GSO S6 01 (M/P)
Exam Code : SOP 6A

গ্ৰাম্য আৰু নগৰীয়া সমাজতত্ত্ব

ষষ্ঠ ষাণ্মাসিক

সমাজতত্ত্ব

খণ্ড - ১

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

বিষয় বিশেষজ্ঞ মণ্ডলী

ড° জ্যোতিপ্রসাদ শইকীয়া, ডিব্রুগড় বিশ্ববিদ্যালয়

ড° নির্মালী গোস্বামী, তেজপুৰ কেন্দ্রীয় বিশ্ববিদ্যালয়

সমন্বয়ৰক্ষী ঃ ডোলা বৰকটকী, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

প্রস্তুতি গোটৰ সদস্য

অধ্যায়	*অৰিহণা যোগাইছে*	*ভাষান্তৰকাৰী*
১	ড° ইন্দ্রানী শর্মা (কটন বিশ্ববিদ্যালয়)	১ ইদন চুলতানা আহমেদ,
২	ডোলা বৰকটকী (কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়)	২, ৪, ৬ দীপাঞ্জলী শর্মা
৩, ৪, ৬, ৭	পূজা কটকী (গৱেষক)	৩ অপৰাজিতা শর্মা
৫	ময়ুৰী ভাগৱতী	৫ ময়ুৰী ভাগৱতী,
	ডোলা বৰকটকী (কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়)	৭ চন্দিতা গোস্বামী
৮	ড° উপলা বৰুৱা (কটন বিশ্ববিদ্যালয়)	৮ কমল কিশোৰ হাজৰিকা

সম্পাদনা ঃ

বিষয়বস্তু সম্পাদনা ঃ ড° সম্বিত মল্লিক, আই. আই. টি, গুৱাহাটী

ভাষা সম্পাদনা ঃ ড° স্নিগ্ধা মহন্ত, ধিং মহাবিদ্যালয়

গাঁথনিক সম্পাদনা ঃ ডোলা বৰকটকী, কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়

আগষ্ট, ২০২৩

Copyright © Krishna Kanta Handiqui State Open University

This Self Learning Material (SLM) of the Krishna Kanta Handiqui State Open University is made available under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike4.0 License (international): http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ ৰাজ্যিক মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ৰ হৈ পঞ্জীয়কৰ দ্বাৰা মুদ্রিত আৰু প্রকাশিত।

মূখ্য কার্যালয় ঃ পাটগাঁও, ৰাণীগেট, গুৱাহাটী-৭৮১০১৭

নগৰ কার্যালয় ঃ ৰেচম নগৰ, খানাপাৰা, গুৱাহাটী-৭৮১০২২

Web : www.kkhsou.in

এই শিক্ষণ সামগ্রী প্রস্তুতিৰ বাবে আর্থিক অনুদান আগবঢ়োৱা **দূৰ শিক্ষা ব্যুৰো, বিশ্ববিদ্যালয় অনুদান আয়োগৰ** ওচৰত বিশ্ববিদ্যালয় কৃতজ্ঞ।

বিষয়সূচী

পৃষ্ঠা নং

অধ্যায় ১ ঃ **গ্রাম্য সমাজতত্ত্বৰ পৰিচয়** ৫-১৫

গ্রাম্য সমাজতত্ত্বৰ পৰিসৰ বা বিষয়বস্তু, গ্রাম্য সমাজৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ, গাঁও নগৰৰ অবিচ্ছিন্ন সম্বন্ধ।

অধ্যায় ২ ঃ **গ্রাম্য সামাজিক সংৰচনা** ১৬-২৬

গ্রাম্য সমাজত জাতি, গ্রাম্য সমাজ ব্যৱস্থাত পৰিয়াল আৰু স্বজন পদ্ধতি।

অধ্যায় ৩ ঃ **গ্রাম্য সামাজিক সংৰচনাৰ পৰিৱর্তনৰ ধাৰা** ২৭-৩৭

প্রব্রজনৰ প্রকাৰ, প্রব্রজনৰ কাৰকসমূহ, নগৰীকৰণ, নগৰীকৰণৰ কাৰণসমূহ, প্রব্রজন আৰু নগৰীকৰণৰ প্রভাৱ, জাতি শ্রেণীৰ ধাৰাবহিকতা।

অধ্যায় ৪ ঃ **গ্রাম্য অর্থনীতি** ৩৮-৫৩

ভূ-স্বত্ব পদ্ধতি স্বতন্ত্রতা পূর্ব ভাৰতৰ ভূ-স্বত্ব পদ্ধতিৰ প্রকাৰ, স্বাধীনতাৰ পশ্চাৎ কাল ভূমি সংস্কাৰ ঃ অর্থ আৰু সংজ্ঞা ভূমি সংস্কাৰ ব্যৱস্থাসমূহ, সেউজ বিপ্লৱ আৰু ইয়াৰ প্রভাৱ, সেউজ বিপ্লৱৰ মূল উদ্দেশ্য, সেউজ বিপ্লৱৰ প্রভাৱ, বন্ধিত (Bonded) আৰু প্রব্রজনকাৰী শ্রমিক।

অধ্যায় ৫ ঃ **গ্রাম্য অর্থনীতিৰ পৰিৱর্তনৰ ধাৰা** ৫৪-৬৭

স্বাধীনতাৰ পিছত ভাৰতীয় গ্রাম্য অর্থনীতিৰ পৰিৱর্তন, কৃষিক্ষেত্রৰ পৰিৱর্তন, গাঁথনিমূলক পৰিৱর্তন, জীৱিকার্জনৰ পৰা বজাৰ অর্থনীতিলৈ পৰিৱর্তন, অন্যান্য পৰিৱর্তন, পৰিৱর্তনৰ কাৰণ, ভূমি সংস্কাৰৰ প্রভাৱ, সেউজ বিপ্লৱৰ প্রভাৱ, বিজ্ঞান আৰু প্রযুক্তিবিদ্যাৰ প্রভাৱ, মুক্তকৰণ আৰু গোলকীকৰণৰ প্রভাৱ, গ্রামাঞ্চলৰ দৰিদ্রতা নিবাৰণ।

অধ্যায় ৬ ঃ **গ্রাম্য ৰাজনৈতিক সংৰচনা** ৬৮-৮৬

ভাৰতৰ পৰম্পৰাগত জাতি ব্যৱস্থা, জাতি ব্যৱস্থাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ, জাতি পদ্ধতিৰ বিকাশ, গাঁও পঞ্চায়ত, ভাৰতবর্ষৰ পঞ্চায়তৰাজ ব্যৱস্থা, পঞ্চায়তৰাজ ব্যৱস্থাৰ গুৰুত্বপূর্ণ লক্ষণসমূহ, পঞ্চায়তৰাজ ব্যৱস্থাৰ গঠন আৰু ইয়াৰ কার্য, পঞ্চায়তৰাজ ব্যৱস্থাত নাৰী সৱলীকৰণ।

অধ্যায় ৭ ঃ **গ্রাম্য অঞ্চলত মহিলা আৰু শিশুৰ বিকাশ** ৮৭-১০০

ভাৰতীয় অর্থনীতিত মহিলা, মহিলা আৰু শিশু বিকাশ মন্ত্রালয়, মহিলাৰ বাবে সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক বিকাশমূলক আঁচনি, সুসংবদ্ধ শিশু সুৰক্ষামূলক আঁচনি।

অধ্যায় ৮ ঃ **গ্রাম্য ধর্ম** ১০১-১১৪

ধর্ম ঃ সংজ্ঞা আৰু অর্থ, সমাজতাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগীৰে ধর্মৰ আলোচনা, ধর্মৰ সামাজিক কার্যাৱলী, ভাৰতৰ গ্রাম্যাঞ্চলৰ ধর্ম ঃ এক সংক্ষিপ্ত বিৱৰণ, গ্রাম্য ধর্মৰ অধ্যয়নৰ তাৎপর্য, ভাৰতৰ গ্রাম্য ধর্মৰ বৈশিষ্ট্য, পৰিৱর্তিত দৃশ্যপট, গ্রাম্য ধর্মীয় ব্যৱস্থাৰ প্রধান কার্যসমূহ।

পাঠ্য বিষয়ৰ পৰিচয়

গ্ৰাম্য আৰু নগৰীয়া সমাজতত্ত্ব পাঠ্য বিষয়টোৰ জৰিয়তে সমাজতত্ত্বৰ এটা বিশেষ ক্ষেত্ৰ গ্ৰাম্য আৰু নগৰীয়া সমাজতত্ত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। পাঠ্যবিষয়টিৰ জৰিয়তে শিক্ষার্থীৰ গ্ৰাম্য আৰু নগৰীয়া সমাজ সম্বন্ধে এক প্ৰাথমিক ধাৰণা দিবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে আৰু লগতে ইয়াৰ বিভিন্ন দিশ সম্বন্ধে শিক্ষার্থীক অৱগত কৰিব বিচৰা হৈছে।

এই খণ্ডটিত ১৫টা অধ্যায় আছে আৰু দুটা খণ্ডত ভাগ কৰা হৈছে। প্ৰথম খণ্ডত ৮টি অধ্যায় আৰু দ্বিতীয় খণ্ডত বাকী ৭টি অধ্যায় অন্তর্ভুক্ত কৰা হৈছে।

অধ্যায় ১— অধ্যায় ৮লৈকে গ্ৰাম্য সমাজৰ বিভিন্ন দিশ আলোচনা কৰা হৈছে। খণ্ড ১-ত গ্ৰাম্য সমাজ সংৰচনা বা গঠন আৰু গ্ৰাম্য অর্থনীতি আৰু ইয়াত বিভিন্ন পৰিৱর্তন, গ্ৰাম্য ৰাজনীতি, গ্ৰাম্য জীৱনত মহিলা আৰু শিশুৰ উন্নয়ন, গ্ৰাম্য সমাজৰ ধর্মীয় আচৰণ পিছৰ অধ্যায়সমূহত আলোচনা কৰা হৈছে।

২য় খণ্ডটিত ৯-১৩ অধ্যায়লৈ আছে। অধ্যায় ৯ আৰু ১০-ত গ্ৰাম্য আৰু জনজাতীয় উন্নয়নৰ বাবে বিভিন্ন আঁচনি আৰু নীতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। ১১নং অধ্যায়ত গ্ৰাম্য কৃষিত গোলকীকৰণৰ প্ৰভাৱ সম্বন্ধে আলোচনা কৰা হৈছে। অধ্যায় ১২ আৰু ১৩-ত নগৰীয় সমাজতত্ত্বৰ উৎস আৰু প্ৰসাৰ সম্বন্ধে প্ৰথমেই আলোচনাৰ পিছত শিক্ষার্থীক নগৰীয় সমাজতত্ত্বৰ প্ৰাথমিক ধাৰণাৰ লগত পৰিচিত কৰোৱা হৈছে। তদুপৰি অধ্যায় ১৪ আৰু ১৫ত নগৰীয়া সমস্যাসমূহৰ বিষয়েও বহলাই আলোচনা কৰি শিক্ষার্থীৰ মনত সমালোচনাত্মক দৃষ্টিভংগী গঠনৰ চেষ্টা কৰা হৈছে।

খণ্ড পৰিচয় - ১

কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈ মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয়ে আগবঢ়োৱা স্নাতক পাঠ্যক্ৰমৰ সমাজতত্ত্ববিষয়ৰ ৬ষ্ঠ যান্মাষিকৰ ‘গ্ৰাম্য আৰু নগৰীয়া সমাজতত্ত্ব’ পাঠ্য বিষয়ৰ এয়া প্ৰথম খণ্ড। এই খণ্ডটিৰ জৰিয়তে শিক্ষার্থীক সমাজতত্ত্বৰ এক বিশেষ ক্ষেত্ৰ গ্ৰাম্য সমাজতত্ত্ব সম্বন্ধে প্ৰাথমিকভাৱে জ্ঞাত কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰা হৈছে। এই খণ্ডটি অধ্যয়নৰ ফলত শিক্ষার্থীয়ে গ্ৰাম্য সমাজতত্ত্বৰ বিভিন্ন দিশ সম্বন্ধে জানিব পাৰিব। অধ্যায় ১ নংত গ্ৰাম্য সমাজতত্ত্ব আৰু গ্ৰাম্যসমাজ সম্বন্ধে ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। শিক্ষার্থীয়ে গ্ৰাম্য সমাজতত্ত্বৰ বিষয়বস্তু সম্বন্ধে জানিব পাৰিব। অধ্যায় নং ২ত গ্ৰাম্য সমাজৰ সংৰচনা সম্বন্ধে আলোচনা কৰা হৈছে আৰু শ্ৰেণী, জাতি, পৰিয়াল আৰু স্বজন-সমাজ সংৰচনাৰ এই কাৰকসমূহৰ ওপৰত বিশেষ আলোচনাও কৰা হৈছে। অধ্যায় নং ৩-ত গ্ৰাম্য সমাজৰ পৰিৱর্তনৰ প্ৰকৃতিসমূহ আলোচনা কৰা হৈছে। প্ৰব্ৰজন আৰু নগৰীকৰণে কেনেদৰে গ্ৰাম্য সমাজত সুদূৰপ্ৰসাৰী পৰিৱর্তন আনিছে তাকেই এই অধ্যায়ত আলোচনা কৰা হৈছে। অধ্যায় নং ৪ আৰু ৫ত গ্ৰাম্য অর্থনীতিৰ প্ৰকৃতি আৰু ইয়াৰ পৰিৱর্তন সম্বন্ধে ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। অধ্যায় নং ৬ত গ্ৰাম্য ৰাজনীতিৰ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। ভাৰতবর্ষত প্ৰচলিত পঞ্চায়তী ৰাজ ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে ইয়াত আলোচনা কৰা হৈছে। অধ্যায় নং ৭ ত ভাৰতবর্ষৰ চৰকাৰে নাৰী আৰু আৰু শিশু কল্যাণৰ বাবে গ্ৰহণ কৰা বিভিন্ন আঁচনি সম্বন্ধে আলোচনা কৰা হৈছে। অধ্যায় নং ৮ত ভাৰতীয় গ্ৰাম্য সমাজত প্ৰচলিত ধর্ম বিশ্বাস সম্বন্ধে আলোচনা কৰা হৈছে।

এই খণ্ডটি অধ্যয়ন কৰোঁতে মূল পাঠৰ লগে লগে সোঁ তথা বাঁওফালে কিছুমান আয়তাকাৰ বাকচ লক্ষ্য কৰিব পাৰিব। এইবোৰে আপোনাক মূল পাঠত উল্লেখ কৰা দৰকাৰী ধাৰণাসমূহ সৰল অর্থত বুজি পোৱাত সহায় কৰিব। ‘জানি থোৱা ভাল’ বাকচবোৰৰ যোগেদি আপুনি মূল পাঠৰ সৈতে জড়িত কিছু গুৰুত্বপূর্ণ তথ্যৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিব । আকৌ ‘অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ যোগে আগবঢ়োৱা প্ৰশ্নাৱলীয়ে অধ্যয়নৰ অগ্ৰগতি সম্পর্কে স্বপৰীক্ষণৰ সুবিধা প্ৰদান কৰিব । অধ্যয়নৰ লগে লগে উক্ত প্ৰশ্নাৱলীৰ উত্তৰসমূহ লিখি শেষত দিয়া ‘অগ্ৰগতিৰ খতিয়ানক্সৰ সৈতে ৰিজাই চোৱাটো অধিক লাভদায়ক হ’ব। অধ্যায়বোৰৰ শেষত ‘আৰ্হি প্ৰশ্ন’ হিচাপে কেইটিমান আৰ্হি প্ৰশ্ন তুলি দিয়া হৈছে। অধ্যায়টিত আলোচিত বিভিন্ন ধাৰণাসমূহৰ বিষয়ে বিস্তৃত অধ্যয়নৰ বাবে ‘অধিক জানিবলৈ’ শিতানত উল্লেখ থকা গ্ৰন্থসমূহ সাৰথি স্বৰূপ। আপুনি বিশদভাৱে কোনো বিষয় জানিবলৈ হ’লে সেইকেইখন অধ্যয়ন কৰিব পাৰিব ।

অধ্যায় ১ ঃ গ্রাম্য সমাজতত্ত্বৰ পৰিচয়

অধ্যায় গাঁথনি

১.১ উদ্দেশ্য
১.২ পৰিচয়
১.৩ গ্রাম্য সমাজতত্ত্বৰ পৰিসৰ বা বিষয়বস্তু
১.৪ গ্রাম্য সমাজৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ
১.৫ গাওঁ-নগৰৰ অবিচ্ছিন্ন সম্বন্ধ
১.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
১.৭ অধিক জানিবলৈ
১.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
১.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

১.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি আপুনি-

- গ্রাম্য সমাজৰ সমাজতাত্ত্বিক তাৎপর্য চিনাক্ত কৰিব পাৰিব
- সমাজতত্ত্ববিদসকলে গ্রাম্য সমাজ অধ্যয়নত আগবঢ়োৱা গুৰুত্বপূর্ণ অৱদানৰ এক ধাৰণা কৰিব পাৰিব
- গ্রাম্য সমাজৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ আলোচনা কৰিব পাৰিব
- গ্রাম্য সমাজত সংঘটিত হোৱা উন্নয়ন আৰু পৰিৱর্তনৰ এক সমালোচনাত্মক জ্ঞান আহৰণ কৰিব পাৰিব।

১.২ পৰিচয়

সাধাৰণতে আমি গ্রাম্য সমাজৰ পৰা আহৰণ কৰা তথ্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ভাৰতীয় সামাজিক সংস্থাসমূহৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰো। প্রখ্যাত সমাজ বিজ্ঞানী আৰু নৃতত্ত্ববিদসকলৰ ভাৰতীয় গাঁওসমূহৰ ক্ষেত্রভিত্তিক অধ্যয়ন আৰম্ভ হৈছিল এই শতিকাৰ ১৯৪০ চনত। তাৰ আগতে ভাৰতীয় সমাজ আৰু ইয়াৰ সংস্থাবোৰৰ সাধাৰণ ধাৰণাবোৰ লৈছিল ভাৰতীয় সাহিত্যৰ পৰা। কিছুসংখ্যক সমাজবিজ্ঞানী যিসকলৰ সংস্কৃতৰ জ্ঞান আছিল তেওঁলোকে মহাকাব্যসমূহৰ পৰা হিন্দুধর্মৰ স্বজন পদ্ধতি, বিবাহ, জাতি-প্রথা, সামাজিক নীতি আদিৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিছিল। এই অধ্যয়নসমূহ বিশেষভাৱে গ্রন্থভিত্তিক আছিল যি বাস্তৱিক ক্ষেত্রখনৰ পৰা পৃথক আছিল আৰু ভাৱধাৰাৰ লগত সংগতি নাছিল। আনহাতে ভাৰতৰ বিভিন্ন অঞ্চলৰ গাঁওসমূহত কৰা ক্ষেত্রভিত্তিক অধ্যয়নে প্রকৃত সামাজিক ব্যৱস্থাটোক অন্তদৃষ্টিৰে চোৱাৰ সুযোগ দিয়ে। বর্তমান

গ্রাম্য সামাজিক সংৰচনা, সংস্থা আৰু সামাজিক পৰিৱর্তনৰ বিভিন্ন দিশৰ ওপৰত তথ্য সম্বলিত গুৰুত্বপূর্ণ ৰচনা পোৱা যায়।

১৮ শ শতিকাত ভূমি অধিগ্রহণৰ এক বিস্তৃত জৰীপৰ দ্বাৰা ভাৰতীয় গ্রাম্য অধ্যয়নৰ ধাৰাৰ আৰম্ভণি হয়। গাঁৱৰ সামাজিক জীৱনৰ ভিত্তিত কৰা পৰীক্ষামূলক বিস্তৃত অধ্যয়নসমূহে বর্তমান শতিকাত যথেষ্ট জনপ্রিয়তা অর্জন কৰিছে। মনৰ' (Munro), মেটকাফে (Metcalfe), মেইন (Maine), মার্ক্স (Marx) আৰু বডেন পাৱেল (Baden Powell)-এ তেওঁলোকৰ অধ্যয়নত ভাৰতীয় গাঁওসমূহ 'বন্ধ' (Closed) আৰু নিঃসঙ্গ (Isolated) পদ্ধতিৰ বুলি বিবেচনা কৰিছিল। চাৰ চার্লচ মেটকাফে আকৌ ভাৰতীয় গাঁওবোৰত সংহত (Monolithic) আৰু ক্ষুদ্র অসংশোধনীয় সত্তা বিদ্যমান বুলি আখ্যা দিয়ে। মেটকাফে কৈছে 'গ্রাম্য সম্প্রদায়বোৰ এক ক্ষুদ্র গণতন্ত্র বা প্রজাতান্ত্রিক সমাজৰ দৰে য'ত তেওঁলোকৰ অভাৱসমূহ পাৰস্পৰিকভাৱে সমাধান কৰে আৰু আন কোনো বহিঃ সম্পর্কৰ ওপৰত নির্ভৰশীল নহয়।' এতিয়া প্রশ্ন হয়- এখন দৃষ্টান্তমূলক বা ভাৰতীয় গাঁৱৰ এই বৈশিষ্ট্য শুদ্ধ আৰু যথাযোগ্য হয়নে?

যেতিয়াৰ পৰা গাঁওসমূহৰ ক্ষেত্রভিত্তিক অধ্যয়নৰ তাৎপর্য প্রমাণিত হ'ল তেতিয়াৰ পৰাই সেইবোৰক আদর্শ স্বৰূপে লৈ সামগ্রিকভাৱে ভাৰতীয় সমাজ অধ্যয়নৰ প্রৱণতা বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰে। এই ক্ষেত্রত নগৰাঞ্চলৰ অধ্যয়নৰ প্রয়োজনীয়তাৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰে যিয়ে গ্রাম্য দৃষ্টিভংগীৰ নিৰীক্ষণত ওপৰঞ্চি সংযোজন ঘটাব পাৰে আৰু ভাৰতীয় সামাজিক অনুষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য ৰক্ষা কৰি এক স্থিৰ প্রতিচ্ছবি ডাঙি ধৰিব পাৰে। অৱশ্যে একাংশ সমাজবিজ্ঞানীৰ মতে যিহেতু ভাৰতবর্ষৰ ৮০ শতাংশ জনগণই গাঁৱত বাস কৰে সেয়ে ভাৰতৰ ক্ষেত্রত গ্রাম্য আৰু নগৰীয়া সমাজৰ মাজত অনা পার্থক্য অমূলক আৰু সেইবাবেই নগৰ অঞ্চলৰ অধ্যয়নৰ কোনো যুক্তি-যুক্ততা নাই। আনহাতেদি, এইবুলিও যুক্তি প্রদর্শন কৰা হৈছে যে যদিও গাঁও আৰু নগৰ দুয়োৰে ক্ষেত্রত ধর্ম, জাতি আৰু স্বজন পদ্ধতিয়ে সামাজিক সংস্থাৰ আধাৰ, তথাপি কার্য ক্ষেত্রত দুয়োৰে মাজত তাৎপর্যপূর্ণ প্রভেদ পৰিলক্ষিত হোৱা দেখা যায়। উদাহৰণ স্বৰূপে, জাতি ব্যৱস্থাৰ ক্ষেত্রত বৃত্তিৰ লগত জড়িত নীতি-নিয়মসমূহ গাঁৱত কঠোৰভাৱে পালন কৰা দেখা যায়, কিন্তু সেই একে নীতি নগৰ বা চহৰ অঞ্চলত যথেষ্ট শিথিলভাৱে পালন কৰে। নগৰাঞ্চলৰ ক্ষেত্রত থকা ধর্ম, জাতি আৰু স্বজন পদ্ধতিৰ আনুষ্ঠানিক নিয়ম আৰু নিষেধাজ্ঞাসমূহ গাঁও অঞ্চলৰ দৰে একে নহয়। সেইবাবে গ্রাম্য আৰু নগৰীয়া সমাজ সম্পূর্ণকৈ অধ্যয়ন কৰিবলৈ হ'লে গ্রাম্য আৰু নগৰীয়া প্রশাখাক সমাজতত্ত্বৰ এক বিশেষ ক্ষেত্র স্বৰূপে আগবঢ়াই নিব লাগিব। এই পৰিবর্দ্ধনে সামাজিক সংৰচনা, সামাজিক স্তৰীকৰণ ব্যৱস্থাৰ লগতে সামাজিক প্রক্রিয়াক বুজাত সহায় কৰিব যিটো গ্রাম্য আৰু নগৰীয়া সমাজত ভিন্ন ৰূপত দেখা যায়।

ই সত্য যে যোৱা কিছু দশকৰ পৰা ভাৰতবর্ষৰ নগৰ আৰু চহৰসমূহৰ লোকপিয়লৰ সংজ্ঞাৰ মাজত সাদৃশ্য নাই। ই তাৎক্ষণিকভাৱে নগৰ অঞ্চলৰ উন্নয়নৰে ইংগিত বহন কৰে। নগৰ আৰু চহৰসমূহৰ উন্নয়নৰ হাৰ যথেষ্ট দ্রুতগতিত বৃদ্ধি হৈ আছে। তদুপৰি উন্নত যোগাযোগ আৰু যাতায়ত ব্যৱস্থাৰ বাবে নগৰৰ সমীপৱর্তী গাঁওসমূহ প্রভাৱিত হোৱাতো এক সাধাৰণ

পৰিঘটনাত পৰিণত হৈছে। মুঠতে বিকাশৰ গতি যিয়েই নহওক, দেশত নগৰ উন্নয়ন আৰু নগৰীকৰণ গতি ত্বৰান্বিত হোৱা পৰিলক্ষিত হৈছে। এতিয়া মুখ্য প্ৰশ্নটো হৈছে— এই উন্নয়নৰ প্ৰভাৱত ইয়াৰ লগত জড়িত লোকসকলৰ সামাজিক পৰিৱৰ্তন কেনে ধৰণে পৰিছে? গাঁও আৰু নগৰৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য আৰু আন্তঃসম্বন্ধসমূহ ভাৰতত কেনেদৰে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি?

এই অধ্যায়টি সমাজতত্ত্বৰ বিশেষ ক্ষেত্ৰ অৰ্থাৎ গ্ৰাম্য সমাজতত্ত্ব প্ৰাথমিক আলোচনাৰ দ্বাৰা আৰম্ভ কৰা হৈছে। এই অধ্যায়টিত আমি বিশেষকৈ এই বিশেষ ক্ষেত্ৰটোৰ স্বৰূপ আৰু পৰিসৰৰ ওপৰত কেন্দ্ৰীভূত কৰিছো। ইয়াৰ উপৰিও, গাঁও আৰু নগৰৰ মাজত যথেষ্ট প্ৰভেদ থকা সত্বেও বিভিন্ন প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণৰ বাবে এখন সমাজ আনখন সমাজৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল কিয়নো গাঁও আৰু নগৰৰ মাজত এক অবিচ্ছিন্ন সম্বন্ধ (rural-urban continum) আছে। এই সকলোবোৰৰ ওপৰত এক প্ৰাথমিক জ্ঞান আহৰণ কৰাৰ পাছত, পৰৱৰ্তী অধ্যায়সমূহত গ্ৰাম্য অৰ্থনীতি, গ্ৰাম্য উন্নয়নৰ বাবে বিভিন্ন আঁচনিৰ লগতে বৰ্তমানৰ পৰিৱেশ ক্ষেত্ৰত উদ্ভৱ হোৱা সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাৰ চেষ্টা কৰা হৈছে।

১.৩ গ্ৰাম্য সমাজতত্ত্বৰ পৰিসৰ

গ্ৰাম্য সমাজতত্ত্ব হৈছে সমাজতত্ত্বৰ এক বিশেষ শাখা। এই শাখাৰ নিজস্ব বৈশিষ্ট সম্পন্ন প্ৰণালীবদ্ধ অধ্যয়ন পদ্ধতি আছে। এতিয়া আমি এই বিশেষ শাখাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

গ্ৰাম্য প্ৰশাখা সমাজতত্ত্বৰ এক বিশেষ অধ্যয়ন ক্ষেত্ৰ। নামৰ পৰাই অনুমান কৰিব পাৰি যে, এই প্ৰশাখাই গাঁৱৰ সমাজ জীৱনৰ লগত জড়িত। ই গাঁৱৰ সমাজ বা গ্ৰাম্য সমাজৰ বিষয়ে বৈজ্ঞানিক পদ্ধতিৰে প্ৰণালীবদ্ধভাৱে অধ্যয়ন কৰে। সাধাৰণতে গৰিষ্ঠসংখ্যক জনসাধাৰণ গাঁৱত বা গ্ৰামাঞ্চলত বাস কৰে। তেওঁলোকৰ বৃত্তি তথা জীৱন ধাৰণ পদ্ধতি নগৰীয়া অঞ্চলৰ লোকসকলতকৈ পৃথক। তেওঁলোকৰ ব্যৱহাৰ, ৰীতি-নীতি, জীৱন পদ্ধতি আৰু জনবিশ্বাস পৰিস্থিতিৰ দাস আৰু গভীৰভাৱে গ্ৰাম্য পৰিৱেশৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হোৱা দেখা যায়। এই সকলোবোৰৰ পৰিপ্ৰেক্ষিততে সমাজতত্ত্বৰ এই বিশেষ শাখা গ্ৰাম্য সমাজতত্ত্বৰ উদ্ভাৱন হয়। এ আৰ দেশাইৰ মতে সমাজতত্ত্বৰ গ্ৰাম্য প্ৰশাখা হৈছে গ্ৰাম্য সমাজৰ বিজ্ঞান। ই গ্ৰাম্য সমাজ উন্নয়নৰ বৈজ্ঞানিক নীতি নিৰ্ধাৰক। আনহাতে এফ ষ্টুৱাৰ্ট ছাপিনে (F. Stuart Chapin) আগবঢ়োৱা সংজ্ঞা অনুযায়ী 'গ্ৰাম্য জীৱনৰ সমাজতত্ত্ব হৈছে গ্ৰাম্য সমাজৰ জনসংখ্যা, গ্ৰাম্য সামাজিক সংস্থা আৰু গ্ৰাম্য সামাজিক প্ৰক্ৰিয়াৰ এক তুলনামূলক অধ্যয়ন।' উপৰুক্ত সংজ্ঞাসমূহৰ পৰা ক'ব পাৰি যে সমাজতত্ত্বৰ গ্ৰাম্য প্ৰশাখাই গাঁৱলীয়া সমাজত সংঘটিত সামাজিক আন্তঃক্ৰিয়া, অনুষ্ঠান, কাৰ্যকলাপ আৰু সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে। ই গ্ৰাম্য সামাজিক সংস্থা, সংৰচনা আৰু সংগঠনৰ বিষয়েও অধ্যয়ন কৰে। গ্ৰামোঞ্চলত সংঘটিত হোৱা ঘটনা-পৰিঘটনাসমূহৰ অধ্যয়নে গ্ৰামাঞ্চলৰ উন্নয়নৰ ক্ষেত্ৰত যথেষ্ট অৰিহণা যোগায়। ভাৰতৰ দৰে উন্নয়নশীল দেশত গ্ৰাম্য সমাজতত্ত্বৰ অধ্যয়নৰ যথেষ্ট গুৰুত্ব আছে। নগৰৰ কেন্দ্ৰসমূহৰ লগত থকা যোগাযোগ, ব্যৱসায়িক সম্বন্ধ আৰু গ্ৰাম্য সম্প্ৰদায়ৰ উন্নয়নৰ বাবে প্ৰচলিত হৈ থকা আঁচনিবোৰৰ বাবে গ্ৰাম্য

সমাজত দ্রুতগতিত পৰিৱর্তন হোৱা দেখা যায়।

এখন গ্রাম্য সমাজৰ সকলো সুবিধা-অসুবিধাৰ অধ্যয়ন সমাজতত্ত্বৰ গ্রাম্য প্রশাখাৰ পৰিসৰ আৰু বিষয়বস্তুৰ অন্তর্ভুক্ত। গ্রাম্য সমাজতত্ত্বৰ প্রধান কামসমূহ হৈছে-

- গ্রাম্য সম্প্রদায় আৰু গাঁৱৰ সমস্যাৱলীসমূহ ঃ গ্রাম্য সম্প্রদায় আৰু তেওঁলোকে গাঁৱত সন্মুখীন হোৱা সমস্যাসমূহৰ স্বৰূপ আৰু বৈশিষ্ট্যবোৰ ইয়াৰ অন্তর্ভুক্ত।
- গ্রাম্য সামাজিক জীৱন ঃ ইয়াত গাঁৱৰ লোকসকলৰ বিভিন্ন দিশ অন্তর্ভুক্ত হৈ আছে।
- গ্রাম্য সামাজিক সংগঠন ঃ গ্রাম্য সমাজৰ পৰিয়াল আৰু বিবাহৰ লগতে গাঁৱৰ সামাজিক সংগঠন আৰু সংস্থাসমূহৰ অধ্যয়ন ই সাঙুৰি লয়।
- গ্রাম্য সামাজিক অনুষ্ঠান আৰু সংৰচনা ঃ ই গ্রাম্য সমাজৰ ৰীতি-নীতি, প্রথা, পৰম্পৰা, প্রমূল্যবোধ, আচাৰ-ব্যৱহাৰ আৰু ৰাজনৈতিক, অর্থনৈতিক, ধর্মীয় আৰু সাংস্কৃতিক ইত্যাদি অনুষ্ঠানসমূহৰ অধ্যয়ন কৰে।
- গ্রাম্য পৰিকল্পনা আৰু পুনৰ নির্মাণ ঃ গ্রাম্য সমাজতত্ত্বৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ ব্যৱহাৰিক প্রয়োগ আছে। সেয়ে গ্রাম্য পৰিকল্পনা আৰু পুনৰ নির্মাণ গ্রাম্য সমাজতত্ত্ব অধ্যয়নৰ মূল বিষয়বস্তু হ'ব পাৰে।
- গাঁৱলীয়া সামাজিক পৰিৱেশত সামাজিক নিয়ন্ত্রণ আৰু সামাজিক পৰিৱর্তন ঃ ইয়াত গ্রাম্য জীৱন প্রণালীৰ ওপৰত নগৰৰ প্রভাৱৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰা হয়। গ্রাম্য সমাজত সামাজিক নিয়ন্ত্রণৰ কৌশলসমূহৰ পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ বিষয়েও আলোচনা কৰা হয়।
- গ্রাম্য সমাজত ধর্ম আৰু সংস্কৃতি ঃ গ্রাম্য সমাজত ধর্মই অতি গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। গ্রাম্য সমাজৰ সংস্কৃতিত বিশেষ বিশেষত্ব আছে। এই সকলোবোৰ গ্রাম্য সমাজতত্ত্বৰ অধ্যয়নৰ অন্তর্ভুক্ত।
- গ্রাম্য সামাজিক প্রক্রিয়া ঃ গ্রাম্য সমাজত উদ্ভৱ হোৱা বিভিন্ন সামাজিক প্রক্রিয়া যেনে সহযোগ, প্রতিযোগিতা, সংহতি, বিচ্ছিন্নতা, পার্থক্য আদিৰ বিষয়েও গ্রাম্য সমাজতত্ত্বই অধ্যয়ন কৰে।
- গ্রাম্য আৰু নগৰীয়া সমাজৰ মাজত পার্থক্য ঃ গ্রাম্য আৰু নগৰীয়া সমাজৰ মাজত থকা পার্থক্যও গ্রাম্য সমাজতত্ত্বৰ অধ্যয়নৰ অন্তর্গত।

প্রকৃতার্থত গ্রাম্য সমাজতত্ত্ব হৈছে সমাজতত্ত্বৰ এক বিশেষ প্রয়োগিক শাখা। সেয়ে, এই দৃষ্টিকোণৰ পৰা গ্রাম্য জীৱনশৈলী অধ্যয়ন অতি অত্যাৱশ্যকীয়। যেতিয়াই এজন সমাজতত্ত্ববিদে গ্রাম্য জীৱনৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিবলৈ আগবাঢ়ে, তেওঁ গ্রাম্য লোকসকলৰ মানৱীয় সম্বন্ধৰ বিষয়ে আগ্রাহম্বিত হয়। দেখা গৈছে যে আন কোনো সমাজবিজ্ঞানে এই ধৰণৰ মানৱীয় সম্বন্ধৰ বিষয়ে অধ্যয়ন নকৰে। এই ক্ষেত্রত সমাজতত্ত্ব আন সকলো সমাজ বিজ্ঞানৰ পৰা পৃথক। বহল অর্থত, গ্রাম্য সমাজতত্ত্ব হৈছে গ্রাম্য পৰিৱেশত মানুহৰ মাজত থকা সম্বন্ধ বা সম্পর্কৰ

এক অধ্যয়ন। এই সংজ্ঞাৰ দ্বাৰা এয়ে পৰিস্ফুট হয় যে সঠিক আৰু প্রকৃততে গ্রাম্য পৰিৱেশত গঢ় লৈ উঠা সামাজিক জীৱনৰ সমাজতত্ত্ব। গ্রাম্য সমাজত থকা সামাজিক সম্বন্ধবোৰ প্রতিফলিত হয় পৰিয়াল, জাতি, সামাজিক শ্রেণী, অর্থনীতি অর্থাৎ কৃষি, ৰাজনীতি, ধর্ম আদিৰ জৰিয়তে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ গ্রাম্য সমাজতত্ত্বৰ গুৰুত্ব কি?

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰক-

..... মতে সমাজতত্ত্ব হৈছে গ্রাম্য সমাজৰ বিজ্ঞান।

১.৪ গ্রাম্য সমাজৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ

গ্রাম্য সমাজৰ কিছুমান প্রধান বৈশিষ্ট্য—

- গ্রাম্য অঞ্চলৰ লোকসকল সাধাৰণতে কৃষক। তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ জীৱিকাৰ সৰহ অংশ কৃষিৰ পৰা আহৰণ কৰে। কৃষকসকলৰ কৃষি ভূমিৰ লগত ওতঃপ্রোতভাৱে জড়িত কিয়নো তেওঁলোকৰ জীৱিকাৰ মূল উৎসটোৱে হৈছে কৃষি।
- প্রকৃতিৰ লগত নিকট সম্বন্ধ থকা বাবে গ্রাম্য সমাজ সাধাৰণতে সহজ সৰল। গ্রাম্যবাসী কৃষিৰ নিত্য নৈমাত্তিক কার্যৰ লগত ওতঃপ্রোতভাৱে জড়িত। তেওঁলোকৰ উৎসৱ-পার্বণ, প্রদর্শনী-মেলা, লোক সংগীত, লোক কথা-কাহিনী আদি সকলোতে কৃষি সম্পর্কীয় অৱধাৰণা পৰিস্ফুট হোৱা দেখা যায়। সমগ্র ভাৰতবর্ষতে গ্রাম্য জীৱনৰ ভিত্তিত গঢ় লৈ উঠা লোক সাহিত্য অতি চহকী। ভাৰতবর্ষত গ্রাম্য লোক সাহিত্যক গ্রাম্য পৰম্পৰা আৰু সংস্কৃতিৰ ভড়াল স্বৰূপে জ্ঞান কৰিব পাৰি। জনজাতীয় গাঁওসমূহতো লোকগীত আৰু লোক নৃত্যৰ দ্বাৰা তেওঁলোকৰ ভাব প্রকাশ কৰা দেখা যায়। নৃতত্ত্ববিদ ভেৰিয়াৰ এলউইন (Verrier Elwin)-এ জনজাতীয়সকলৰ ভাব প্রকাশৰ বহুতো উদাহৰণ দাঙি ধৰিছে। জনজাতীয়সকলে গোটেই নিশা উদযাপন কৰা নৃত্য, বাঁহীবাদন আৰু সুৰাপান আদি তেওঁলোকৰ গ্রাম্য জীৱনৰ উৎসৱমুখৰ প্রকাশভঙ্গী মাথোন। এই লোকগীত আৰু লোক নৃত্যসমূহে যদিও আভিজাত্য প্রদর্শন নকৰে কিন্তু পৰিৱেশ কলা (Performing art)-ৰ ই এক উৎকৃষ্ট নিদর্শন। ই গ্রাম্য জীৱন নির্বাহ প্রণালীৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ দাঙি ধৰে।
- সাধাৰণতে জনসাধাৰণৰ ওপৰত থকা পুলিচ বাহিনীৰ যি নিয়ন্ত্রণ ভাৰতবর্ষৰ গ্রামাঞ্চলত তাক দেখা নাযায়। বৰং গ্রাম্য সমাজ অনানুষ্ঠানিক পদ্ধতিৰেহে নিয়ন্ত্রণ কৰা দেখা যায়। সৰু-সুৰা ঘটনাসমূহ যেনে- চৌর্য কার্য, গাঁওবাসীৰ মাজত সংঘটিত হোৱা সংঘর্ষ আদি অনানুষ্ঠানিক পদ্ধতিৰ দ্বাৰাই মীমাংসা কৰা হয়। গ্রাম্য সমাজখনক শৃংখলাবদ্ধভাৱে পৰিচালিত কৰাৰ মূলতে হৈছে গাঁৱৰ ৰাইজৰ মতামত।

- গ্রাম্য সমাজৰ একোখন ঘৰত সাংস্কৃতিক ৰীতি-নীতিসমূহ অধিক স্পষ্টভাৱে প্রতিফলিত হয়। কিছুমান বিশেষ সামগ্রী যেনে, চাইকেল, মটৰ চাইকেল, বিদ্যুৎ, জলসিঞ্চন মেচিন, ট্রেক্টৰ, মৰণা মৰা মেচিন, পথাৰৰ পৰা ধান কঢ়িয়াবলৈ ঠেলা গাড়ীৰ ব্যৱহাৰে জীৱন ধাৰণৰ মানদণ্ড আৰু সাংস্কৃতিক দিশত অগ্রগতি এই দুয়োটাকে নির্ধাৰণ কৰে। গাঁৱৰ বিভিন্ন ধৰণৰ গৃহ নির্মাণৰ আৰ্হিয়েও সাংস্কৃতিক দিশটোৰ পৰিচয় দিয়ে। উদাহৰণ স্বৰূপে, অসমৰ গাঁওসমূহত সাধাৰণতে বাঁহৰ বেৰৰ ওপৰত বোকা মাটিৰে লেপ দি আৰু ঘৰৰ ওপৰত খেৰ বা টিন দি ঘৰ নির্মাণ কৰা দেখা যায়। সম্প্রতি গাঁৱত পকী ঘৰ নির্মাণো ক্রমান্বয়ে প্রচলিত হোৱা দেখা গৈছে। একোখনকৈ ডাঙৰ চোতাল ঘৰৰ আগফালে আৰু পাচফালে থকাটো এনে ঘৰৰ এক সুকীয়া বৈশিষ্ট্য।
- গ্রাম্য সামাজিক জীৱনৰ এক প্রধান বৈশিষ্ট্য হ'ল গ্রাম্য সম্প্রদায়ত প্রাথমিকসমূহত থকা আন্তঃক্রিয়াক যথেষ্ট গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হয়। এইটো অতি বৈচিত্রপূর্ণ যে ভাৰতবর্ষৰ গাঁৱত এজন ব্যক্তিৰ পৰিচয় বা চিনাক্তকৰণ হয় তেওঁ বাস কৰা বিশেষ গাঁওখন আৰু তেওঁৰ জাতিটোৰে। দ্বিতীয়তে তেওঁৰ চিনাক্তকৰণে জাতিটোক বুজায় আৰু এই জাতিয়েই সমাজত সামাজিক সংস্কৰণৰ প্রতিনিধিত্ব কৰে। জাতি প্রথাক প্রধানতঃ চাৰি ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি যেনে- ব্রাহ্মণ, ক্ষত্রিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্র। বৃত্তি, বিবাহ, পবিত্রতা- অপবিত্রতা, সূচী-অসূচী, বহিঃবিবাহ ইত্যাদি সকলো ক্ষেত্রতে জাতিৰ প্রতি স্তৰৰ লোকসকলে কিছুমান কঠোৰ নীতি-নিয়মৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়। বর্তমান জাতিভিত্তিক বৃত্তিসমূহ নিৰপেক্ষভাৱে গ্রহণ কৰা বৃত্তিৰ দ্বাৰা অপসাৰিত হোৱা পৰিলক্ষিত হৈছে। আনকি বৃত্তিৰ লগত জড়িত পবিত্রতা-অপবিত্রতা অৱধাৰণাটোৰো পৰিৱর্তন হ'ব ধৰিছে।

গ্রাম্য জীৱন পদ্ধতিৰ অধ্যয়নৰ সৈতে জড়িত সমাজতত্ত্ববিদসকলে ১৯৫০ চনতে অধ্যয়ন কৰা গ্রাম্য জীৱনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছিল। তেওঁলোকে গ্রাম্য সমাজৰ একতাক ভাৰতীয় গাঁওসমূহৰ এক বৈশিষ্ট্য স্বৰূপে উল্লেখ কৰিছে। কিন্তু ক্রমাগতভাৱে পাশ্বৱর্তী নগৰ-মহানগৰৰ সংস্পর্শলৈ অহাৰ ফলত বর্তমান গাঁওসমূহত যথেষ্ট পৰিৱর্তন সংঘটিত হৈছে। ক্রমশঃ বর্দ্ধিত জনসংখ্যাৰ বাবে কৃষিভূমিৰ হ্রাস, জীৱিকাৰ পথ সন্ধান আদিৰ বাবে প্রব্রজনৰ হাৰো বৃদ্ধি হোৱা দেখা গৈছে। গাঁৱৰ পৰা লোকসকলে চৰকাৰী চাকৰি কৰাৰ লগতে কিছুমান সৰু-সুৰা ব্যৱসায় যেনে শাক-পাচলিৰ ব্যৱসায়, নির্মাণ কার্য, দোকানী, শ্রমিক আদি হিচাবেও কাম কৰিবলৈ নগৰলৈ আহে। এই সকল লোকৰ একাংশই গাঁৱলৈ দৈনিক অহা-যোৱা কৰাৰ বিপৰীতে আন একাংশই আকৌ নগৰতে প্রতিষ্ঠিত হোৱা দেখা যায় আৰু বিশেষ উৎসৱ-পার্বণতহে গাঁৱৰ পুৰণি ঘৰলৈ যায়। যাতায়ত আৰু যোগাযোগৰ উন্নয়নৰ বাবেই গাঁওসমূহৰ নগৰ আৰু মহানগৰৰ লগত নিকট সম্পর্ক গঢ়ি উঠিছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ ঃ খালী ঠাই পূৰণ কৰক—

(ক) গ্রাম্য সমাজ মূলতঃ ..... সমাজ।

(খ) গ্রাম্য সমাজত ..... সামাজিক স্তৰীকৰণৰ প্রধান বৈশিষ্ট্য।

১.৫ গাঁও-নগৰৰ অবিচ্ছিন্ন সম্বন্ধ (RURAL URBAN CONTINUUM)

গ্রাম্য আৰু নগৰীয়া সম্প্রদায়ে মানৱ জাতিৰ উন্নয়নৰ পাৱস্পৰিক নির্ভৰশীলতাৰ অন্তিম যোগসূত্রৰ সৃষ্টি কৰিছে। যদিও নগৰীয়া জীৱন গাঁৱক কেন্দ্র কৰিয়েই উন্নয়নৰ দিশলৈ অগ্রসৰ হৈছে তথাপি জীৱনৰ সকলো দিশতে দুয়োখন সমাজৰ মাজত বৃহৎ পার্থক্য থকা পৰিলক্ষিত হয়। নগৰীয়া সম্প্রদায়সমূহৰ সৃষ্টি হৈছে সমাজত ক্রিয়াত্মক প্রয়োজনীয়তাৰ বাবে, যিয়ে বিভিন্ন গাঁৱৰ পৰা অহা ভিন্ন স্বভাৱ, ৰীতি-নীতিৰ জনসাধাৰণক লৈ গতি হৈছে। সেয়ে, গ্রাম্য-নগৰ পার্থক্য নগৰীয়া সমাজতত্ত্বৰ অধ্যয়নৰ বিষয়বস্তু হিচাবে পৰিগণিত হৈছে। গ্রাম্য নগৰীয়া সমাজৰ পার্থক্যৰ বিস্তৃত বিশ্লেষণে গ্রাম্য আৰু নগৰীয়া সমাজত প্রচলিত থকা আন্তঃক্রিয়াৰ প্রকাৰ, সামাজিক স্তৰীকৰণৰ স্বৰূপ, জনসংখ্যাৰ আকাৰ ইত্যাদিৰ বিষয়ে এক সম্যক জ্ঞান আগবঢ়াই।

গ্রাম্য আৰু নগৰীয়া সমাজৰ মাজত বিভিন্ন পার্থক্য পৰিলক্ষিত হয় যদিও বিভিন্ন প্রয়োজনীয়তাৰ বাবে এখন সমাজ আনখনৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। সেয়ে নগৰীয়া জীৱনৰ সকলো দিশত হোৱা উন্নয়নৰ গভীৰ প্রভাৱ গ্রামাঞ্চলতো পৰা দেখা যায় ।

- **প্রব্রজনৰ ভূমিকা** (The role of migration) ঃ গ্রাম্য আৰু নগৰীয়া সমাজে পাৱস্পৰিক সম্পর্কৰ দুই মেৰুত অৱস্থিত আৰু বিভিন্ন প্রকাৰৰ আন্তঃক্রিয়াৰ জৰিয়তে এখন সমাজ আনখনৰ পৰিপূৰক ৰূপে অৱস্থান কৰে। যাতায়ত আৰু যোগাযোগ ব্যৱস্থাৰ দ্রুত উন্নয়নৰ ফলত গাঁও আৰু নগৰৰ মাজৰ সম্পর্ক গঢ় লৈ উঠিছে আৰু সেয়ে প্রব্রজনো বৃদ্ধি পাইছে। নগৰ অঞ্চলত থকা অপৰিসীম সা-সুবিধাৰ বাবেই এক বুজন সংখ্যক লোকৰ গাঁৱৰ পৰা নগৰলৈ প্রব্রজন ঘটিছে। সমাজতাত্ত্বিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা গাঁৱৰ পৰা নগৰলৈ হোৱা এই আন্তঃপ্রব্রজনক এক অতি গুৰুত্বপূর্ণ দিশ স্বৰূপে গণ্য কৰা হয়। গাঁওবাসীক নগৰাঞ্চললৈ প্রব্রজিত কৰাৰ বিভিন্ন আকর্ষণীয় আৰু বিকষণীয় কাৰক আছে। সেইসমূহ হ'ল-
  - গাঁওবাসীক মূল বাসস্থানৰ পৰা প্রতিৰোধ বা বিকর্ষণ কৰা কাৰকসমূহ হ'ল ঃ দৰিদ্রতা, সুযোগৰ অভাৱ, ভূমিহীনতা, নিম্নমানৰ জীৱন ধাৰণ পদ্ধতি, ইত্যাদি।
  - নগৰাঞ্চলৰ আকর্ষিত কাৰকসমূহ হ'ল ঃ নগৰৰ আকর্ষণীয় পোহৰৰ ব্যৱস্থা, বিভিন্ন প্রকাৰৰ সুবিধা যেনে- আবাসগৃহ, শিক্ষা, কর্মসংস্থাপনৰ সুযোগ আদি।

গাঁৱৰ লোকসকলে ভৱিষ্যতে এক উন্নত আর্থ-সামাজিক সম্ভাৱনীয়তা, নগৰৰ ৰংচঙীয়া পোহৰৰ মাজত আমোদ-প্ৰমোদৰ প্ৰত্যাশাৰে গাঁৱলীয়া পৰিৱেশৰ পৰা কিছু আঁতৰি থকাৰ বাসনাৰে গ্ৰামাঞ্চলৰ পৰা নগৰলৈ প্ৰব্ৰজন কৰে। ইয়াৰ উপৰিও প্ৰব্ৰজনৰ আন এটা মূল কাৰণ হ'ল গ্ৰামাঞ্চলত হোৱা মানুহ আৰু ভূমিৰ বৰ্দ্ধিত অনুপাত, যিয়ে দৰিদ্ৰতা বৃদ্ধি হোৱাত সহায় কৰে।

শিক্ষা সামাজিক পৰিৱৰ্তনৰ এক মূল উৎস। উচ্চ মানদণ্ড সম্পন্ন শিক্ষা আহৰণৰ বাবে যুৱচাম আৰু ইচ্ছুক গাঁৱৰ লোকসকল নগৰাঞ্চললৈ ওলাই আহে। শৈক্ষিক কৃতকার্যতাই গাঁৱৰ শিক্ষিত যুৱচামৰ মাজত এনে মানসিকতা আৰু আকাংক্ষা গঢ়ি তুলিছে যে তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ মূল বাসস্থানৰ প্ৰতি বিচ্ছিন্ন মনোভাৱ অনুভৱ কৰে। কাৰণ গাঁৱৰ জীৱন ধাৰণ পদ্ধতি তেওঁলোকৰ শিক্ষাৰ সৈতে খাপ খাব নোৱৰা যেন অনুভৱ কৰে। গ্ৰামাঞ্চলৰ যুৱকসকল নগৰমুখী হোৱাৰ ই ও এক অন্যতম কাৰণ বুলি বিবেচনা কৰা হয়।

প্ৰব্ৰজনৰ আন এক আকর্ষণীয় কাৰক হ'ল নগৰৰ বৃদ্ধিৰ গতি কাৰণ ই জনসাধাৰণৰ ওপৰত যথেষ্ট প্ৰভাৱ পেলায়। এই প্ৰক্ৰিয়া প্ৰব্ৰজনৰ লগত ওতঃপ্ৰোতভাৱে জড়িত। যিদৰে নগৰ উন্নয়নে প্ৰব্ৰজনত উদ্দীপক স্বৰূপে অৰিহনা যোগায় ঠিক সেইদৰে এই প্ৰভাৱে প্ৰব্ৰজনত সহায় কৰে। নগৰাঞ্চললৈ হোৱা প্ৰব্ৰজনৰ ফলতে সৃষ্টি হয় নগৰ উন্নয়ন প্ৰক্ৰিয়া, নগৰীকৰণ, সামাজিক পৰিৱৰ্তন আৰু সামাজিক সংহতি। নগৰ অঞ্চলত ভিন্ন প্ৰকৃতিৰ অধিক সুযোগ সুবিধা, বিশেষকৈ অনাকৃষিভিত্তিক কর্ম, উচ্চ হাৰৰ দৰমহাৰ চাকৰি, ব্যৱসায়, বাণিজ্য, উন্নত যোগাযোগৰ সুবিধা আছে। ইয়াৰ উপৰিও এনে অঞ্চলে সু-স্বাস্থ্যৰ ব্যৱস্থা, সামাজিক আমোদ-প্ৰমোদ, পৰিৱেশ, আবাসগৃহ, সংবাদ মাধ্যমৰ সুবিধাৰ লগতে আন বহুতো সুযোগ আগবঢ়ায়। এই সকলোবোৰ সুযোগ সুবিধাকে আকর্ষণৰ কাৰক হিচাপে গণ্য কৰা হয় যিটো নগৰীকৰণ আৰু নগৰ উন্নয়নৰ মাত্ৰা অনুযায়ী পৃথক হোৱা দেখা যায়।

গ্ৰামাঞ্চলৰ পৰা এক বুজন সংখ্যক লোকৰ নগৰ অঞ্চললৈ হোৱা প্ৰব্ৰজনে সমাজত নেতিবাচক প্ৰভাৱো পেলোৱা দেখা যায়। উদাহৰণস্বৰূপে অত্যাধিক জনসংখ্যা, পাৰিপাৰ্শ্বিক অৱস্থা, বস্তি অঞ্চলৰ সৃষ্টি, অনাময় আৰু আবাসগৃহৰ অভাৱ আদি।

তথাপিও গাঁৱৰ অঞ্চলসমূহ বিভিন্ন প্ৰকাৰে নগৰ অঞ্চলৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হয়। গাঁৱৰ পৰা নগৰলৈ হোৱা প্ৰব্ৰজনে প্ৰব্ৰজিত লোকসকলৰ মূল্যবোধৰ পৰিৱৰ্তন সাধন কৰে যিটো পৰৱৰ্তী কালত তেওঁলোকে গাঁৱত এৰি যোৱা পৰিয়ালসমূহত প্ৰতিফলিত হোৱা পৰিলক্ষিত হয়। প্ৰব্ৰজিত লোকসকলে তেওঁলোকৰ পৰিয়ালৰ লগত ব্যক্তিগত সম্বন্ধ ৰক্ষা কৰি পৰিয়ালৰ পৰম্পৰা অটুট ৰখাৰ চেষ্টা কৰে। যিসকল প্ৰব্ৰজিত লোকে পূৰ্বতে গাঁৱৰ পৰম্পৰা অনুসৰণ কৰিছিল বর্তমান সেই লোকসকলে নগৰীয়া পৰম্পৰা আৰু সংস্কৃতিৰ সান্নিধ্যলৈ অহা দেখা গৈছে। ইয়াৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত তেওঁলোক নতুন সামাজিক আৰু বস্তুবাদী মূল্যবোধ, নতুন কৌশল, নতুন জীৱনৰ অভিজ্ঞতা, জ্ঞান, সজাগতা আদিক নতুন দৃষ্টিভংগীৰে নিৰীক্ষণ কৰিবলৈ লৈছে। আভ্যন্তৰীণ নগৰীয়া মূল্যবোধসমূহ ইচ্ছাকৃতভাৱে প্ৰচাৰ বা সঞ্চাৰণ কৰা হয় আৰু গাঁৱৰ সম্বন্ধত থকা জনসাধাৰণলৈ অৱধাৰণ হয়। এই পৰিৱৰ্তনসমূহৰ উপৰিও গ্ৰামাঞ্চলত প্ৰব্ৰজনে জনসংখ্যাৰ

প্রতিচ্ছবিখনো সলনি কৰি পেলাইছে। যেতিয়া গাঁৱৰ প্রব্রজিত লোকসকল নগৰীয়া পৰিৱেশৰ সান্নিধ্যলৈ আহে তেওঁলোকৰ প্রজনন প্রক্রিয়াৰো পৰিৱর্তন হোৱা দেখা যায়। আধুনিক নগৰীয়া পৰিৱেশে পৰিয়ালৰ নতুন প্রতিমান, জন্মৰ ক্ষেত্রত বিলম্ব, বিবাহৰ সময় সীমা বৃদ্ধি আদি দিশসমূহক গ্রহণ কৰিবৰ বাবে উদগনি যোগায়।

১.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টোত আমি নিম্নলিখিত বিষয়সমূহ আলোচনা কৰিলো ঃ

- সমাজতত্ত্বৰ গ্রাম্য প্রশাখা আৰু নগৰীয়া প্রশাখা সমাজতত্ত্ব অধ্যয়নৰ এক বিশেষ ক্ষেত্র। চমুকৈ নগৰীয়া সমাজতত্ত্বই নগৰীয়া জীৱন আৰু বিভিন্ন কার্যকলাপ অধ্যয়ন কৰে আৰু গ্রাম্য সমাজতত্ত্বই গ্রাম্য সামাজিক সংৰচনাৰ অধ্যয়নত মনোনিৱেশ কৰে।
- গ্রাম্য জীৱনৰ সমাজতত্ত্ব হৈছে গাঁৱৰ জনসংখ্যা, গ্রাম্য সামাজিক সংগঠন আৰু গ্রাম্য সামাজিক প্রক্রিয়াৰ এক অধ্যয়ন। ওপৰত উল্লেখ কৰা সংজ্ঞাৰ পৰা এইটো স্পষ্ট যে সমাজতত্ত্বই গ্রাম্য সমাজৰ সামাজিক আন্তঃক্রিয়া, সংস্থা, কার্যাৱলী আৰু সামাজিক পৰিবর্তনৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে। গ্রাম্য সামাজিক সংগঠন, সংৰচনা আৰু সংস্থাপনো এই প্রশাখাৰে অন্তর্গত। এই প্রশাখাই আমাক গ্রাম্য সামাজিক পৰিঘটনাৰ এনে জ্ঞান দিয়ে যিয়ে গ্রাম্য সমাজৰ বিকাশত অৰিহণা যোগোৱাত সহায় কৰে।
- নগৰীয়া আৰু গ্রাম্য সমাজৰ অধ্যয়নে জনসাংখ্যিক আকাৰ আৰু বিতৰণ, জাতি প্রথাৰ নীতি-নিয়ম পালন, সংস্কৃতি, সামাজিক স্তৰীকৰণ, বৃত্তিগত সংৰচনা, পৰিয়াল আৰু বিবাহ, নাৰীৰ প্রস্থিতি, শিক্ষা আদিৰ ক্ষেত্রত থকা গ্রাম্য আৰু নগৰীয়া সমাজৰ পার্থক্যসমূহ প্রতিফলিত কৰে। এই দুয়োখন সমাজৰ লোকসকলৰ জীৱন প্রণালীৰ প্রতি ক্ষেত্রতে পার্থক্য থকা সত্বেও দুয়োখন সমাজৰ মাজত এক অবিচ্ছিন্ন ধাৰাৰ বান্ধোন পৰিলক্ষিত হয়। দুয়োখন সমাজেই নিজৰ বৃদ্ধি আৰু বিকাশৰ লগতে বিভিন্ন প্রয়োজনীয়তা পূৰণৰ বাবে পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰিব লাগে। উদাহৰণস্বৰূপে শিক্ষা, বৃত্তি, কর্ম আদিৰ বাবে লোকসকল গাঁৱৰ পৰা নগৰলৈ আহিবলগীয়া হয়। এইদৰেই তেওঁলোকে নগৰীয়া সংস্কৃতিলৈ আহে আৰু নগৰীয়া সংস্কৃতি আৰু প্রমূল্যবোধ তেওঁলোকৰ গ্রামাঞ্চললৈ সম্প্রসাৰিত কৰে।

১.৭ অধিক জানিবলৈ

(1) Chitambar, J. B. 1993. Introductory Rural Sociology. New Delhi. New Age International (P) Limited.

2) Desai, A. R. 1969. Rural Sociology in India. Bombay. Popular Prakashan.

3) Doshi, S.L. and P.C. Jain. 1999. Rural Sociology. Jaipur: Rawat Publications.

১.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ গ্রাম্য সমাজতত্ত্ব সমাজতত্ত্বৰ এক বিশেষ ক্ষেত্র। ই গ্রাম্য সমাজখনৰ জনসংখ্যা, সামাজিক সংগঠন, গ্রাম্য সামাজিক প্রক্রিয়া আদিৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে। উপৰোক্ত সংজ্ঞা কেইটাৰ পৰা স্পষ্ট দেখা গ'ল যে গ্রাম্য সমাজতত্ত্বই সামাজিক আন্তঃসম্বন্ধ, সংস্থা আৰু কার্যাৱলী আৰু সামাজিক পৰিৱর্তনৰ লগত জড়িত। তাৰোপৰি গ্রাম্য সমাজৰ সামাজিক সংগঠন, সংৰচনা আৰু সংস্থাপন ব্যৱস্থাও এই ক্ষেত্রৰ অন্তর্ভুক্ত। ই আমাক গ্রাম্য সমাজৰ পৰিঘটনাসমূহৰ এনে জ্ঞান দিয়ে যিয়ে ভৱিষ্যতে গ্রাম্য সমাজ বিকাশত অৱিহণা যোগাব পাৰে। সম্প্রতি ভাৰতৰ দৰে উন্নয়নশীল দেশত সমাজতত্ত্বৰ গ্রাম্য প্রশাখাৰ গুৰুত্ব অপৰিহার্যপূর্ণ। নগৰৰ কেন্দ্র স্থানসমূহৰ বজাৰৰ লগত থকা ব্যৱসায়িক সম্পর্ক আৰু গ্রাম্য সম্প্রদায়ৰ উন্নয়নৰ বাবে যুগুত কৰা আঁচনিবোৰৰ বাবে গ্রাম্য সমাজৰ দ্রুত পৰিৱর্তন ঘটিছে।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ এ. আৰ. দেশাই।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) কৃষি (খ) জাতি প্রথা।

১.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

চমু প্রশ্ন ঃ (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ চমুটোকা লিখক।

(ক) গাঁও-নগৰৰ অবিচ্ছিন্ন সম্বন্ধ

ৰচনাধর্মী প্রশ্ন ঃ (৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

প্রশ্ন ১ঃ নগৰীয়া আৰু গ্রাম্য সমাজৰ মাজত থকা পার্থক্যসমূহ লিখক।

প্রশ্ন ২ঃ গ্রাম্য আৰু নগৰীয়া জীৱন শৈলীৰ আৰ্হিৰ মাজত থকা পার্থক্যসমূহ লিখক।

প্রশ্ন ৩ঃ ভাৰতবর্ষৰ নগৰ বৃদ্ধিৰ ক্ষেত্রত প্রব্রজনৰ ভূমিকাৰ বিষয়ে এক সমীক্ষা আগবঢ়াওক।

প্রশ্ন ৪ঃ গ্রাম্য আৰু নগৰীয়া সমাজ অধ্যয়নৰ সমাজতাত্ত্বিক তাৎপর্য কি?

*** ***** ***

অধ্যায় ২ ঃ গ্রাম্য সামাজিক সংৰচনা

অধ্যায় গাঁথনি

২.১ উদ্দেশ্য
২.২ পৰিচয়
২.৩ গ্রাম্য সমাজিক সংৰচনা
২.৪ গ্রাম্য সমাজত জাতি প্রথা
২.৫ গ্রাম্য সমাজত শ্রেণী ব্যৱস্থা
২.৬ গ্রাম্য সমাজ ব্যৱস্থাত পৰিয়াল আৰু স্বজন পদ্ধতি
২.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
২.৮ অধিক জানিবলৈ
২.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
২.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- গ্রাম্য সমাজ এখনৰ সামাজিক সংৰচনাৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- গ্রাম্য সমাজ এখনত এক সংস্থা হিচাবে জাতি পদ্ধতিৰ ভূমিকা
- গ্রাম্য সমাজত প্রচলিত আৰু প্রৱর্তিত বিভিন্ন শ্রেণীসমূহৰ বিষয়ে বাখ্যা কৰিব পাৰিব
- সামাজিক সংস্থা হিচাবে পৰিয়ালৰ প্রকৃতি আৰু ভূমিকা সম্বন্ধে আলোচনা কৰিব পাৰিব
- গ্রাম্য সমাজত সামাজিক সংস্থা হিচাবে স্বজন পদ্ধতি সম্বন্ধে আলোচনা কৰিব পাৰিব।

২.২ পৰিচয়

ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়ত আমি গ্রাম্য সমাজৰ আৰম্ভণি, প্রকৃতি আৰু পৰিসৰ সম্বন্ধে আলোচনা কৰিছিলো। এই অধ্যায়ত, ভাৰতীয় পটভূমিত গ্রাম্য সামাজিক সংৰচনা সম্বন্ধে আমি জ্ঞান লাভ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিম। ইয়াকে কৰিবলৈ গৈ আমি প্রধানকৈ জাতি, পৰিয়াল, স্বজন পদ্ধতি আদি সামাজিক সংস্থাসমূহৰ ওপৰত আমাৰ মনোযোগ নিবদ্ধ কৰিম। এই সংস্থাসমূহৰ বিষয়ে উপযুক্ত জ্ঞান আহৰণ অতি আৱশ্যক কিয়নো, এইবোৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই মানুহৰ জীৱন-ধাৰণৰ অবয়ব গঠিত হয়। মানুহৰ ব্যৱহাৰ গঠিত হয়। সেয়েহে গ্রাম্য পটভূমিত এই সংস্থাসমূহৰ প্রভাৱ আৰু ভূমিকা সম্বন্ধে পৰীক্ষা আমাৰ বাবে অপৰিহার্য্য।

২.৩ গ্রাম্য সমাজিক সংৰচনা

গ্রাম্য সমাজ এখনে আক্ষৰিক অর্থহে গাঁৱ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঠিত হয়। ভাৰতবর্ষৰ সৰহসংখ্যক লোকেই যিহেতু গাঁও অঞ্চলত বাস কৰে, সেয়েহে সমাজতত্ত্বৰ শিক্ষার্থী এগৰাকীয়ে বিশেষকৈ এই গ্রাম্য সামাজিক সংৰচনা বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰা অতি আৱশ্যক। সামাজিক সংস্থা বা অনুষ্ঠানসমূহে মানুহৰ পাৰস্পৰিক সম্বন্ধ আৰু আন্তঃক্রিয়াৰ ৰূপ আৰু ফলস্বৰূপে সামাজিক সংৰচনা গঠন কৰে। সেয়েহে এই সংস্থাসমূহৰ মহত্ব বা গুৰুত্ব সম্বন্ধে জ্ঞান লাভ কৰাটো আমাৰ বাবে আৱশ্যকীয়। গ্রাম্য সমাজৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিব যাওঁতে আমি মন দিয়া উচিত যে ভাৰতীয় গ্রাম্য সমাজ সাদৃশ্যপূর্ণ বা একধর্মী নহয়। প্রত্যেক গাঁওৱেই নিজস্ব বৈশিষ্ট্যৰে পূর্ণ আৰু আন এখনতকৈ পৃথক। ই জনসংখ্যাৰ আকাৰ, অর্থনৈতিক উন্নতি, ভোগলিক সংযোজকতা, জাতিভিত্তিক দৃঢ়তা আদি বহুতো কাৰকে প্রতিখন গাঁওকেই আন এখনৰ পৰা পৃথক কৰে। অৱশ্যে, গাঁওসমূহৰ মাজত অসংখ্য বিভিন্নতা থাকিলেও, এইবোৰৰ মাজত থকা উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্যসমূহ হ'ল—

- গাঁও হ'ল- কিছুমান লোকৰ সমষ্টি যিসকলে এক নির্দিষ্ট ভূ-খণ্ড অধিগ্রহণ কৰে।
- গাঁৱৰ সকলো সদস্যই এক সমূহীয়া বন্ধন বা 'আমি ভাৱ' (We feeling) পৰস্পৰৰ লগত সম্বন্ধিত হয়।
- প্রত্যেক গাঁৱৰে চুবুৰীয়া গাঁওসমূহৰ লগত সামাজিক, ৰাজনৈতিক, ধর্মীয় আৰু অর্থনৈতিক বন্ধন থাকে।
- এখন নির্দিষ্ট গাঁৱৰ নিজস্ব প্রব্রজন আৰু সংস্থাপনৰ ইতিহাস থাকে।
- প্রত্যেক গাঁওৱেই নিজস্ব ৰীতি, সংস্কৃতি, লোকৰীতিৰ জনৰীতিৰ আধাৰত পৰিচিত হয়।
- গ্রাম্য অর্থনীতি প্রধানকৈ কৃষিভিত্তিক, যদিও মৎস্য পালন, বস্ত্র উৎপাদন আদিৰ দৰে সহযোগী বৃত্তিসমূহো গ্রহণ কৰা হয়।
- জাতি ভাৰতীয় গ্রাম্য সমাজ ব্যৱস্থাত এক গুৰুত্বপূর্ণ নিয়োজনমূলক পদ্ধতি। বিভিন্ন ভাগ আৰু সংমিশ্রণত এই জাতি আৰু উপজাতিসমূহ ভাৰতীয় সমাজ ব্যৱস্থাত গঢ় লৈ উঠিছে।
- শ্রেণী ব্যৱস্থাও গ্রাম্য সমাজত প্রচলিত।
- গ্রাম্য সমাজত পোষক গ্রাহক পদ্ধতি প্রচলিত, যাক 'যজমানী পদ্ধতি' নামেও জনা যায়।

ওপৰত উল্লেখ কৰা কথাসমূহে ভাৰতীয় গ্রাম্য সমাজৰ যোজনা আৰু বৈশিষ্ট্য সম্বন্ধে এক সংক্ষিপ্ত ধাৰণা গঠনত সহায় কৰে।

২.৪ গ্রাম্য সমাজত জাতি প্রথা

ভাৰতীয় সমাজৰ জাতি প্রথা সম্বন্ধে আমি আগৰ ষান্মাসিকসমূহত অধ্যয়ন কৰি আহিছো। জাতি হ'ল সামাজিক স্তৰীকৰণৰ এক প্রকাৰ, যিয়ে এখন সমাজৰ বিভিন্ন সমূহৰ লোকক ভিন্ন ধৰণে সংৰচনা বা স্থান প্রদান কৰে। ই গাঁৱলীয়া সমাজৰ বাবে এক অত্যন্ত মহত্বপূর্ণ সংস্থা আৰু

ইয়াৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই সামাজিক সম্বন্ধ আৰু সামাজিক আন্তঃক্রিয়াসমূহ পৰিচালিত হয়। জাতি প্রথা বংশানুক্রমিক আৰু ই মানুহৰ এক জন্মলব্দ প্রস্থিতি প্রদান কৰে। আমি এক বিশেষ জাতিত জন্ম গ্রহণ কৰো। অর্থাৎ আমি পূর্বজৰ আৰু আমাৰ পিতৃ-মাতৃৰ জাতি প্রস্থিতি বংশগতভাৱে লাভ কৰোঁ। জাতি ব্যৱস্থা সংস্তৰণযুক্ত, অর্থাৎ জাতিবিলাকৰ মাজত উচ্চ- নীচ সামাজিক স্থান আছে। উচ্চ সংস্তৰণযুক্ত জাতিৰ ব্যক্তিসকলে সমাজৰ উচ্চস্তৰত অৱস্থান কৰে আৰু সেই সূত্রে সমাজত সুযোগ-সুবিধা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। স্বাভাৱিকভাৱেই সমাজৰ নিম্ন সংস্তৰণযুক্ত জাতিৰ লোকসকলৰ সামাজিক অৱস্থান নিম্ন আৰু বিভিন্ন বাধা-নিষেধ আৰু অসমানতা এই জাতিৰ ওপৰত আৰোপিত হ'ল। এই লোকসকলে সামাজিক স্থানত বিভিন্ন বাধা-নিষেধৰ সন্মুখীন হয়, উদাহৰণ স্বৰূপে মন্দিৰৰ প্রৱেশৰ ক্ষেত্রত, বিভিন্ন ৰাজহুৱা প্রৱেশৰ ক্ষেত্রত। এই বাধা-নিষেধসমূহ পৰৱর্তী সময়ত সাংবিধানিক ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা বিলুপ্তিৰ ফালে নিয়া হৈছে। শিক্ষাৰ প্রসাৰও এই বাধা-নিষেধৰ বিলুপ্তিৰ এটা কাৰণ। জাতি ব্যৱস্থাৰ মাজত অন্তবিবাহ প্রথা প্রচলিত। অর্থাৎ, প্রতিটো জাতিৰ বিবাহ নিজ জাতিৰ মাজত সম্পন্ন হয়। শেষত, পাৰস্পৰিক প্রথামতে জাতি প্রথাই ব্যক্তি এজনৰ জীৱন-নির্বাহৰ ৰীতি নির্ধাৰণ কৰে, কিন্তু বর্তমান সময়ত এই ব্যৱস্থাত বহু পৰিৱর্তন আহিছে।

ওপৰোক্ত খণ্ডত জাতি পদ্ধতিৰ মুখ্য লক্ষণসমূহ চমুকৈ আলোচনা কৰা হ'ল। জাতি প্রথাৰ এটা বৈশিষ্ট্য হ'ল যে, ই ব্যক্তিক সামাজিক প্রস্থিতি প্রদান কৰে, এই প্রস্থিতি কাৰোবাৰ বাবে সুবিধাযুক্ত আৰু কাৰোবাৰ বাবে বাধা-নিষেধপূর্ণ। এই ব্যৱস্থাই গাঁও অঞ্চলত সামাজিক সম্বন্ধ নির্ধাৰণ কৰে। অর্থাৎ, জাতি ব্যৱস্থাই ব্যক্তি এজনৰ সমাজৰ আন ব্যক্তিৰ লগত সম্বন্ধ নির্দেশ কৰে। জাতি ব্যৱস্থাই খোৱা-বোৱা, সামাজিক চাল-চলনৰ ওপৰত নিষেধাজ্ঞা আৰোপ কৰে। পাৰিবাৰিক জীৱনত বিবাহ পদ্ধতিও জাতি প্রথাই নিয়ন্ত্রণ কৰে। জাতি প্রথাই নির্ধাৰণ কৰা ৰীতি-নীতিসমূহ অৱজ্ঞা বা উলংঘন কৰিলে শাস্তিমূলক ব্যৱস্থা হিচাবে জাতি-ভ্রষ্ট কৰা হয়। সেয়েহে খাদ্য গ্রহণ ক্ষেত্রত কোন লোকসকল সহভোজন কাৰণে জাতিগতভাৱে স্বীকার্য্য, এইসকলোবোৰ জাতি প্রথাৰ দ্বাৰা নির্ধাৰণ কৰা হয়। তদুপৰি, জাতি ব্যৱস্থাৰ যোগাত্মক দিশ হিচাবে আমি ক'ব পাৰো যে, ই এক নির্দিষ্ট জাতিগোটৰ সদস্যসমূহৰ মাজত বন্ধন দৃঢ় কৰে। এই গোটসমূহৰ সদস্যসকলৰ মাজত 'আমি ভাৱ' (We feeling) গঢ়ি উঠে। যিটোৱে তেওঁলোকৰ মাজত সম্বন্ধ অধিক কপকপীয়া কৰি গঢ়ি তোলে। ইয়াৰ ফলত পাৰস্পৰিক সহযোগিতা আৰু ভ্রাতৃত্বভাৱা বৃদ্ধি হয়। গাঁও অঞ্চলত গঢ়ি উঠা জাতি পৰিষদসমূহেও এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা গ্রহণ কৰে। এই পৰিষদসমূহে জাতিসমূহৰ অন্তৱর্তী গোট আৰু আন্তঃগোটসমূহৰ মাজত হোৱা মনোমালিন্য বা সংঘাতৰ সমাধান কৰে। গ্রাম্য সমাজ গঠন প্রণালীত জাতি প্রথাৰ গুৰুত্বৰ ক্ষেত্রত দেখা যায় যে ই গাঁও অঞ্চলৰ শ্রম বিভাজনৰ সৃষ্টি কৰিছে। এই শ্রমবিভাজনে আকৌ গোটসমূহৰ মাজত পাৰস্পৰিক নির্ভৰতা বৃদ্ধিত সহায় কৰে। ওপৰত উল্লেখ কৰি আহিছোঁ যে, এজন ব্যক্তিৰ বৃত্তি বা জীৱিকা জাতি অনুযায়ী নির্ধাৰিত হয়। সেয়েহে, পাৰস্পৰিকভাৱে জাতিৰ প্রতিটো গোটৰ সদস্যসমূহৰ জীৱিকাৰ বৃত্তিও পূর্বে নির্ধাৰিত থাকে। পুৰোহিত, কমাৰ, সোণাৰী, চাফাইকর্মী

সকলোবোৰ হ'ল পৰস্পৰাগতভাৱে নির্ধাৰিত জীৱিকা ধাৰণকাৰী ব্যক্তি আৰু প্রতিজন ব্যক্তিয়ে পৰস্পৰৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। যিহেতু এটা জাতিগোটে অকলে সকলো কাম সম্পাদন কৰিব নোৱাৰে। সেয়ে প্রতিটো গোটে জীৱন-ধাৰণ তথা সমাজ জীৱন সঠিকভাৱে পৰিচালিত কৰিবলৈ আন গোটৰ সহায় ল'ব লগা হয়, যিটোৱে পৰস্পৰ নির্ভৰশীলতাৰ জন্ম দিয়ে। এই পৰস্পৰ নির্ভৰশীলতাই গ্রাম্য সমাজখন মিলা-প্রীতিৰে বান্ধি ৰাখিছে। পাৰস্পৰিক নির্ভৰশীলতাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰোতে 'যজমানী' (Jajmani) পদ্ধতিৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰাৰ প্রয়োজন আছে। এই 'যজমানী' পদ্ধতিৰ ভাৰতীয় গ্রাম্য অর্থনীতিত উল্লেখযোগ্য ভূমিকা আছে। অস্কাৰ লুইছে যজমানী পদ্ধতিৰ ব্যাখ্যা কৰি কৈছে যে এই ব্যৱস্থাত প্রতিটো গোটৰে সদস্যসমূহৰ জৰিয়তে অন্য জাতিগোটৰ পৰিয়ালক এটা নির্দিষ্ট সেৱা প্রদানৰ চেষ্টা কৰা হয়। আধুনিক সমাজ ব্যৱস্থাত আৰু মূদ্রীকৃত অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাত যজমানী ব্যৱস্থা লোপ পাই আহিছে যদিও এসময়ত গ্রাম্য অর্থনীতি আৰু সমাজ ব্যৱস্থাত ইয়াক মেৰুদণ্ড সদৃশ জ্ঞান কৰা হৈছিল। সংস্কৃত শব্দ 'য়জমান'(Yajman) ৰ পৰা 'জজমান' আৰু 'জজমানী' শব্দৰ উদ্ভৱ।

২.৫ গ্রাম্য সমাজত শ্রেণী ব্যৱস্থা

Giddens ৰ মতে, 'শ্রেণী হ'ল অধিক সংখ্যক মানুহৰে গঠিত এক গোট/সমূহ যিয়ে একে ধৰণৰ অর্থনৈতিক সম্পদ ভোগ কৰে আৰু ইয়াৰ প্রভাৱত এক ধর্মী জীৱনশৈলীৰে পৰিচালিত হয়।' অগ্বার্ণ আৰু নিম্কফে শ্রেণী সংজ্ঞা দি কয় যে 'শ্রেণী হ'ল এখন সমাজত এটা গোটৰ/সমূহৰ লোকে ভোগ কৰা একধর্মী সমাজক প্রস্থিতি।' অর্থনীতি হৈছে শ্রেণীসমূহ গঠন হোৱাৰ মূল আধাৰ, সেয়েহে ইয়াক অর্থনৈতিক গোট/সমূহ বুলিও ক'ব পাৰি। অর্থনৈতিকভাৱে সদৃশ অৱস্থাৰ লোকসকলক একে শ্রেণীৰ অন্তৱর্তী বুলি গণ্য কৰা হয়। সমাজতত্ত্বত শ্রেণী বুলিলে এটা গোটৰ/সমূহৰ অন্তর্গত সমূহ ব্যক্তিয়ে একে অর্থনৈতিক উৎপাদনৰ স্থানত অৱতৰণ কৰাৰ লগতে একেধৰণৰ অর্থনৈতিক সম্পদ আহৰণ কৰা বুলি গণ্য কৰা হয়। ইয়েই সমাজৰ অন্য গোটৰ পৰা এই গোটটোক পৃথক কৰে। প্রতিটো সামাজিক শ্রেণীৰে নিজস্ব জীৱনশৈলী আছে।

শ্রেণী ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰোতে, প্রায়েই উদ্যোগীক শ্রেণী সম্বন্ধে মনলৈ আহে। ভাৰতীয় সমাজত প্রৱর্তিত শ্রেণী বিভাগ প্রাথমিক অৱস্থাত কৃষিভিত্তিক সমাজক কেন্দ্র কৰি গঢ় লৈ উঠিছিল। সামাজিক স্তৰীকৰণৰ ক্ষেত্রত জাতি হ'ল মূল আধাৰ আৰু গ্রাম্য সামাজিক বিন্যাসত ই এক গুৰুত্বপূর্ণ অংগ। তথাপিও এইটোও ওলাই কৰিব নোৱাৰি যে গ্রাম্য সামাজিক বিন্যাসত শ্রেণী বিভাগ বা বিন্যাসৰ ভূমিকাও অতি গুৰুত্বপূর্ণ। এইখিনিতে আমি বিভিন্ন চিন্তাবিদসকলে গ্রাম্য সমাজৰ শ্রেণী বিন্যাস সম্বন্ধে কৰা আলোচনা বুজিবলৈ চেষ্টা কৰো আঁহক।

Daniel Thorner-এ ভাৰতীয় কৃষিভিত্তিক সমাজক তিনিটা শ্রেণীত ভাগ কৰিছিল- বৃহৎ সম্পদৰ মালিকাধীন জমিদাৰসকল, কৃষকসকল আৰু শ্রমিকসকল, যি সকলক Thorner এ মালিক, খেতিয়ক আৰু মজদুৰ বা শ্রমিকসকল। Thorner ৰ মতে, কৃষিভিত্তিক ভাৰতীয়

সমাজত বর্তি থকা শ্রেণী বিভাজনৰ প্রকাৰ আৰু প্রকৃতি তিনিটা প্রধান দিশৰ ওপৰত নির্ভৰশীল সেইবোৰ হ'ল—

- ভূমিৰ পৰা লাভ কৰা আয়ৰ প্রকৃতি বা ধৰণ অর্থাৎ, এই আয়ৰ উৎস-সূত্রৰ জৰিয়তে, নে কৃষিজাত উৎপাদনৰ জৰিয়তে নে এই আয় শ্রমৰ বিনিময়ত লাভ কৰা।
- এক নির্দিষ্ট ভূমিৰ পৰা ব্যক্তি এজনে কিধৰণৰ অধিকাৰ লাভ কৰি আহিছে আৰু এই অধিকাৰ তেওঁ কিমান পৰিমাণৰ ভূমিৰ জৰিয়তে লাভ কৰিছে।
- এজন ব্যক্তিয়ে কৃষিভূমিত উৎপাদনৰ কাৰণে প্রয়োজনীয় শ্রম কি ধৰণে প্রদান কৰিব পাৰে, অর্থাৎ তেওঁ নিজে কায়িকভাৱে এই শ্রম প্রদান কৰে নে অন্য ব্যক্তিক নিযুক্ত কৰি তেওঁৰ হৈ কামত লগাইছে।

Thorner এ যুক্তি প্রদর্শন কৰে যে যদিও কৃষিজীৱি সমাজসমূহত সমাজভেদে শ্রেণীসমূহৰ প্রকৃতিও ভিন্ন, তথাপি মালিক, কৃষক আৰু শ্রমিক বা মজদুৰ এই তিনিটা শ্রেণী ভাৰতীয় সমূহ কৃষি প্রধান সমাজৰ বাবে উমৈহতীয়া। মালিক শ্রেণীৰ দ্বাৰা Thorner এ কৃষি ভূমিৰ মালিকীস্বত্বৰ জৰিয়তে লাভ কৰা আয়ৰ গৰাকীসকলক বুজাইছে। মালিকসকলৰ ভূমিৰ ওপৰত মালিকীস্বত্ব ন্যস্ত থাকে আৰু এই মালিকীস্বত্ব বৃহৎ অঞ্চল জুৰি ন্যস্ত থাকে। আয়ৰ বৃহৎ অংশ ভূমিৰ পৰা লাভ কৰে। যদিও মালিকগৰাকীৰ আয়ৰ উৎস হিচাবে অন্য বহু পথ থাকে, তথাপি তেওঁ পৰিয়ালৰ দ্বাৰা অধিকৃত ভূমিৰ পৰা উৎপাদিত শস্যৰ পৰাই তেওঁৰ মূল আয় অর্জন হয়।

কৃষক বা শ্রমজীৱি খেতিয়কসকলক Thorner-এ দ্বিতীয় শ্রেণীত অন্তর্ভুক্ত কৰিছে। এই শ্রেণীটোৰ ভূমি অধিকাৰ আছে যদিও, মালিকসকলৰ তুলনাত তেওঁলোকে বহু কম পৰিমাণে ভূমি সম্পত্তিৰ অধিকাৰ লাভ কৰে। এই লোকসকলে নিজা কৃষিভূমিত শ্রমদান কৰে, কেতিয়াবাহে ভাড়াতীয়া শ্রমিক নিয়োগ কৰে আৰু তাকও খেতিৰ উৎপাদন চপোৱাৰ ব্যস্ততাপূর্ণ দিন কেইটাৰ বাবেহে। নিজৰ কৃষিভূমিত শ্রমদান কৰি তেওঁলোকে আয় কৰে। মালিকসকলৰ নিচিনাকৈ তেওঁলোকে সূত লাভ নকৰে। Thorner-এ পিছত উল্লেখ কৰে যে কৃষকগৰাকীয়ে লাভ কৰা কৃষি আয় তেওঁৰ পৰিয়ালৰ জীৱন-নির্বাহৰ মুঠ ব্যয়তকৈ কম হ'বও পাৰে আৰু সেয়েহে তেওঁ অন্য সময়ত শ্রমিক হিচাবে মালিকৰ কৃষি ভূমিত নিয়োজিত হ'বও পাৰে। কিন্তু, নিজৰ কৃষিভূমিৰ পৰা লাভ কৰা আয়ৰ পৰিমাণ, অন্য কৃষিভূমিত এজন মজদুৰ হিচাবে কাম কৰি পোৱা আয়তকৈ বেছি হয়। সেইটোৱেই তেওঁক এজন মজদুৰৰ পৰা শ্রেণীগতভাৱে পৃথক কৰে।

Thorner-এ অন্যৰ কৃষিভূমিত শ্রমদান কৰি নিজৰ জীৱিকা উপার্জন কৰা লোকেৰে গঠিত শ্রেণী হিচাবে এই লোকসকলক শ্রমিক বা মজদুৰ বুলি সংজ্ঞা দিছে। এই শ্রেণীভুক্ত লোকসকলৰ নিজাকৈ কৃষিভূমি থাকিব পাৰে যদিও এই ভূমি পৰিমাণ অতি ক্ষুদ্র পৰিসৰৰ থাকে আৰু এই ভূমিৰ পৰা উৎপাদিত আয়ৰ পৰিমাণৰ তুলনাত মজদুৰসকলে অন্যৰ ভূমিত শ্রমিক হিচাপে কাম কৰি অধিক আয় কৰিব পাৰে।

সেয়েহে উৎপাদনত শ্রমৰ প্রকৃত যোগদান আৰু উপাদনৰ অংশ লাভৰ ওপৰত ভিত্তি

কৰি Thorner-এ কৃষি ক্ষেত্ৰত সম্বন্ধীয় তিনি শ্ৰেণী লোকৰ উল্লেখ কৰে। অৰ্থনৈতিক ভিন্নতাৰ উপৰিও এই তিনি শ্ৰেণী লোকৰ মাজত সামাজিক পাৰ্থক্যও আছে। Thorner-এ ভাৰতীয় কৃষিগত সমাজখনৰ শ্ৰেণী আৰু জাতি বিভাগৰ মাজত থকা সম্বন্ধবোৰ এক আভাষ দিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। Thorner-ৰ মতে কৃষিজীৱি সমাজৰ শ্ৰেণী ব্যৱস্থাত মালিকসকলৰ স্থান শীৰ্ষত আৰু তেওঁলোক সাধাৰণতে সংখ্যাগত কম থাকে। এই মালিকসকল জাতিত ব্ৰাহ্মণ বা অন্য উচ্চ জাতিৰ ব্যক্তিৰে গঠিত হয়। এই লোকসকল উচ্চ শ্ৰেণী প্ৰস্থিতিসম্পন্ন হোৱা হেতুকে তেওঁলোকৰ জীৱন ধাৰণৰ মানও উচ্চ হয়। তেওঁলোকৰ বাসস্থান, পোচাক-পৰিচ্ছদ, খাদ্যাভাস এই সকলোবোৰেই এই উচ্চ মানদণ্ডকে চিহ্নিত কৰে। এইলোকসকলে নিজৰ সন্তানক উচ্চ মানদণ্ডৰ স্কুললৈ পঠিয়াই, বাতৰি কাকত, ৰেডিঅ', বাইচাইকেল আদি নিজৰ বাবে ক্ৰয় কৰে আৰু এইবোৰ সামগ্ৰী ক্ৰয় ঋণগ্ৰস্ত কৃষকসকলৰ কাৰণে প্ৰায়েই দুঃসাধ্য ৰূপে বিবেচিত হয়। কৃষকসকল কৃষিজীৱি আৰু কাৰিকৰ শিল্পকাৰ জাতিৰ হয় আৰু মজদুৰসকল প্ৰায়েই অনুসূচীত জাতিৰ হয় ।

Daniel Thorner-ৰ কৃষিজীৱি শ্ৰেণী বিন্যাসত আমি কৃষিজীৱি সমাজৰ জাতি আৰু শ্ৰেণীৰ মাজৰ সম্বন্ধ লক্ষ্য কৰিব পাৰো। উচ্চ জাতিৰ ব্যক্তিসকল উচ্চ শ্ৰেণী গোটৰ সদস্য হয় আৰু সমাজৰ বিশেষ সুযোগ-সুবিধা আৰু ভোগ্যকিনি এওঁলোকে লাভ কৰে। নিম্ন শ্ৰেণীৰ সদস্যসকল আনহাতে নিম্ন জাতিৰ গোটত জন্ম লাভ কৰে আৰু কঠিন পৰিশ্ৰম তথা সমস্যাৰ মাজেদি জীৱন নিৰ্বাহ কৰে ।

D. N. Dhanagare তেওঁৰ 'The Model of Agrarian Classes' নামৰ গ্ৰন্থত ভাৰতীয় সমাজ ব্যৱস্থাত প্ৰচলিত শ্ৰেণী গঠনৰ সমস্যাসম্বন্ধে আলোচনা কৰিছে। তেওঁৰ মতে, কৃষি প্ৰধান ভাৰতীয় সমাজৰ গঠন একধৰ্মী নহয় সামাজিক সম্বন্ধ তথা শ্ৰেণী গঠনত প্ৰত্যেক সমাজেই আন এখনৰ পৰা পৃথক, অৰ্থাৎ, ভিন্ন ধৰ্মী। ভাৰতীয় সমাজৰ শ্ৰেণীসমূহক সেয়েহে এক সাধাৰণ বা উমৈহতীয়া লক্ষণ বা প্ৰকৃতিজাত বুলি গণ্য কৰা দুৰূহ । লগতে লিখকগৰাকীয়ে ভাৰতীয় সমাজ ব্যৱস্থাত শ্ৰেণী আৰু জাতি ব্যৱস্থাৰ মাজত থকা পাৰস্পৰিক সম্বন্ধৰ বিষয়েও উল্লেখ কৰিছে। উচ্চ জাতিৰ লোকসকল উচ্চ শ্ৰেণী বিশিষ্টও হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, লিখকগৰাকীয়ে ব্ৰাহ্মণ, উত্তৰ ভাৰতৰ ঠাকুৰ বা বনিয়া সম্প্ৰদায়, অন্ধ্ৰপ্ৰদেশৰ কামা, ৰেড্ডি সম্প্ৰদায়ৰ কথা উল্লেখ কৰিছে, যিসকল বৃহৎ পৰিমাণৰ ভূ-সম্পত্তিৰ মালিকীস্বত্বৰে উচ্চ শ্ৰেণীভুক্ত। তেনেদৰে তেওঁ কিছুমান ভূমিহীন শ্ৰমিক আৰু কৃষক শ্ৰমিকৰ উদাহৰণ দি কৈছে যে এই লোকসকল উত্তৰ প্ৰদেশৰ নিম্ন জাতিৰ গোটসমূহৰে গঠিত। ইয়াৰ দ্বাৰা লিখকে কেনেদৰে জাতি ব্যৱস্থা ব্যক্তিৰ শ্ৰেণী ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হয় আৰু নিৰ্ধাৰিত হয় তাক দেখুৱাব যত্ন কৰিছে। অৱশ্যে এই ক্ষেত্ৰত লেখকে ভাৰতীয় সমাজত স্থিত কিছুমান অগতানুগতিকতাও আঙুলিয়াই দিছে। তেওঁৰ মতে, যদিও উচ্চ জাতিৰ সদস্যসকলেই সাধাৰণতে উচ্চ শ্ৰেণী বিশিষ্ট হয়, তথাপিও সদায় সকলো শ্ৰেণীৰ ক্ষেত্ৰতে এইটো প্ৰযোজ্য নহয়। উচ্চ জাতিৰ সকলো সদস্যই উচ্চ শ্ৰেণী বিশিষ্ট নহয় । প্ৰতিটো জাতিৰ অন্তৰ্গত শ্ৰেণীসমূহৰ ক্ষেত্ৰত 'উলম্ব প্ৰসাৰ' এই পদ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। কিছুমান অগতানুগতিক জাতি শ্ৰেণী সম্বন্ধৰ ক্ষেত্ৰত। এটা জাতিৰ সদস্য কিছুমান

অর্থনৈতিকভাৱে সবল আৰু বৃহৎ পৰিমাণৰ ভূমি সম্পত্তিৰ অধিকাৰী আৰু একে সময়তে সেই জাতিৰে সদস্য কিছুমান কৃষিভূমিৰ শ্রমিক হ'বও পাৰে। এই উলম্ব প্রসাৰ যদিও নিম্ন জাতিৰ ক্ষেত্রত থাকে, তথাপি ই বেছিভাগ ক্ষেত্রতে উচ্চ জাতিৰ ক্ষেত্রত ঘটে।

Dhanagare -ৰ Agrarian Classes,আৰু Daniel Thorner-ৰ গ্রন্থত কেনেদৰে শ্রেণীবিভাজনৰ মাজত জাতি বিভাগ জড়িত আৰু জাতি আৰু শ্রেণী কেনেদৰে ভাৰতীয় সমাজ গঠনত পাৰস্পৰিকভাৱে সম্বন্ধযুক্ত আৰু সাদৃশ্যযুক্ত তাৰ আলোচনা দেখা যায়।

২.৬ গ্রাম্য সমাজ ব্যৱস্থাত পৰিয়াল আৰু স্বজন পদ্ধতি

পৰিয়াল আৰু স্বজন পদ্ধতিৰ অর্থ আৰু সংজ্ঞা সম্বন্ধে আমি পূর্বতে অধ্যয়ন কৰি আহিছোঁ। পৰিয়াল আৰু স্বজন হ'ল গ্রাম্য সমাজ গাঁঠনিৰ মূল অংগ। সামাজিকৰণ আৰু সামাজিক নিয়ন্ত্রণ ব্যৱস্থাত এইবোৰ একোটা কাৰক স্বৰূপ। এটা পৰিয়ালে ইয়াৰ সদস্যসকলক সামাজিক নীতি-নিয়মসমূহ অনুকৰণ কৰিবলৈ শিকায় আৰু এই নীতি-নিয়মসমূহৰ পালনৰ মাজেৰে পৰিয়ালটোৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰ শৃংখলিত হয়। এইবোৰে সমাজ এখন সুশৃংখলিত কৰে আৰু সামাজিক সংৰচনা ব্যৱস্থাও দীর্ঘম্যাদী হয়। সমাজিকীকৰণৰ বাদেও, পৰিয়াল এটাই বিভিন্ন ধর্মীয়, ৰাজনৈতিক আৰু অর্থনৈতিক কার্যক্রমণিকাৰ লগত ও জড়িত হৈ থাকে।

মূলত ঃ দুটা বৈশিষ্ট্যৰে গ্রাম্য পৰিয়াল গঠন চিহ্নিত হয়- (ক) যৌথ পৰিয়াল আৰু (খ) পিতৃ-প্রধান পৰিয়াল ব্যৱস্থা ।

গ্রাম্য সমাজৰ পৰিয়ালসমূহ প্রধানতঃ যৌথ পদ্ধতিৰ। ইৰাৱতী কার্ভেৰ মতে, 'যৌথ পৰিয়াল হ'ল, কিছুমান মানুহৰ সমষ্টি, যিসকলে সাধাৰণতে একেখন ঘৰৰ চালিৰ তলত বাস কৰে আৰু একেটা ৰন্ধনঘৰত ৰন্ধা খাদ্য খায়। যাৰ সম্পত্তিসমূহ উমৈহতীয়া আৰু উমৈহতীয়া পৰিয়ালৰ উপাসনা গৃহত অংশগ্রহণ কৰে । লগতে প্রতিজন সদস্যই আনজনৰ লগত এক বিশেষ আত্মিক সম্বন্ধৰে জড়িত হৈ থাকে। এই পদ্ধতিত পৰিয়ালসমূহত দুটা বা তাতকৈ বেছি পুৰুষ একেলগে এখন ঘৰৰ চালিৰ তলতেই বাস কৰে। তেওঁলোকে এটা পাকঘৰেই ৰন্ধনকার্য্যৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰে আৰু এডোখৰ ঠাইকেই সকলোৰে কাৰণে পূজা-পার্বনৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰে। তদুপৰি পৰিয়ালটোৰ সম্পত্তিও উমৈহতীয়া প্রকৃতিৰ হয়, য'ত পৰিয়ালৰ সদস্যসকলোৰে অধিকাৰ থাকে। অৱশ্যে উদ্যোগীকৰণ আৰু নগৰীকৰণৰ প্রচলনৰ লগে লগে, যৌথ পৰিয়াল ব্যৱস্থাৰ প্রচলনও লাহে লাহে লুপ্ত হৈ আহে।

গ্রাম্য পৰিয়াল ব্যৱস্থাৰ অন্য এক বৈশিষ্ট্য হ'ল যে ই প্রধানকৈ পিতৃতান্ত্রিক প্রকৃতিৰ, য'ত পৰিয়ালটোৰ মূল ব্যক্তিগৰাকী পুৰুষ আৰু সাধাৰণতে দেউতাক গৰাকী হয়। পৰিয়ালটোৰ সকলো সিদ্ধান্তৰ ক্ষেত্রত তেওঁ মতামত মূল বুলি গণ্য কৰা হয়। পৰিয়ালৰ সকলো সিদ্ধান্ত তেওঁ গ্রহণ কৰে বা তেওঁৰ দ্বাৰা সমর্থিত হয়। পৰিয়ালত স্ত্রীসকলক দ্বিতীয় স্থানৰ বুলি গণ্য কৰা হয়। পৰিয়ালৰ সিদ্ধান্ত গ্রহণ ব্যৱস্থাত প্রায়েই তেওঁলোকৰ মতামত গ্রহণ কৰা নহয়।

স্বজন হ'ল অন্য এক সামাজিক সংস্থা। যিটো গ্রাম্য সমাজ গঠনৰ অতি আৱশ্যকীয় অংগ। সৰল ভাষাত, আত্মীয় বা স্বজন শব্দই ব্যক্তি আৰু গোটৰ/সমূহৰ মাজত এক সামাজিক সম্বন্ধ বা বন্ধন বুজায়। ই প্রধানকৈ দুই ধৰণৰ সম্বন্ধ সন্নিৱিষ্ট কৰে- (ক) সগোত্রীয় স্বজন আৰু (খ) বৈবাহিক সম্বন্ধীয় স্বজন।

সগোত্রীয় স্বজন সম্বন্ধই জন্মৰ জৰিয়তে সৃষ্টি হোৱা তেজ-মঙহৰ সম্বন্ধ আৰু বৈবাহিক সম্বন্ধীয় স্বজনে বিবাহৰ জৰিয়তে স্থাপন হয়। ভ্রাতৃ-ভগ্নীসকলৰ মাজত থকা সম্বন্ধ সগোত্রীয় সম্বন্ধ কিয়নো, তেওঁলোক একে পিতৃ-মাতৃৰ সন্তান আৰু তেনেদৰে তেওঁলোকে একে তেজৰ সম্বন্ধৰে সম্বন্ধিত। অন্যহাতে, পত্নী আৰু পতিৰ মাজত সম্বন্ধ বৈবাহিক সম্বন্ধীয় স্বজনৰ অন্তর্ভুক্ত, যিহেতু বিবাহৰ দ্বাৰা তেওঁলোকৰ সম্বন্ধ স্থাপন হৈছে। স্বজন সম্বন্ধ মাথো দুজন ব্যক্তিৰ মাজতেই নহয় বৰং ই এটা গোটৰ/সমূহৰ ব্যক্তিৰ মাজতও হয়। মহিলা এগৰাকীৰ তেওঁৰ শহুৰেকৰ ঘৰৰ লগত, দৰা আৰু কইনাৰ উভয়ৰে পৰিয়ালৰ লগত এই সকলো স্বজন পদ্ধতিৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়। স্বজন ব্যৱস্থাই ব্যক্তি এজনৰ সামাজিক ব্যৱহাৰ আৰু পাৰস্পৰিক ক্রিয়া প্রভাৱিত কৰে। বোৱাৰী এগৰাকী আৰু তেওঁৰ শহুৰৰ মাজৰ সম্বন্ধ আৰু বোৱাৰী গৰাকী আৰু তেওঁৰ দেৱৰৰ মাজৰ সম্বন্ধৰ মাজত ব্যৱধান আছে। ব্যক্তিসমূহৰ স্বজন সম্বন্ধৰ ভিন্নতা অনুসৰি তেওঁলোকৰ পাৰস্পৰিক ব্যৱহাৰ ও তাৰতম্য ঘটে। কিছুমান সম্বন্ধ হয় অনা আনুষ্ঠানিক, বন্ধুত্বপূর্ণ আৰু কিছুমান সম্বন্ধ হয় আনুষ্ঠানিক। উদাহৰণস্বৰূপে, মহিলা এগৰাকীয়ে তেওঁৰ দেৱৰৰ লগত বন্ধুত্বপূর্ণ আৰু ধেমেলীয়া ব্যংগ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে। কিন্তু তেওঁৰ শাহুৰ লগত সেই ধৰণৰ লঘু ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰে। সেয়েহে ক'ব পাৰি যে, ব্যক্তি এজনৰ আন এজন লোকৰ লগত ব্যৱহাৰ, স্বজনৰ প্রকৃতিৰ দ্বাৰা নির্ধাৰিত হয়। কিছুমান সামাজিক বাধ্য-বাধকতাও কিছুমান বিশেষ সম্বন্ধৰ লগত ইজড়িত কৰে, যিবোৰ অবৈধ বুলি গণ্য কৰা হয় আৰু সমাজে এইবোৰ নিয়ন্ত্রণৰ চেষ্টা কৰে। এই সামাজিক নিষেধাজ্ঞাবোৰক বর্জিত কর্ম বুলি কোৱা হয়। সেয়েহে, ক'ব পাৰি যে স্বজন পদ্ধতিয়ে ব্যক্তি আৰু গোটৰ/সমূহৰ লগত সম্বন্ধ প্রতিষ্ঠিত কৰে যাতে, বহল পৰিসৰৰ সামাজিক সংগঠন গঢ় লয়। এই স্বজন সম্বন্ধসমূহ অঞ্চলভেদে নির্দিষ্ট থাকে। এই স্বজন সম্বন্ধ গোটেই দেশতে কিছুমান বিষয়ত একধর্মী যদিও ইয়াৰ কিছুমান বৈসাদৃশ্যও অঞ্চলভেদে আছে। উদাহৰণস্বৰূপে, দক্ষিণ ভাৰতৰ স্বজন সম্বন্ধৰ উত্তৰ ভাৰতৰ স্বজন সম্বন্ধৰ লগত বৈসাদৃশ্য আছে। যিহেতু অঞ্চলভেদে বিভিন্নতা বিৰাজ কৰে, সেয়ে স্বজন সম্বন্ধও অঞ্চলভেদে বিভিন্ন হোৱাই স্বাভাৱিক। অৱশ্যে এই বিভিন্নতা কেৱল ব্যক্তি আৰু গোটৰ/সমূহৰ মাজত পাৰস্পৰিক ব্যৱহাৰৰ প্রকৃতিৰ মাজেৰেহে পৰিলক্ষিত হয় আৰু এইভাৱেই ব্যক্তি আৰু গোটৰ/সমূহৰ মাজত সম্বন্ধও স্থাপিত হয়। ভাৰতবর্ষ যিহেতু এক বৈচিত্র্যপূর্ণ দেশ ইয়াৰ বিভিন্ন অঞ্চলসমূহত স্বজন পদ্ধতিৰ বিভিন্নতাও পৰিলক্ষিত হয়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ যজমানী ব্যৱস্থাৰ সংজ্ঞা দিয়ক।

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ গ্রাম্য পৰিয়াল সংৰচনাৰ দুটা মুখ্য বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰক।

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ স্বজন সম্বন্ধৰ দুটা প্রকাৰ উল্লেখ কৰক।

.....

২.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- গ্রাম্য সমাজ মানে আক্ষৰিক অর্থত গাঁওসমূহকেই বুজায়। ভাৰতবর্ষৰ গৰিষ্ঠ সংখ্যক লোকেই গাঁও অঞ্চলত বাস কৰে। সেয়েহে সমাজ বিজ্ঞানৰ ছাত্র এজনৰ বাবে গ্রাম্য সমাজ ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰাটো অতি আৱশ্যক।
- সামাজিক সংস্থা বা অনুষ্ঠানসমূহে মানুহৰ পাৰস্পৰিক সম্পর্ক আৰু ক্রিয়াৰ স্বৰূপ গঠন কৰে আৰু সেয়েহে আমি এই অনুষ্ঠানসমূহৰ প্রকৃত মহত্বও বুজা উচিত।
- জাতি হ'ল গ্রাম্য সমাজ ব্যৱস্থাৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ সামাজিক সংস্থা। জাতি ব্যৱস্থাই ব্যক্তিৰ পাৰস্পৰিক ব্যৱহাৰৰ আৰু ক্রিয়াৰ প্রকৃতি নির্ণয় কৰে। জাতি গ্রহণৰ নিয়মাৱলী, সহভোজনজনিত প্রতিবন্ধকতা, বিবাহ আদি গাঁৱৰ ব্যক্তিসকলৰ সামাজিক আচৰণ নিৰূপিত কৰে। সেয়েহে ক'ব পাৰি সামাজিক আন্তঃক্রিয়া আৰু সামাজিক সম্বন্ধ গ্রাম্য সমাজৰ জাতি প্রথাই বহু পৰিমাণে নিৰূপিত কৰে ।
- জাতি প্রথাৰ গুৰুত্ব বর্তমানৰ আধুনিক সমাজ ব্যৱস্থাত বহু পৰিমাণে স্তিমিত হৈ আহিছে। তথাপিও গ্রাম্য সমাজত বহু পৰিমাণে ই এতিয়াও প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰি আছে, বিশেষকৈ বিবাহৰ ক্ষেত্রত জাতি প্রথাৰ গুৰুত্ব হ্রাস পোৱা নাই।
- শ্রেণী ব্যৱস্থাও গ্রাম্য সমাজত প্রচলিত। ভাৰতীয় গ্রাম্য সমাজ ব্যৱস্থাত জাতি আৰু শ্রেণী ব্যৱস্থা উভয়ে সহ-অৱস্থান কৰি আহিছে।
- গ্রাম্য সামাজিকি গঠনত পৰিয়াল আৰু স্বজন ব্যৱস্থা হ'ল মূল অংগ। এইবোৰ হ'ল সামাজিককৰণ আৰু সামাজিক নিয়ন্ত্রণৰ মূল কাৰক। গ্রাম্য পৰিয়াল ব্যৱস্থাৰ মূল দুটা বৈশিষ্ট্য হ'ল- (ক) যৌথ পৰিয়াল আৰু (খ) পিতৃপ্রধান পৰিয়াল।
- স্বজন ব্যৱস্থাই ব্যক্তি আৰু গোটৰ মাজত সম্বন্ধ স্থাপন কৰে আৰু প্রত্যেকেই স্বজন নীতিৰ অধীনত নিজৰ আচৰণ প্রকাশ আৰু নিয়ন্ত্রণ কৰে, যাতে বৃহৎ সামাজিক গঠন প্রক্রিয়া অব্যাহত থাকে।

- অৱশ্যে, স্বজন সম্বন্ধ অঞ্চল কেন্দ্রিক। দেশৰ বিভিন্ন অঞ্চলত স্বজন পদ্ধতিৰ উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্য থাকিলেও, অঞ্চলভেদে বিভিন্নতাও দেখা যায়।

২.৮ অধিক জানিবলৈ

১) Desai, A. R. (1969). Rural Sociology in India. Bombay. Popular Prakashan.

২) Doshi, S.L. & Jain, P. C. (1999). Rural Sociology, New Delhi. Rawat Publications.

৩) Srinivas, M.N. (1962). Caste in Modern India and Other Essays. New York. Asia Publishing House.

৪) Dipankar Gupta (ed.); 2010, Social Stratification, New Delhi. Oxford University Press.

২.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ যজমানী ব্যৱস্থা হৈছে সেইটো ব্যৱস্থা যিটোত প্রতিটো গোটৰ সদস্যসমূহৰ জৰিয়তে অন্য জাতিগোটৰ পৰিয়ালক এক নির্দিষ্ট সেৱা প্রদান কৰা হয়।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ যৌথ পৰিয়াল আৰু পিতৃ প্রধান পৰিয়াল ব্যৱস্থা।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সগোত্রীয় স্বজন আৰু বৈবাহিক সম্বন্ধীয় স্বজন।

২.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

চমু প্রশ্ন (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ ভাৰতীয় গাঁওসমূহৰ কেইটামান উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্য উল্লেখ কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ জাতি ব্যৱস্থাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ চমুকৈ বর্ণনা কৰক ।

প্রশ্ন ৩ ঃ গ্রাম্য পৰিয়ালৰ প্রধান বৈশিষ্ট্য দুটা কি কি?

ৰচনাধর্মী প্রশ্নসমূহ (৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ ভাৰতীয় গ্রাম্য সমাজত প্রচলিত জাতি আৰু শ্রেণী ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ 'জাতি প্রথাই ব্যক্তিসকলৰ সামাজিক ব্যৱহাৰ আৰু সামাজিক আন্তঃক্রিয়া নিয়ন্ত্রণ কৰে'— ওপৰোক্ত কথাফাঁকি উদাহৰণসহ বহলাই আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৩ ঃ স্বজন ব্যৱস্থাই সামাজিক সম্বন্ধ কেনেদৰে নিয়ন্ত্রণ কৰে আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৩ ঃ গ্রাম্য সামাজিক সংৰচনাৰ পৰিৱৰ্তনৰ ধাৰা

অধ্যায় গাঁথনি

৩.১ উদ্দেশ্য

৩.২ পৰিচয়

৩.৩ প্রব্রজন

৩.৩.১ প্রব্রজনৰ প্রকাৰ

৩.৩.২ প্রব্রজনৰ কাৰকসমূহ

৩.৪ নগৰীকৰণ

৩.৪.১ নগৰীকৰণৰ কাৰণসমূহ

৩.৫ প্রব্রজন আৰু নগৰীকৰণৰ প্রভাৰ

৩.৫.১ জাতি-শ্রেণীৰ ধাৰাবহিকতা

৩.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৩.৭ অধিক জানিবলৈ

৩.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৩.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- প্রব্রজন আৰু ইয়াৰ কাৰকসমূহ বুজিব পাৰিব
- নগৰীকৰণৰ আৰৰ কাৰকসমূহ বুজিব পাৰিব
- প্রব্রজন আৰু নগৰীকৰণৰ পৰিণামসমূহ আলোচনা কৰিব পাৰিব।

৩.২ পৰিচয়

আমি ইতিমধ্যে জানো যে ভাৰতীয় সমাজ হৈছে প্রধানকৈ গ্রাম্য সমাজ, যদিও দ্রুতগতিত নগৰীকৰণ হৈ আছে। ২০১১ চনৰ লোকপিয়ল অনুসৰি ভাৰতৰ জনসংখ্যাৰ ৬৮.৮৪% লোক গাঁওতে বাস কৰে। যদিও এক বৃহৎ জনসংখ্যা গাঁৱত বাস কৰে তথাপিও স্বাধীনতাৰ পিছৰ পৰা নগৰীকৰণ বৃদ্ধি হৈ আছে। নগৰীকৰণ বৃদ্ধিৰ প্রধান কাৰণসমূহ হৈছে উদ্যোগীকৰণ, নিয়োগৰ সুবিধা, উচ্চমানৰ জীৱন যাপন আৰু উপযুক্ত স্বাস্থ্য সচেতনতাৰ সুবিধা। এনেবোৰ দিশে জনসংখ্যাৰ কর্ম সক্ষম লোকসকলক গাঁৱৰ পৰা নগৰলৈ অনাৰ ক্ষেত্রত সবল ভূমিকা গ্রহণ কৰে। ইয়াৰ ফল স্বৰূপে, এক বৃহৎ সংখ্যক লোকৰ নগৰৰ কেন্দ্রলৈ বা উদ্যোগিক অঞ্চললৈ প্রব্রজন ঘটে আৰু উপযুক্ত নিয়োগৰ সুবিধাই গাঁও অঞ্চলৰ বিকাশ কৰে আৰু ভাল জীৱন ধাৰণৰ মানদণ্ডই বিভিন্ন

প্ৰকাৰৰ প্ৰব্ৰজন ঘটায়। বৰ্তমানৰ অধ্যয়টিত আমি প্ৰব্ৰজনৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰসমূহ আৰু গাঁও-নগৰ অঞ্চলত বহু বছৰ ধৰি প্ৰব্ৰজনে কৰা পৰিৱৰ্তনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। ইয়াৰ লগতে আমি নগৰীকৰণ প্ৰক্ৰিয়া আৰু ইয়াৰ প্ৰভাৱ সম্পৰ্কেও আলোচনা কৰিম।

৩.৩ প্ৰব্ৰজন

সাধাৰণতে, প্ৰব্ৰজন হৈছে এক ভৌগোলিক পৰিভাষা, যিয়ে ব্যক্তি বা ব্যক্তিসমূহৰ থকা ঠাইৰ এটা দূৰত্বত স্থায়ী বা অস্থায়ী পৰিৱৰ্তনক বুজায়। বৰ্তমান সময়ত যদি আমি আমাৰ চাৰিওফালৰ দিশ নিৰীক্ষণ কৰো দেখিবলৈ পাম যে বিভিন্ন বয়সৰ, জাতিৰ, বিভিন্ন ভাষীলোক নগৰত আছে। ভাৰতত, এইটো অনুমান কৰা হৈছে যে ১২০ কোটি বা তাতকৈ বেছি লোক নগৰৰ শ্ৰমিক বজাৰ, উদ্যোগিক অঞ্চললৈ প্ৰতিদিনৰ আয়ৰ বাবে প্ৰব্ৰজন কৰে। যিবোৰ অঞ্চলত বৰষুণৰ পানী কম, অধিক খৰাং আৰু সামাজিক বা ৰাজনৈতিক সংঘৰ্ষৰ ফলক সমস্যাৰ সৃষ্টি হোৱা আদিৰ লোকসকলৰ বাবে প্ৰব্ৰজন প্ৰয়োজনীয়। স্থানীয় নিয়োগৰ সুবিধা নথকা ঋণ আৰু দৰিদ্ৰতাৰ বাবে গাঁৱৰ পৰা নগৰলৈ প্ৰব্ৰজন ঘটে।

ভাৰতত, বিহাৰ আৰু উত্তৰ প্ৰদেশৰ পৰা কিছুদশক ধৰি অধিক লোকৰ প্ৰব্ৰজন ঘটি আহিছে। অলপতে, উত্তৰ-পূৱ অঞ্চলৰ লগতে উৰিষ্যা, মধ্য প্ৰদেশৰ পৰা বহু সংখ্যক লোকৰ কেৰেলা, তামিলনাড়ু, মহাৰাষ্ট্ৰ আৰু গুজৰাটলৈ প্ৰব্ৰজন ঘটিছে। ইয়াৰ বেছি সংখ্যক লোক নিৰ্মাণ, বয়ন, পৰিবহন, কয়লাখনি, হস্ত শ্ৰমিক হিচাবে নিয়োজিত হৈছে।

৩.৩.১ প্ৰব্ৰজনৰ প্ৰকাৰসমূহ

সাধাৰণতে, প্ৰব্ৰজন হৈছে এক ভৌগোলিক পৰিভাষা, যিয়ে ব্যক্তি বা ব্যক্তিৰ দলৰ বিভিন্ন কাৰণত থকা ঠাইৰ এৰি আন এটা ঠাইলে যোৱাটো বুজাই।

ইচ্ছা আৰু দূৰত্বৰ ভিত্তিত, প্ৰব্ৰজনক অৰ্থনৈতিক আৰু সামাজিক প্ৰব্ৰজনত ভাগ কৰা হৈছে। ই উদ্দেশ্যৰ কাৰক আৰু দূৰত্বৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। যেতিয়া জনসাধাৰণৰ গতি এখন দেশৰ শাসিত অঞ্চলৰ ভিতৰত থাকে তেতিয়া তাক আন্তঃপ্ৰব্ৰজন বোলা হয়। অন্যহাতে যেতিয়া প্ৰব্ৰজনকাৰীয়ে আন্তৰ্জাতিক সীমাৰেখা অতিক্ৰম কৰে তেতিয়া তাক বাহ্যিক প্ৰব্ৰজন বোলা হয়। ভৌগোলিক গতিশীলতাৰ ভিত্তিত আন্ত ঃ প্ৰব্ৰজনক চাৰিটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি- ১) গাঁৱৰ পৰা নগৰলৈ ২) নগৰৰ পৰা নগৰলৈ ৩) গাঁৱৰ পৰা গাঁওলৈ আৰু ৪) নগৰৰ পৰা গাঁওলৈ।

- **গাঁৱৰ পৰা নগৰলৈ ঃ** এনে প্ৰকাৰৰ প্ৰব্ৰজন উন্নয়নশীল দেশবোৰত দেখা যায়। ইয়াৰ কাৰণ হৈছে আকৰ্ষক আৰু বিকৰ্ষক। উন্নয়ণশীল দেশবোৰত, য'ত দ্ৰুতগতিত উদ্যোগিক বিকাশ ঘটিছে তাত একেৰাহে গাওঁ অঞ্চলৰ পৰা নগৰ অঞ্চললৈ শ্ৰমিক লোকসকলৰ প্ৰব্ৰজন ঘটে। গাঁও অঞ্চল বিকৰ্ষক কাৰক হয়

কাৰণ দাৰিদ্ৰতা, নিবনুৱা সমস্যা, শিক্ষণৰ সুবিধাৰ অভাব, স্বাস্থ্য আৰু অন্য সেৱাৰ অসুবিধাই প্ৰব্ৰজনৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা বহন কৰে। একেসময়তে, নগৰ অঞ্চল আকৰ্ষণ বা টনাৰ কাৰক হয় কাৰণ এই অঞ্চলে উপযুক্ত নিয়োগৰ সুবিধা, নিয়মিত আৰু উচ্চ মজুৰি স্থিৰ কৰ্ম, জীয়াই থকা সুবিধা আৰু সামাজিক সাংস্কৃতি কাৰ্য্যাৱলীৰ সুবিধা সমূহ প্ৰদান কৰে। কিন্তু বৃহৎ হাৰত গাঁৱৰ পৰা নগৰলৈ ঘটা অপৰিকল্পিত প্ৰব্ৰজনৰ ফলত চহৰত বস্তি এলেকাৰ সৃষ্টি কৰে। বস্তি এলেকা সৃষ্টি হোৱাৰ কাৰণ হৈছে চহৰ সমূহে শ্ৰমিকসকলৰ জীৱন ধাৰণৰ ন্যূনতম সুবিধাখিনিও প্ৰদান কৰিব নোৱাৰৰ ফলত তেওঁলোকে নিজৰ গাঁওতকৈও বেয়া পৰিৱেশতে বাস কৰিব লগা হয়। ইয়াৰ এক বিখ্যাত উদাহৰণ হৈছে মুম্বাইৰ ধাৰাজী।

- **চহৰৰ পৰা চহৰলৈ প্ৰব্ৰজন ঃ** আন্তঃ নগৰ প্ৰব্ৰজন এটা চহৰ কেন্দ্ৰৰ পৰা আন এটা চহৰ কেন্দ্ৰৰ ভিতৰত ঘটে। এনে ধৰণৰ প্ৰব্ৰজন সাধাৰণতে পৃথিবীৰ ওপৰৰ খাপৰ দেশবোৰত দেখা যায়, উদাহৰণ স্বৰূপে আমেৰিকা, ইংলেণ্ড আদিত এনে প্ৰব্ৰজনৰ প্ৰধান কাৰণ হৈছে নিয়োগৰ সুবিধা বৃদ্ধি আৰু অৰ্থনৈতিক লাভ। উদাহৰণ স্বৰূপে, আমেৰিকাৰ ব্ৰ'চটন চহৰৰ পৰা নিউয়ৰ্কলৈ প্ৰব্ৰজন কৰা, চীনত বেইজিঙৰ পৰা হংকংলৈ যোৱা আদিবোৰ হৈছে কিছুমান উদাহৰণ।
- **গাঁৱৰ পৰা গাঁওলৈ প্ৰব্ৰজন ঃ** এই প্ৰকাৰৰ প্ৰব্ৰজন কিছুমান অঞ্চলত দেখা যায় য'ত কিছুমান কাৰ্যৰ বিকাশ ঘটে-যেনে জলসিঞ্চন, পানী সংগ্ৰহ, কৃষিৰ উৎকৰ্ষতা আৰু বিকাশশীল অঞ্চলৰ খেতিৰ মাটিৰ বৃদ্ধি, এনে অঞ্চলৰ জনসাধাৰণে বৃহৎ পৰিমাণত বিকাশশীল কাৰ্য্যত অংশ গ্ৰহণ কৰে ।

  এনেবোৰ অঞ্চলে গাঁৱৰ জনসাধাৰণক বেছি জনসংখ্যা থকা আৰু কৃষিৰ উৎপাদন কম হোৱা অঞ্চলৰ পৰা আকৰ্ষণ কৰি বিকাশশীল অঞ্চললৈ আনে। এনে প্ৰব্ৰজনৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য আছিল অৰ্থনৈতিক লাভ, যাতে ভৰিষ্যতে স্থায়ীভাবে বন্দোৱস্ত কৰিব পৰা যায়। ভাৰতত, গাঁৱৰ পৰা গাঁওলৈ প্ৰব্ৰজন ঘটায় প্ৰধান সাক্ষী হৈছে অৰুনাচল প্ৰদেশ, য'ত হাইড্ৰো-পাৱাৰ প্ৰকল্প নিৰ্মাণ কৰা হৈছিল। অৰুনাচল প্ৰদেশত যিহেতু শ্ৰমিকৰ অভাৱ সেইবাবে এই নিৰ্মাণ কাৰ্যত বিহাৰ আৰু উত্তৰ প্ৰদেশৰ লোকসকলে দীৰ্ঘদিনৰ বাবে কৰ্ম নিয়োগৰ সুবিধা লাভ কৰে আৰু এই প্ৰকল্পটো শেষ হোৱাৰ পিছতো তেওঁলোকৰ কৰ্ম নিয়োগৰ সুবিধা আছে।
- **নগৰৰ পৰা গাঁওলৈ প্ৰব্ৰজন ঃ** প্ৰব্ৰজনৰ অন্য প্ৰকাৰসমূহৰ তুলনাত এই প্ৰকাৰৰ অতি কম দেখা যায়। এনেধৰণৰ গতিশীলতা নগৰীকৰণৰ প্ৰথম স্তৰত দেখা যায়। বিকাশশীল দেশবোৰত য'ত তেওঁলোকে ইতিমধ্যে নগৰীকৰণৰ উচ্চ খাপ পাবলৈ সক্ষম হৈছে, এনে ধৰণৰ দিশবোৰ বেছিকৈ ইউৰোপৰ দেশবোৰত

দেখিবলৈ পোৱা যায়।

নগৰৰ পৰা গাঁওলৈ ঘটা প্ৰব্ৰজনে যোগাযোগ আৰু পৰিবহনৰ ক্ষেত্ৰত উপযুক্ত সংযোগ সাধন কৰি তোলে। ইউৰোপৰ প্ৰধান নগৰসমূহত দেখা যায় যে বেছি সংখ্যক কৰ্মক্ষম জনসংখ্যাই গাঁও অঞ্চলত কাম কৰে আৰু উদ্যোগিক নগৰবোৰত নিয়মিত হাৰত কাম কৰে।

প্ৰব্ৰজন কিয় বছৰ বছৰ ধৰি একেৰাহে ঘটি আছে তাৰ কাৰণ উপযুক্তভাৱে অধ্যয়ন কৰিবলৈ ইয়াৰ কাৰণসমূহ বুজিব লাগিব ।

৩.৩.২ প্ৰব্ৰজনৰ নিৰ্ণায়ক বা কাৰকসমূহ

- **অৰ্থনৈতিক কাৰকসমূহ ঃ** এখন ঠাইৰ পৰা আন এখন ঠাইলৈ মানুহে স্থান পৰিৱৰ্তন কৰাৰ ক্ষেত্ৰত অৰ্থনৈতিক উদ্দেশ্য হৈছে এক অনুঘাটক সদৃশ্য। প্ৰব্ৰজনৰ বিশালতা আৰু নিদেৰ্শনাৰ প্ৰধান কাৰণবোৰ হৈছে সেই অঞ্চলৰ অৰ্থনৈতিক অৱস্থা, ভাল কৃষিৰ মাটিৰ সুবিধা, মাটি অধিগ্ৰহণৰ আকাৰ, নিয়োগৰ সুবিধা বৃদ্ধি ইত্যাদি।

  যিবোৰ অঞ্চলৰ অৰ্থনৈতিক অৱস্থা ভাল নহয়, তেনে অঞ্চলত প্ৰব্ৰজনৰ সাধাৰণ প্ৰৱণতা থাকে, আৰু যিবোৰ অঞ্চলৰ অৰ্থনৈতিক অৱস্থা ভাল আৰু নিয়োগৰ সুবিধা থাকে তেনে অঞ্চললৈ প্ৰব্ৰজন ঘটে।

  ব্ৰজনৰ বিশালতা আৰু নিৰ্দেশনাৰ ক্ষেত্ৰত শক্তিশালী অৰ্থনৈতিক কাৰক হৈছে ভাল উপযুক্ত কৃষিৰ মাটি। যিবোৰ ঠাইত কৃষিৰ মাটিৰ ওপৰত জনসংখ্যাৰ অত্যাধিক হেচা- থাকে, তেনেবোৰ ঠাইত মানুহৰ আন ঠাইলৈ প্ৰব্ৰজন ঘটে। ভাৰতবৰ্ষ হৈছে এই ক্ষেত্ৰৰ এক উপযুক্ত উদাহৰণ।

  অন্য এক গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰক হৈছে নিয়োগৰ সুবিধা। যিবোৰ অঞ্চলত বিকাশমূলক কাৰ্য্যবোৰৰ অভিজ্ঞতা থাকে তেওঁলোকে নিয়োগৰ সুবিধা বৃদ্ধি কৰে। নিয়োগৰ সুবিধাৰ বৃদ্ধি, প্ৰব্ৰজনৰ প্ৰৱণতা আদিয়ে পৰিবহন আৰু যোগাযোগৰ বিকাশ ঘটায়।

- **সামাজিক কাৰক ঃ** কিছুমান সামাজিক মানদণ্ড বা নীতি-নিয়ম অনুসৰি যেতিয়া প্ৰব্ৰজন ঘটে, তেতিয়া ই লিংগ বিশেষক হয়। ভাৰতত, মহিলাসকলৰ নিজৰ জন্মস্থানৰ (পিতৃ-মাতৃৰ বাসস্থান) পৰা বিয়াৰ পিছত স্বামী ঘৰৰ ঠাইলৈ প্ৰব্ৰজন ঘটে। এনেধৰণৰ প্ৰব্ৰজনত কোনো অৰ্থনৈতিক লাভৰ প্ৰশ্ন নুঠে।

  ধৰ্মীয় স্বাধীনতা হৈছে সামাজিক প্ৰব্ৰজনৰ অন্য এক কাৰণ। এনেধৰণৰ প্ৰব্ৰজন অলপতে ম্যানমাৰৰ ৰোহিংগিয়াসকলে সমুখীন হ'ব লগা হৈছে। ম্যানমাৰত সৈন্য বাহিনীৰ কঠোৰ ব্যৱস্থাৰ ফলত ছশহাজাৰতকৈ অধিক ৰোহিংগিয়া মানুহৰ ম্যানমাৰৰ পৰা বাংলাদেশলৈ প্ৰব্ৰজন ঘটিছিল। ভাৰতত, ২০তম্ শতিকাৰ শেষৰ ফালে নিৰাপত্তাজনিত আৰু ভয়ত বহুতো কাশ্মিৰী

পণ্ডিতৰ বিভিন্ন চহৰলৈ প্ৰব্ৰজন ঘটিছিল।

সাম্প্ৰতিক কালত, এই পোৱা গৈছে যে উপযুক্ত শিক্ষা, অধিক নিপুন আৰু অৰ্থনৈতিকভাৱে সবল লোকসকলৰ প্ৰব্ৰজনৰ অধিক সম্ভাৱনীয়তা থাকে, বিশেষকৈ দূৰ অঞ্চললৈ। শিক্ষাৰ জৰিয়তে পোৱা তথ্য, সাংস্কৃতি সংযোগে প্ৰব্ৰজনৰ সম্ভাৱনীয়তা বৃদ্ধি কৰি তোলে। বিস্তৃত তথ্য আৰু সাংস্কৃতিক সংযোগে নিয়োগৰ সুবিধাৰ বৃদ্ধি কৰি তোলে।

- **জনসংখ্যাগত কাৰক ঃ** প্ৰব্ৰজনৰ ক্ষেত্ৰত জনসংখ্যাগত কাৰকে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা বহন কৰে। সমৰ্থবান সকলৰ প্ৰব্ৰজনৰ ইচ্ছাৰ ক্ষেত্ৰত বয়সে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ নিৰ্ণায়কৰ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। অন্য বয়সৰ লোকতকৈ ডেকাসকলৰ এইটো দিশত অধিক প্ৰৱণতা দেখা যায়। জনসংখ্যাৰ আঞ্চলিক বৈষম্য হৈছে প্ৰব্ৰজনৰ অন্য এক কাৰণ। যেতিয়া কিছুমান অঞ্চলত জনসংখ্যাৰ হেঁচাৰ মাত্ৰা অধিক হয় আৰু ইয়াৰ সম্পদবোৰৰ পাৰ্থক্য থাকে বা প্ৰব্ৰজনৰ হেঁচাত কিছুমান ঠাইত অধিক জনসংখ্যা হয়। ভাৰতত, বিহাৰ আৰু উত্তৰ প্ৰদেশৰ বহুত সংখ্যকলোক বহু দশক ধৰি প্ৰব্ৰজন ঘটি আছে।

৩.৪ প্ৰব্ৰজন আৰু নগৰীকৰণ প্ৰভাৱ

যেতিয়াৰ পৰা মানুহে খাদ্য, কৰ্ম আৰু অৰ্থনৈতিক নিৰাপত্তাৰ বাবে এখন ঠাইৰ পৰা আন এখন ঠাইলৈ পৰিভ্ৰমন কৰিব ল'লে তেতিয়াৰ পৰাই পৃথিৱীৰ নগৰসমূহৰ জনসংখ্যা দ্ৰুত গতিত বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰিলে। ১৮০০ চনত পৃথিৱীৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ মাত্ৰ ২৫% হে নগৰ অঞ্চলত বাস কৰিছিল আৰু ১৯৮০ চনত ৪০% কৈ বেছিলোক নগৰ অঞ্চলত বাস কৰিব লয়। সমাজৰ এনে পৰিবহন প্ৰক্ৰিয়াই দ্ৰুত গতিত বৃদ্ধি পোৱা স্থান সংক্ৰান্তীয় দিশত সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰি তুলিছে। তথাপিও আমি ক'ব নোৱাৰো যে এটা অঞ্চলৰ আৰ্থ সামাজিক বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত নগৰীকৰণ এক মাপকাঠি।

ভূতত্ত্ববিধ লেমপার্ড নগৰীকৰণৰ প্ৰক্ৰিয়া ব্যাখ্যা কৰিবলৈ তিনিটা মৌলিক দিশ দেখুৱাইছিল। সেইকেইটা হৈছে ১) আচৰণমূলক, ২) গঠনমূলক আৰু ৩) জনসংখ্যাৰ দিশ। নগৰীকৰণৰ আচৰণমূলক দিশ হৈছে ই সময়ৰ লগত ডাঙৰজনৰ অভিজ্ঞতা চায় আৰু তেওঁলোকৰ পৰিৱৰ্তন হোৱা আচৰণৰ ধৰণ চায়। এই প্ৰক্ৰিয়াৰ গঠনমূলক দিনে অৰ্থনৈতিক গঠনৰ পৰিৱৰ্তন লক্ষ্য কৰে- কেনেকৈ কৃষিক্ষেত্ৰৰ পৰা উদ্যোগিক ক্ষেত্ৰলৈ অৰ্থনীতিৰ পৰিৱৰ্তন ঘটিল। জনসংখ্যাৰ দিশলৈ জনসংখ্যাৰ কেন্দ্ৰীভূত হোৱা দিশৰ সৈতে জড়িত।

কেইজনমানেৰে নগৰীকৰৰণৰ ব্যাখ্যা এনেদৰে আগবঢ়াই যে নগৰীকৰণ সম্পূৰ্ণ প্ৰক্ৰিয়াটো হৈছে পৰিৱৰ্তন আৰু ইয়াৰ পৰিণতি, কেতিয়া এখন কৃষি প্ৰধান সমাজ পৰা উদ্যোগিক অৰ্থনীতিলৈ পৰিৱৰ্তন ঘটিল আৰু সমজাতীয় সমাজৰ পৰা বৃহৎ ভিন্ন মুখী সমাজলৈ পৰিৱৰ্তন

হ'ল। ক্রিৱার্থা নগৰীকৰণক এক চক্রজনিত প্রক্রিয়া বুলি কৈছে, যাৰ জৰিয়তে ৰাষ্ট্রই কৃষিৰ বিৱর্তন ঘটাই উদ্যোগিক সমাজৰ সৃষ্টি কৰিলে।

যি নহওঁক হেগেটে কয় যে উন্নয়নশীল দেশবোৰৰ নগৰীকৰণ প্রক্রিয়া উন্নত দেশবোৰতকৈ পৃথক কাৰল উন্নয়নশীল দেশবোৰ উদ্যোগিক দেশ পৰা দুটা দিশত পৃথক। প্রথমতে, উন্নয়নশীল দেশত নগৰীকৰণ প্রক্রিয়া দেৰিকৈ আৰম্ভ হৈছে আৰু দ্রুতভাবে হৈছে। দ্বিতীয়তে, ইউৰোপীয়ান দেশবোৰৰ নগৰীকৰণ প্রক্রিয়া হৈছে নগৰ- গাঁওৰ প্রব্রজনৰ পৰা সৃষ্টি হোৱা আনহাতে উন্নয়নশীল দেশবোৰত গাঁও-নগৰ প্রব্রজন আৰু জনসংখ্যা বিস্ফোৰণ দুয়োটাই থাকে।

এতিয়া, আমি ভাৰতৰ নগৰীকৰণ প্রক্রিয়াৰ কাৰণ আৰু প্রভাৱবোৰ জানিবলৈ চেষ্টা কৰো।

৩.৪.১ নগৰীকৰণৰ কাৰণসমূহ

- **উদ্যোগীকৰণ ঃ** নগৰীকৰণৰ প্রধান কাৰণ হৈছে উদ্যোগীকৰণ । উদ্যোগৰ বিস্তাৰে নগৰত বিভিন্ন ক্ষেত্রত নিয়োগৰ সুবিধা বৃদ্ধি কৰি তুলিছে। নিয়োগৰ সুবিধা বৃদ্ধি ফলত গাঁৱৰ লোকসকলে উচ্চ আয় আৰু উন্নত জীৱন ধাৰণৰ বাবে নগৰলৈ প্রব্রজন কৰে।
- **সামাজিক কাৰকসমূহ ঃ** চহৰবোৰ হৈছে প্রব্রজনকাৰীসকলৰ আকর্ষণৰ কেন্দ্রবিন্দু। ইয়াত উন্নত জীৱন ধাৰণ ভাল শিক্ষাৰ সুবিধা, সামাজিক মানদণ্ড বৃদ্ধিৰ বাবে মানুহে চহৰলৈ প্রব্রজন কৰে।
- **নিয়োগৰ সুবিধাসমূহ ঃ** ভাৰতবর্ষ হৈছে এখন কৃষি প্রধান দেশ আৰু জনসংখ্যাৰ এক বৃহৎ পৰিমাণৰ লোকে কৃষিৰ ওপৰত জীৱন-নির্বাহ কৰে। কৃষিৰ উৎপাদন প্রধানকৈ মৌচুমী বায়ুৰ ওপৰত নির্ভৰশীল কিছুমান খৰাং পৰিৱেশ বা প্রাকৃতিক দুর্যোগৰ বাবে গাঁৱৰ লোকসকল চহৰলৈ উপার্জনৰ পথ বিচাৰি আহে।
- **আধুনীকিকৰণ ঃ** নগৰ অঞ্চলবোৰত উচ্চ প্রযুক্তি থাকে উপযুক্ত আন্তঃগাঁথনি, যোগাযোগ, চিকিৎসাৰ সুবিধা ইত্যাদি। মানুহে অনুভৱ কৰে যে চহৰত মানুহে সুখী জীৱন যাপন কৰিব পাৰে। এনে আশাৰে জনসংখ্যাৰ এক বৃহৎ পৰিমাণৰ লোক নগৰৰ আৰু উদ্যোগিক অঞ্চললৈ প্রব্রজন কৰে।

৩.৪ প্রব্রজন আৰু নগৰীকৰণ প্রভাৱ

- **জনবিস্ফোৰনৰ প্রভাৱ ঃ** জনসংখ্যাৰ কেন্দ্রীভূতকৰণৰ চহৰবোৰ এক প্রধান সমস্যা। ইয়াৰ ফলত থকাৰ অসুবিধা, বস্তি অঞ্চল বৃদ্ধি, অপৰাধজনিত কাৰণবোৰ বৃদ্ধি পায়।
- **যৌথ পৰিয়ালৰ বিভেদ ঃ** চহৰত জীৱন যাপন কৰা খৰচ বেছি বাবে গাঁৱৰ পৰা অহা

লোকসকলে নিজৰ পৰিয়ালৰ সদস্যসকল গাঁৱতে থকাটো বিচাৰে আৰু উৎসৱ- পার্বণত তেওঁলোক গাঁৱলৈ গৈ মিলিত হয়।

- **নৈৰ্ব্যক্তিক সম্পর্ক ঃ** নগৰ সম্পর্কবোৰ বেছি ভাগ পৰোক্ষ চহৰত ওচৰ চুবুৰীয়া, সামাজিক জীৱনৰ ধাৰণা প্রায় নাথাকে। ইয়াৰ ব্যক্তিৰ ওপৰত এক মনোবৈজ্ঞানিক প্রভাৱ পৰে আৰু চহৰত মানুহৰ জীৱন একযোয়ামী হৈ পৰে।
- **পীড়ন ঃ** চহৰীয়া জীৱন কর্মৰ হেঁচা, অর্থনৈতিক সমস্যা, উচ্চমানৰ জীৱন যাত্রা ফলত পীড়িত হয় আৰু ইয়ে পৰিয়ালৰ সম্পর্কত প্রভাৱ পেলায়। বিভিন্ন কাৰণত হোৱা পীড়নে ব্যক্তিৰ স্বাস্থ্যৰ ওপৰত প্রভাৱ পেলাই আৰু শাৰীৰিক আৰু মানসিক ক্ষতি কৰে।
- **প্রদূষণ ঃ** উদ্যোগ থকা চহৰবোৰত প্রদূষণ হৈছে এক ডাঙৰ সমস্যা কাৰণ উদ্যোগবোৰ একেৰাহে চলি থকাৰ ফলত ইয়াৰ পৰা ধোৱা নির্গত হয়, আৰু পেলনীয়া বস্তুবোৰ ওলাই যিবোৰে নদীৰ পানী বেয়া কৰাৰ উপৰিও টস্কিনৰ উৎপন্ন কৰে।

৩.৫.১ জাতি-শ্রেণীৰ ধাৰাবাহিকতা

জাতি-শ্রেণীৰ গতিশীলতাৰ বন্ধনৰ বিষয়ে ভালকৈ বুজাৰ আগতে জাতি আৰু শ্রেণীৰ সংজ্ঞাৰ দিশত গুৰুত্ব দিব লাগিব। শ্রেণী সাধাৰণতে ব্যক্তি দলৰ অর্থনৈতিক পার্থক্যৰ ওপৰত নির্ভৰশীল যিবোৰে স্থান আৰু বৈষয়িক সম্পদৰ নিয়ন্ত্রণ কৰে, আনহাতে জাতি ব্যৱস্থা জন্ম, ধর্ম আৰু পৰম্পৰাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ়ি উঠে।

আমি যদি হাজাৰ বছৰ আগৰ প্রাক্ ঐতিহাসিক যুগলৈ ঘূৰি চাও, দেখিবলৈ পাও যে, জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ দ্বাৰা ব্যক্তিসকলৰ পৰিয়াললৈ বিৱর্তন ঘটিছিল। প্রথম অৱস্থাত শ্রেণী আৰু জাতিৰ মাজত পার্থক্য নাছিল। যেতিয়া সভ্যতাৰ বিৱর্তন ঘটিল, তেতিয়া সমার্থ আৰু সম্ভাৱনীয়তাৰ ভিত্তিত শ্রম বিভাজন ঘটিল।

মানৱ ইতিহাসৰ প্রথমছোৱাত সম্পদৰ অর্থনীতি খাদ্য আৰু জনজাতিসকলৰ নিৰাপত্তাৰ সৈতে জড়িত। যিহেতু ই হৈছে বংশ আৰু সমাজ বর্তি থকাৰ গুৰুত্বপূর্ণ দিশ, যিসকল লোক এনেবোৰ সেৱা সৈতে জড়িত তেওঁলোক সমাজৰ গুৰুত্বপূর্ণ সদস্য হয়। এই সকলোলোক সমাজৰ মৌলিকতা বজাই ৰখাৰ বাবে গুৰুত্বপূর্ণ সেইবাবে তেওঁলোকে সুবিধা পাবলৈ আৰম্ভ কৰে। সম্পদৰ সুবিধাৰ একত্রীকৰণৰ পিছত তেওঁলোকে অন্য সেৱাৰ সৈতে সম্পদৰ বিনিময় ঘটায়। এনেদৰে সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক পদমর্যাদাত পার্থক্য আহি পৰে।

নগৰ অঞ্চলৰ গাঁৱৰ পৰা লোকে প্রব্রজন কৰে। জনসংখ্যাৰ প্রব্রজন তেওঁলোকৰ অর্থনৈতিক কার্যক্রম, সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক দিশত ভিত্তি কৰে। গাঁও-নগৰ প্রব্রজন ক্রমান্বয়ে ঘটে। গাঁৱত গুৰুত্বপূর্ণ পৰিচয় হৈছে তেওঁলোকৰ জাতিগত পৰিচয় আৰু তেওঁলোকে নিজৰ মনোযোগ ব্যস্ত কৰিব বিচাৰে। তেওঁলোকে নিজৰ বাসস্থান জাতিৰ

ওপৰত ভিত্তি কৰি কৰে আৰু বংশানুক্রমে চলি অহা বৃত্তি অৱলম্বন কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে ব্রাহ্মণ সম্প্রদায়ৰ লোকসকলে মন্দিৰ বা গাঁৱৰ মাজ অংশৰ পানী থকা অঞ্চলত বাস কৰে বৃত্তিত তেওঁলোক পুৰোহিত বা গুৰু হয় আনহাতে তলৰ জাতিৰ লোকসকলে গাঁৱৰ সীমা অঞ্চলত বাস কৰে আৰু তেওঁলোক মুচী বা নাপিত হয়। পৰিয়ালৰ আর্থিক অৱস্থা টনকিয়াল কৰিবলৈ পুৰুষসকলে নগৰ বা উদ্যোগিক অঞ্চললৈ প্রব্রজন কৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা তেওঁলোকৰ পৰিয়ালৰ বর্ধিত চাহিদা বৃদ্ধি কৰিব বিচাৰে।

গাঁৱত যিদৰে জাতিগত সমস্যা থাকে, চহৰ বা উদ্যোগিক নগৰবোৰত সেইবোৰ নেথাকে বৰং ব্যক্তিৰ মূল্যবোধৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি তাৰ সমার্থ আৰু কামৰ কষ্ট গঢ়ি উঠে। এইটো লক্ষ্য কৰা হয় যে তলৰ জাতিৰ লোকে কোনো অন্ধবিশ্বাস নোহোৱাকৈ যিকোনো বৃত্তি অৱলম্বন কৰে। তেওঁলোকে বাচি থাকিবলৈ যিকোনো পৰিৱেশতে কাম কৰে আৰু অর্থনৈতিক অৱস্থা টনকিয়াল কৰিবলৈ কষ্ট কৰি কাম কৰে। আনহাতে উচ্চ জাতিৰ লোক এজনে তেওঁৰ শিক্ষা বা সামাজিক গ্রহণযোগ্যতকৈ তলৰ খাপৰ কাম কৰিব নিবিচাৰে। এনে ধৰণৰ পৰিৱেশত নিম্নজাতিৰ লোকজনে অধিক উন্নতি দ্বাৰা অর্থনৈতিক অৱস্থা সৱল কৰিব পাৰে। নগৰ অঞ্চলত তেওঁ সামাজিক জখলা সোনকালে অতিক্রম কৰি সমাজৰ গ্রহণযোগ্য স্থান পাবলৈ সক্ষম হয় আৰু তেতিয়া সামাজিক জাতি অপ্রাসংগিক হৈ পৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ প্রব্রজনৰ বিভিন্ন প্রকাৰবোৰ কি কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ আন্তঃপ্রব্রজনৰ বিভিন্ন প্রকাৰবোৰ লিখক?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ আকর্ষক আৰু বিকর্ষক দিশ কি?

.....

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ নগৰীকৰণৰ সংজ্ঞা দিয়ক।

.....

.....

৩.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টোত আমি নিম্নলিখিত বিষয়সমূহ আলোচনা কৰিলো ঃ

- ২০১১ চনৰ লোকপিয়ল মতে ভাৰতৰ জনসংখ্যাৰ ৬৮.৮৪ শতাংশ লোক গাঁও অঞ্চলত বাস কৰে।
- নগৰৰ জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ প্ৰধান কাৰণসমূহ হৈছে— উদ্যোগীকৰণ, নিয়োগৰ সুবিধা, উচ্চ মানৰ জীৱন যাপন আৰু উপযুক্ত স্বাস্থ্য সেৱা।
- স্থানীয় নিয়োগৰ সুবিধাৰ অভাৱ, ঋণ আৰু দাৰিদ্ৰতা আদিবোৰ গাঁৱৰ পৰা নগৰলৈ প্ৰব্ৰজন কৰাৰ প্ৰধান কাৰণ।
- বেছিভাগ প্ৰব্ৰজনকাৰীয়ে নিৰ্মাণ কাৰ্য, পৰিবহণ, বস্ত্ৰ উদ্যোগ, কয়লাখনি আৰু হস্ত শ্ৰমিক স্বৰূপে নিয়োজিত হয়।
- যেতিয়া জনসাধাৰণৰ প্ৰব্ৰজনৰ গতি দেশৰ শাসিত অঞ্চলৰ ভিতৰত থাকে তেতিয়া তাক আন্তঃপ্ৰব্ৰজন বোলা হয়।
- আন্তৰ্জাতিক সীমাৰেখা অতিক্ৰম কৰি কৰা প্ৰব্ৰজনক ব্যাহ্যিক প্ৰব্ৰজন বোলা হয়।
- উন্নয়নশীল দেশবোৰত গাঁৱৰ পৰা নগৰলৈ প্ৰব্ৰজন ঘটা দেখা যায়।
- উচ্চভাৱে নগৰীকৰণ হোৱা ঠাইত নগৰৰ পৰা নগৰলৈ প্ৰব্ৰজন ঘটে নিয়োগৰ সুবিধা আৰু উচ্চ অৰ্থনৈতিক আয়ৰ বাবে।
- গাঁৱৰ পৰা গাঁৱলৈ প্ৰব্ৰজন ঘটে জলসিঞ্চনৰ সুবিধা, আধুনিক প্ৰযুক্তিৰ ব্যৱহাৰ আদিৰ ফলত।
- অতি আগবঢ়া দেশবোৰত নগৰৰ পৰা গাঁৱলৈ প্ৰব্ৰজন কৰা দেখা যায়।
- প্ৰব্ৰজনৰ বিশালতা আৰু নিৰ্দেশনা প্ৰধানকৈ নিৰ্ণয় হয় অঞ্চলটোৰ সাধাৰণ অৰ্থনৈতিক অৱস্থা, ভাল কৃষি মাটি, মাটিৰ আকাৰ আৰু নিয়োগৰ সুবিধা আদিৰ ফলত।
- বিবাহৰ সময়ত মহিলাসকলে সামাজিক প্ৰব্ৰজন কৰে।
- বয়স হৈছে জনসংখ্যাৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰক যিয়ে প্ৰব্ৰজনকাৰীসকলৰ সামৰ্থ মাত্ৰাক নিয়ন্ত্ৰণ কৰে।
- নগৰীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ তিনিটা স্পষ্ট দিশ আছে। সেইকেইটা হৈছে (ক) আচৰণজনিত (খ) গঠনমূলক আৰু (ঘ) জনসংখ্যাৰ দিশ।
- নগৰীকৰণৰ প্ৰধান কাৰণবোৰ হৈছে উদ্যোগীকৰণ, নিয়োগৰ সুবিধা আৰু আধুনিকীকৰণ।
- চহৰ বা উদ্যোগিক নগৰবোৰত গাঁৱৰ নিচিনা জাতিৰ পাৰ্থক্য নাথাকে, ইয়াত ব্যক্তিৰ সমৰ্থ, কষ্ট আৰু মূল্যবোধক প্ৰাধান্য দিয়া হয়।

৩.৭ অধিক জানিবলৈ

১) Chandna R. C. (2011) "Geography of Population"; Kalyani Publishers, Ludhiana.

৩.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ইচ্ছা আৰু দূৰত্বৰ ভিত্তিত প্রব্রজনক অর্থনৈতিক আৰু সামাজিক স্বৰূপে দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভৌগোলিক গতিশীলতাৰ ভিত্তিত আন্তঃপ্রব্রজনক চাৰিটা প্রকাৰত ভাগ কৰা হৈছে—

(ক) গাঁৱৰ পৰা নগৰলৈ (খ) নগৰৰ পৰা নগৰলৈ

(গ) গাঁৱৰ পৰা গাঁৱলৈ (ঘ) নগৰৰ পৰা গাঁৱলৈ

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ গাঁও অঞ্চলবোৰ বিকর্ষক কাৰক হয় কাৰণ দৰিদ্রতা, নিবনুৱা, কম মজুৰি, শিক্ষাৰ সুবিধাৰ অভাৱ, স্বাস্থ্য আৰু অন্যান্য সেৱাৰ অসুবিধাই প্রব্রজনৰ ক্ষেত্রত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা গ্রহণ কৰে। একে সময়তে নগৰ অঞ্চল আকর্ষণ বা টনাৰ কাৰক গয় কাৰণ এই অঞ্চলে উপযুক্ত নিয়োগৰ সুবিধা, নিয়মিত আৰু উচ্চ মজুৰি, নির্দিষ্ট কর্ম সময়, শিক্ষা আৰু জীয়াই থকাৰ সুবিধা আৰু সামাজিক-সাংস্কৃতিক কার্যৱলীৰ সুবিধাসমূহ প্রদান কৰে।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ নগৰীকৰণ হৈছে এক চক্রীয় প্রক্রিয়া যাৰ জৰিয়তে এখন দেশে কৃষি ক্ষেত্রৰ পৰা উদ্যোগিক সমাজলৈ পৰিৱর্তন ঘটায়।

৩.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

চমু প্রশ্ন (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ কিছুমান অঞ্চলৰ লোকৰ বাবে প্রব্রজন কিয় প্রয়োজনীয়।

প্রশ্ন ২ ঃ নগৰীকৰণৰ বিভিন্ন কাৰণবোৰ কি কি? চমুকৈ বর্ণনা কৰক।

ৰচনাধর্মী প্রশ্নসমূহ (৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ আন্তঃ আৰু বহিঃ প্রব্রজনৰ বিভিন্ন কাৰণবোৰ বর্ণনা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ প্রব্রজনৰ প্রধান কাৰকবোৰ কি কি? সেইবোৰ উল্লেখ কৰি বর্ণনা কৰক।

প্রশ্ন ৩ ঃ নগৰীকৰণৰ প্রধান প্রভাৱসমূহ কি কি? ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৪ ঃ ভাৰতৰ গাঁৱৰ পৰা নগৰলৈ প্রব্রজন হোৱাত পৰিৱর্তন হোৱা জাতি ব্যৱস্থাৰ ওপৰত এটা টোকা লিখক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৪ ঃ গ্রাম্য অর্থনীতি

অধ্যায় গাঁথনি

৪.১ উদ্দেশ্য
৪.২ পৰিচয়
৪.৩ ভূ-স্বত্ব পদ্ধতি
৪.৩.১ স্বতন্ত্রতা পূর্ব ভাৰতৰ ভূ-স্বত্ব পদ্ধতিৰ প্রকাৰ
৪.৩.২ স্বাধীনতাৰ পশ্চাদৱর্তী সময়ছোৱা
৪.৪ ভূমি সংস্কাৰ ঃ অর্থ আৰু সংজ্ঞা
৪.৪.১ ভূমি সংস্কাৰ ব্যৱস্থাসমূহ
৪.৫ সেউজ বিপ্লৱ আৰু ইয়াৰ প্রভাৱ
৪.৫.১ সেউজ বিপ্লৱৰ মূল উদ্দেশ্য
৪.৫.২ সেউজ বিপ্লৱৰ প্রভাৱ
৪.৬ বন্ধিত (Bonded) আৰু প্রব্রজনকাৰী শ্রমিক
৪.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৪.৮ অধিক জানিবলৈ
৪.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৪.১০ আর্হি প্রশ্ন

৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- ভাৰতত ভূ-স্বত্ব পদ্ধতি আৰু ভূমি সংস্কাৰ সম্পর্কে জানিব পাৰিব
- সেউজ বিপ্লবৰ প্রভাৱ সম্পর্কে বুজিব পাৰিব
- বন্ধিত আৰু প্রব্রজনকাৰী শ্রমিকৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব।

৪.২ পৰিচয়

কৃষিয়ে ভাৰতীয় অর্থনীতিত এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। গ্রাম্য জনসাধাৰণৰ ৭০% ই কৃষিৰ ওপৰত নির্ভৰশীল আৰু দেশৰ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনৰ ১/৩% ই কৃষিজাত। পূর্বৰ সময়ছোৱাত বহুকাল জুৰি ভাৰতীয় গাঁওসমূহ কৃষি উৎপাদনেৰে স্ব-নির্ভৰশীল আছিল আৰু কৃষিভূমিত অপর্যাপ্ত আছিল। মোগল সাম্রাজ্যৰ কালছোৱাত ৰাজহ উৎপাদনৰ এক ঘাই অংশ আহিছিল ভূমিৰ পৰা। বৃটিছ শাসনৰ আৰম্ভণি কালছাৱাত ভূমি ৰাজহ ব্যৱস্থাৰ পৰিৱর্তন সাধন হয় আৰু স্বাধীনতাৰ সময়লৈ ই তেনেদৰেই প্রচলিত হৈ থাকে। ভূমি ৰাজহ সম্পর্ক সম্বন্ধে

ভালদৰে বুজিবলৈ প্ৰথমেই আলোচনা কৰো আহক কেনেদৰে বৃটিছসকলে ভাৰতবৰ্ষত ভূমি ব্যৱহাৰ কৰিছিল।

৪.৩ ভূ-স্বত্ব পদ্ধতি

সহজ ভাষাত ভূমি স্বত্বই এজন নাগৰিক আৰু চৰকাৰৰ মাজত ভূমি অধিকাৰ সম্পৰ্কীয় চুক্তি (agreement)কে বুজায়। এখন দেশৰ ৰাজনৈতিক পৰিসীমাৰ ভিতৰত ভূমি-ভাগত চৰকাৰৰ সম্পূৰ্ণ স্বত্ব আৰু চৰকাৰে দেশৰ নাগৰিক তথা সম্প্ৰদায়ক ভূমিৰ স্বত্ব বা অধিকাৰ চুক্তিৰ বা নিয়মৰ অধীনত সম্প্ৰদান কৰে। এই মালিকীস্বত্বৰ কাৰণে নাগৰিকেও চৰকাৰক ৰাজহ বা কৰ দিব লাগে।

৪.৩.১ স্বতন্ত্ৰতা পূৰ্ব ভাৰতৰ ভূ-স্বত্ব পদ্ধতিৰ প্ৰকাৰ

স্বতন্ত্ৰতা পূৰ্ব ভাৰতৰ বৃটিছ চৰকাৰৰ অধীনত প্ৰধানকৈ তিনি প্ৰকাৰৰ ভূমি স্বত্ব পদ্ধতি আছিল। সেইবোৰ হ'ল- জমিদাৰী প্ৰথা, মহলৱাৰী প্ৰথা আৰু ৰায়তৰী।

- **জমিদাৰী প্ৰথা ঃ** ১৭৯৩ চনত লৰ্ড কৰ্ণৱালিচে বেংগলত এই প্ৰথাৰ আৰম্ভণি কৰিছিল। এই প্ৰথামতে এখন গাঁও বা একেলগে কেবাখনো গাঁৱৰ ভূমি এজন ব্যক্তি বা তেওঁৰ পৰিয়ালৰ সদস্যসকলৰ অধীনত থাকে। এই ব্যক্তিগৰাকী বা তেওঁৰ পৰিয়ালৰ সদস্যসকল বৃটিছ চৰকাৰক ভূমি ৰাজহ আদায় দিয়াৰ বাবে দায়িত্ববদ্ধ হয়। ব্যক্তিগৰাকীক জমিদাৰ বোলা হয়। জমিদাৰ হ'ল দেশ আৰু খেতিয়কসকলৰ সম্পৰ্কৰ মাধ্যম আহিলা। দেশৰ বিভিন্ন অংশত এই জমিদাৰী প্ৰথা প্ৰৱৰ্তন কৰা হৈছিল।

  এই জমিদাৰী প্ৰথা শোষণ নীতিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত আছিল। বৃটিছ ৰাজৰ অধীনত জমিদাৰজন অসীম ক্ষমতাৰ অধিকাৰী আছিল। এই পদ্ধতিত ভূমি ব্যৱহাৰকাৰী কৃষকজন জমিদাৰে আৰোপ কৰা অত্যাধিক কৰ বা ভূমি ৰাজহৰ দ্বাৰা শোষিত হয়। প্ৰায় এক চতুৰ্থাংশ ভূমি উৎপাদন ৰাজহ স্বৰূপে জমিদাৰসকলে কৃষকৰ পৰা আদায় কৰে। ৰায়তসকলে জমিদাৰৰ ঘৰৰ অনুষ্ঠান যেনে- বিয়া, ধৰ্মীয় অনুষ্ঠান আদিত বিনা মজুৰিৰে শ্ৰম কৰিবলগা হয়। বৃটিছসকলে আৰম্ভ কৰা জমিদাৰী প্ৰথাৰ দুটা উদ্দেশ্য হ'ল (১) জমিদাৰসকলৰ দ্বাৰাই কৃষিকসকলৰ পৰা ভূমি ব্যৱহাৰৰ বিনিময়ত খাজনা বা ৰাজহ সংগ্ৰহ কৰা আৰু (২) দেশত বৃটিছ অনুগত এচাম লোকৰ সৃষ্টি কৰা।
- **মহলৱাৰী প্ৰথা ঃ** এই প্ৰথামতে, গাঁৱৰ সমূহ কৃষিভূমি গাঁৱৰ সম্প্ৰদায় এটাৰ ওচৰত স্বত্বাধীন হৈ থাকে। গাঁৱৰ সমূহ সদস্য যুটীয়াভাৱে ভূমি খাজনা দিয়াৰ বাবে দায়বদ্ধ থাকে। ভূমিস্বত্ব লাভ কৰা সম্প্ৰদায়টোৰ সদস্যসকলে হয়তো

সমূহীয়াভাৱে কৃষিকার্য কৰে বা পট্টা ভিত্তিত ভাৰাতীয়া কৃষকৰ হতুৱাই কৰোৱায়। গাঁৱৰ মুখীয়ালগৰাকীয়ে ভূমি ৰাজহ সংগ্রহৰ দায়িত্ব গ্রহণ কৰে আৰু জমা কৰি ৰাখে। বিনিময়ত তেওঁ ৰাজহৰ শতকৰা ৫ ভাগ লাভ কৰে।

- **ৰায়তৰী প্রথা ঃ** চাৰ থমাছ মুনৰোই মাদ্রাজ প্রদেশত আৰু বম্বেত এই প্রথাৰ আৰম্ভণি কৰিছিল। এই প্রথাত চৰকাৰ আৰু ৰায়তসকলৰ প্রত্যক্ষ যোগাযোগ আছিল। এই ৰায়তসকল হ'ল ভূমি অধিগ্রহণকাৰী ব্যক্তি। এই প্রথাত ভূমিৰ ৰাজহ আদায় দিয়াৰ দায়িত্ব 'ৰায়ত'ৰ নিজা। চৰকাৰ আৰু ব্যক্তিজন (ৰায়ত)ৰ মাজত কোনো মধ্যৱর্তী ব্যক্তি নাথাকে। ৰায়ত বা খেতিয়কজনৰ নিজৰ ভূমিৰ ওপৰত সম্পূর্ণ মালিকীস্বত্ব থাকে। মাটিৰ বিক্রী, হস্তান্তৰ, অধিকাৰ বা ঠিকা এই সকলোবোৰ ৰায়তে নিজ ইচ্ছা অনুযায়ী কৰিব পাৰে মাথো তেওঁ সময় অনুযায়ী মাটিৰ খাজনা চৰকাৰক পৰিশোধ কৰিব লাগে।

৪.৩.২ স্বাধীনতাৰ পশ্চাদৱর্তী সময়ছোৱা

স্বাধীনতাৰ পিছত ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্রেছে J. C. Kumarappaৰ নেতৃত্বত কৃষি সংস্কাৰ কমিটি (Agrarian Reformes Committee) গঠন কৰিছিল। এই কমিটিৰ আধীনত পূর্ব স্বাধীনতাৰ সময়ছোৱাত কৃষি সম্পর্কীয় পৰিস্থিতিৰ বিশদ অধ্যয়ন কৰাৰ লগতে স্বাধীন ভাৰতৰ কৃষি সংস্কাৰ আঁচনিৰ পৰামর্শ দিছিল। এই কমিটিয়ে পৰামর্শ দিছিল যে ৰাষ্ট্র আৰু কৃষকৰ মাজত থকা মধ্যভোগী ব্যৱস্থা লুপ্ত কৰিব লাগে। কৃষিভূমিত খেতিয়কৰ নিজস্ব স্বত্ব থাকিব লাগে আৰু নির্দিষ্ট চর্ত কৃষকসকলৰ ওপৰত আৰোপ কৰা হ'ব লাগে। ৰাজ্যৰ বিধান মণ্ডলৰ দ্বাৰা জমিদাৰী আৰু লগতে অন্যান্য শোষণমূলক ভূমি নীতি বন্ধ কৰিব লাগে। জমিদাৰী আৰু অন্যান্য ভূমি ব্যৱহাৰ আইন লোপ পালে, ২০ লাখতকৈ অধিক কৃষকে ভূমিৰ স্বত্ব লাভ কৰিব অর্থাৎ, ভূমিৰ একচেতীয়া গৰাকী হ'ব পাৰিব।

৪.৪ ভূমি সংস্কাৰ ঃ অর্থ আৰু সংজ্ঞা

কৃষি সংস্কাৰ কমিটিৰ পৰামর্শ অনুসৰি প্রৱর্তন কৰা বিভিন্ন ভূমি সংস্কাৰ আইনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাৰ আগতে ভূমি সংস্কাৰনো কি তাকে জানি থওঁ আহক। বহল অর্থত, ভূমি সংস্কাৰে পূর্বে প্রচলিত মালিকীস্বত্ব পদ্ধতি, মাটিৰ পৰিচালনা পদ্ধতি, যিবোৰ স্বাধীনতাৰ পূর্বে আছিল তাৰ সংস্কাৰ বা শুধৰণিকে বুজায়। মাটিৰ মালিকীস্বত্বৰ পুর্নবিতৰণ, অত্যাধিক মাটিৰ গৰাকীৰ মাটিৰ স্বত্ব আঁতৰাই নিদিষ্ট পৰমাণহে তেওঁলোকক দিয়া, অতিৰিক্ত ভূমিভাগ ভূমিহীন আৰু ক্ষুদ্র ভূমিখণ্ডৰ গৰাকী খেতিয়কৰ মাজত বিলাই দিয়া আদি এনে সংস্কাৰৰ অংশ।

ভূমি সংস্কাৰ নীতিয়ে গ্রহণ কৰা মুখ্য আৰু গুৰুত্বপূর্ণ উপায়সমূহৰ মুখ্য উদ্দেশ্য হ'ল

কৃষি ক্ষেত্রৰ লগত জড়িত ভূমিহীন আধিয়াৰ বা ভাড়াতীয়া খেতিয়কসকলৰ অর্থনৈতিক অৱস্থাৰ উন্নয়ন। ভূমিৰ পুনৰ বিতৰণ, ভূমি কৰৰ নিয়ন্ত্রণ, আধিয়াৰ ভূমিৰ উন্নতি সাধন, যৌথ অনুষ্ঠান আৰু কৃষি শিক্ষা আদি ভূমি সংস্কাৰ নীতিৰ অন্তর্গত।

ভূমি সংস্কাৰৰ মুখ্য উদ্দেশ্য হ'ল—

- কৃষি ক্ষেত্রৰ সংৰচনা (Structure) এনেদৰে পৰিৱর্তন কৰা যাতে ই কৃষি খণ্ডৰ অনগ্রসতাৰ সলনি উন্নয়নহে সাধন কৰিব পাৰে।
- কৃষি খণ্ডৰ পুনগঠনৰ দ্বাৰা এক সমতাবাদী কৃষি সংৰচনাৰ প্রাপ্তি।
- কৃষি খণ্ডত শোষণ বিলোপ কৰা।
- গ্রাম্য কৃষিজীৱি দুখীয়া শ্রেণীৰ আর্থ-সামাজিক অৱস্থাৰ উন্নীতকৰণৰ বাবে তেওঁলোকৰ কৃষিভূমিৰ পৰিসৰবৃদ্ধি।
- কৃষি উৎপাদন আৰু উৎপাদিকা শক্তিৰ বৃদ্ধি।
- গ্রাম্য দুখীয়াসকলৰ বাবে ভুজনিত উন্নয়নৰ সুবিধা
- স্থানীয় অনুষ্ঠানসমূহত সকলো শ্রেণীৰ কাৰণে সমপৰিমাণৰ সুবিধা গ্রহণৰ সুযোগ।

স্বাধীনতাৰ পিছৰ কালছোৱাত ভূ-স্বত্ব পদ্ধতি সম্বন্ধে লোৱা পদক্ষেপসমূহ হ'ল- (১) মধ্যৱর্তী ব্যক্তিৰ বিলুপ্তিকৰণ (২) পট্টাদাৰী ব্যৱস্থাৰ সংশোধন (৩) মাটি অধিগ্রহণৰ ক্ষেত্রত উর্ধতম সীমা (উর্ধতম সীমা) নির্ধাৰণ আৰু (৪) অধিগৃহীত অতিৰিক্ত ভূমি ভূমিহীন আৰু নিম্ন পৰিমাণৰ ভূমিযুক্ত খেতিয়কৰ মাজত বিতৰণ। ওপৰোক্ত পদক্ষেপসমূহৰ বাহিৰেও, জনজাতীয় ভূমিৰ হস্তান্তৰকৰণ প্রতিৰোধ কৰাৰ ক্ষেত্রত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা গ্রহণ কৰিছিল।

৪.৪.১ ভূমি সংস্কাৰ ব্যৱস্থাসমূহ

➢ **মধ্যৱর্তী ব্যক্তিৰ বিলুপ্তিকৰণ ঃ** স্বাধীনতাৰ পূর্বে ভাৰতীয় গ্রাম্য অর্থনীতি আৰু ৰাজনীতি কিছু সংখ্যক ভূ-স্বামী (Big land owners) য়ে দমন কৰি আহিছিল। বৃটিছ শাসনকতাক দিয়া সামান্য মাত্র ধনৰ বিনিময়ত তেওঁলোকে মাটিৰ মালিকীস্বত্ব ভোগ কৰি আহিছিল। ইয়াৰ উপৰিও, বৃটিছ শাসকসকলৰ ৰাজহ ব্যৱস্থা পৰিচালনাৰ বাবে কিছুসংখ্যক মধ্যৱতী ব্যক্তিৰ সৃষ্টি হৈছিল। এই মধ্যৱর্তী শ্রেণীৰ মাটি বা কৃষিৰ লগত প্রত্যক্ষ কোনো সংযোগ নাছিল, তথাপিও তেওঁলোকে মাটিৰ সীমাহীন স্বত্ব ভোগ কৰিছিল। ফলস্বৰূপে, ক্ষুদ্র আৰু প্রান্তীয় কৃষকসকল প্রায়েই এই মধ্যৱর্তী ভূ-স্বামীসকলে শোষণ কৰে আৰু জোৰপূর্বক তেওঁলোকৰ কৃষিভূমি নিজৰ অধীনলৈ হস্তগত কৰে।

কুমাৰাপ্পাৰ প্রতিবেদনৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি ১৯৫০ চনত ভাৰতীয় ৰাজ্যসমূহত আইন প্রণয়নৰ দ্বাৰা মধ্যভোগী ব্যৱস্থাৰ বিলুপ্তিকৰণ কৰা হয়। এই আইন ৰাজ্যভেদে বেলেগ বেলেগ প্রকৃতিৰ আৰু ইয়াৰ প্রভাৱও ভিন্ন হয়। পশ্চিম

বংগ আৰু জম্মু আৰু কাশ্মীৰত মধ্যভোগী বিলুপ্তিকৰণৰ আইন প্ৰণয়নৰ লগে লগে মাটি অধিগ্ৰহণৰ ঊৰ্ধসীমা নিৰ্ধাৰণ আইনও বলবৎ কৰা হয়। অন্য ৰাজ্যসমূহত মধ্যভোগীসকল মাটিৰ অধিকাৰৰ ক্ষেত্ৰত ঊৰ্ধতন সীমা ধাৰ্য কৰি দিয়া নহৈছিল। ১৯৬০ চনতহে এই ৰাজ্যসমূহত চিলিং আইন বা ঊৰ্ধসীমা নিৰ্ধাৰণ আইন বলবৎ কৰা হয় ।

পিছলৈ মধ্যভোগীসকলৰ অতিৰিক্ত ভূমি চৰকাৰে নিজৰ অধীনলৈ আনে। ক্ষুদ্ৰ মধ্যভোগীসকলক চৰকাৰে মাটি অধিগ্ৰহণৰ বিনিময়ত ক্ষতিপূৰ্ণ দিয়ে ।

মধ্যভোগী ব্যৱস্থা বিলুপ্ত নীতিৰ ফলত আটাইতকৈ তাৎপৰ্যপূৰ্ণ পৰিৱৰ্তন হিচাপে প্ৰায় ২০ লাখ খেতিয়ক প্ৰত্যক্ষভাৱে চৰকাৰৰ লগত সম্পৰ্কিত হৈছিল আৰু গ্ৰাম্য অঞ্চলৰ পৰা কৰ আয় (Tax revenue) অধিক হাৰত লাভ কৰিব পৰা গৈছিল। এনেদৰে অধিক হাৰত লাভ কৰা কৰ আয় মধ্যভোগীসকলৰ ক্ষতিপূৰণৰ বাবে ব্যৱহাৰ হৈছিল আৰু চৰকাৰ এই পদ্ধতিত বিশেষ উপকৃত হৈছিল। কৃষক সকলৰ অৰ্থনৈতিক নিৰাপত্তাও সুৰক্ষা বৃদ্ধি হৈছিল আৰু ইয়াৰ ফলত, উৎপাদন আৰু কৰ্মসস্থানও বৃদ্ধি হৈছিল।

- **ৰায়তীস্বত্বৰ সংশোধন ঃ** ভাৰতীয় কৃষি সংশোধন কমিটিয়ে দৃঢ়ভাৱে অনুভৱ কৰিছিল যে খেতিয়কসকলৰ জীৱিকা নিৰ্বাহৰ সুবিধাৰ সুৰক্ষাই খেতিয়কসকলৰ কল্যাণ আৰু কৃষিৰ উন্নতি বহু পৰিমাণে নিৰ্ণীত কৰে। তদুপৰি এই ৰায়তীস্বত্ব ব্যৱস্থাই স্থানীয় চৰকাৰৰ বাবে লাভদায়ক আৰু সুবিধাজনক হোৱাটোও বাঞ্ছনীয়।

প্ৰথম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাত কৃষি উৎপাদন বৃদ্ধিৰ বাবে সৰ্বাধিক প্ৰাথমিকতা প্ৰদান কৰা হৈছিল। ইয়াত এক সুস্থ কৃষিনীতিৰ জৰিয়তে সম্পদ আৰু আয়ৰ লগত ব্যৱধান হ্ৰাস, শোষণ নাশ কৰি ৰায়তৰ সুৰক্ষা প্ৰদান, শ্ৰমিক আৰু গ্ৰাম্য অন্য দুৰ্বল শ্ৰেণী লোকৰ কামৰ আয়ৰ সুবিধা আদিৰ বাবে গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হৈছিল। পৰিকল্পনা আয়োগৰ পৰামৰ্শৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ৰাজ্য চৰকাৰে কিছুমান উপায় পদ্ধতি যেনে-কৰ অধিনিয়ম, ৰায়তৰ সুৰক্ষা, কৃষিভূমিৰ স্বত্ব প্ৰদান আদি গ্ৰহণ কৰিছিল।

ৰায়তী স্বত্ব সংশোধনৰ ক্ষেত্ৰত বহুবাক্যই চাৰিটা প্ৰধান আৰ্হি বা প্ৰকাৰ অনুশীলন কৰিছিল।

প্ৰথমতে অন্ধ্ৰপ্ৰদেশ (তেলেংগানা অঞ্চলকে ধৰি), বিহাৰ, হিমাচল প্ৰদেশ, কৰ্ণাটক, মধ্য প্ৰদেশ, উত্তৰ প্ৰদেশ এই ৰাজ্যসমূহ তৰায়ত আইনৰ অধীনত লিজ (lease) বা আধিয়াৰ চুক্তিৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰতিবন্ধ জাৰি কৰা হৈছিল। মাথো অক্ষম শ্ৰেণীৰ মাটিৰ মালিৱেহে এই আধিয়াৰ বা 'লিজ' পদ্ধতিৰ সুবিধা ল'ব পাৰিব। ইয়াৰ ফলত মাটিৰ মালিকীস্বত্ব প্ৰকৃত কৃষকৰ হাততেই নিহিত থকাৰ সুবিধা হৈছিল। দ্বিতীয়তে, কেৱেলা ৰাজ্যই কৃষিখণ্ডত ৰায়ত প্ৰথাৰ প্ৰতিবন্ধ

(bonded) জাৰি কৰিছিল আৰু কোনো অনুদান বা ক্ষতিপূৰণ ৰখা নাছিল। তৃতীয়তে, পঞ্জাৰ হাৰিয়ানা, গুজৰাট আৰু হাৰিয়ানাই ৰায়ত প্ৰথাৰ ওপৰত প্ৰতিবন্ধ জাৰি কৰা নাছিল। কিন্তু ৰায়তে এডোখৰ নিৰ্দিষ্ট কৃষিভূমিত বহুবছৰ খেতি কৰাৰ পিছত সেই ভূমি ইচ্ছা কৰিলে কিনি লবৰ অধিকাৰ আছিল। অৱশ্যে এই ৰাজ্যসমূহত সৰু আৰু ডাঙৰ সকলো কৃষককে 'লিজ'বা আধিয়াৰ দিয়াটো প্ৰচলিত আছিল। চতুৰ্থতে, পশ্চিম বংগ, উৰিষ্যা, তামিলনাড়ু আৰু অন্ধ্ৰপ্ৰদেশে কৃষিভূমিৰ লিজ বা আধিয়াৰ প্ৰথাৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰতিবন্ধকতা কৰা নাছিল।

প্ৰায় সকলো ৰাজ্যৰে চৰকাৰসমূহে খাজনা বা ৰাজহৰ ওপৰত আধিনিয়ম জাৰি কৰিছিল, মাথো কেৰেলা ৰাজ্যত লিজ বা বন্ধকী প্ৰথা সম্পূৰ্ণভাৱে বন্ধ কৰা হৈছিল। বিধিৎ (Regulated) বা নিয়মাধীন সূত (fair rent) হিচাপে ভূমি উৎপাদনৰ ১/৪ৰ পৰা ১/৬ লৈ শতাংশ ধাৰ্য কৰা হৈছিল। কিন্তু, প্ৰকৃতপক্ষে আচল সূত সদায় নিয়মাধীন সূততকৈ বেছি আছিল। বহু ঠাইত ক্ষুদ্ৰ আৰু প্ৰান্তীয় কৃষকসকলে ডাঙৰ বা অনুপস্থিত ভূমি স্বামীৰ পৰা মাটি বন্ধকত লৈছিল আৰু এওঁলোক শোষিত হ'ব লগা হৈছিল । ইয়াৰ দ্বাৰা কৃষকসকলে দক্ষতাৰে কৃষিকাৰ্য কৰাত হতাশ হৈছিল।

- **চিলিং বা ভূমি অধিগ্ৰহণৰ উৰ্ধতম সীমা ঃ** 'চিলিং' বা উৰ্ধতম ভূমি অধিগ্ৰহণ সীমাই এজন খেতিয়কে অধিগৃহীত কৰা মাটিৰ ক্ষেত্ৰত ধাৰ্য কৰা আইনকে বুজায়। এই সীমাৰ বাহিৰত কোনো ব্যক্তি বা কৃষিক্ষেত্ৰ (Firm)ই মাটি অধিগ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰে। অন্য ভূমি সংস্কাৰ উপায় সমূহৰ নিচিনা চিলিং আইনৰও মূল উদ্দেশ্য হ'ল অৰ্থনৈতিক উন্নতি আৰু সামাজিক ন্যায়। ভাৰতীয় কৃষিনীতি প্ৰণয়নকাৰীসকলে এইটো উপলব্ধি কৰিব পাৰিছিল যে এক নিৰ্দিষ্ট পৰিসীমাৰ পিছত ভাৰতীয় পটভূমিত বহুল ক্ষেত্ৰৰ কৃষি ক্ষেত্ৰ অৰ্থনৈতিকভাৱে আৰু সামাজিক ন্যায়ৰ ক্ষেত্ৰত সমৰ্থন যোগ্য নহয়। ক্ষুদ্ৰ কৃষিপামসমূহ সম্পদৰ অৰ্থনৈতিক ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্ৰত বেছি সক্ষম। এই ক্ষুদ্ৰ পামসমূহৰ যোগেদি সামাজিক সমতা স্থাপন, কৰ্মসংস্থাপন আৰু সম্পদৰ সম বিতৰণ পৰিৱেশ সৃষ্টি কৰে।

১৯৫৯ চনত ভাৰতীয় নেচনেল কংগ্ৰেছে কৃষি বিধি প্ৰণয়নৰ দ্বাৰা সকলো ৰাজ্যতে মাটি অধিগ্ৰহণৰ পৰিমাণ ক্ষেত্ৰত সীমা নিৰ্ধাৰণৰ লক্ষ লয়। ১৯৬০ চনত সকলো ৰাজ্যৰে চৰকাৰে 'চিলিং এক্ট' বা ভূমিৰ অধিগ্ৰহণৰ উৰ্ধসীমা' নীতি গ্ৰহণ কৰে। পশ্চিম বংগ আৰু জম্মু আৰু কাশ্মীৰ ৰাজ্যই ইতিমধ্যে চিলিং নীতি প্ৰয়োগ কৰিছিল। এই ৰাজ্য দুখনে মধ্যভোগী শ্ৰেণীৰ বিলুপ্তিকৰণৰ ক্ষেত্ৰতও আইন প্ৰণয়ন কৰিছিল ১৯৫০ চনতেই অৱশ্যে জমিদাৰী প্ৰথাৰ নিৰ্মূলকৰণৰ সমানুপাতে পশ্চিমবংগ, জম্মু, আৰু কাশ্মীৰৰ বাহিৰে অন্য ৰাজ্যত

চিলিং আইন মঞ্জুৰ কৰা হোৱা নাছিল সেয়ে নীতিবহির্ভূতভাৱেও মাটিৰ হস্তান্তৰ ঘটিছিল। ইয়াৰ ফলত চিলিং আইনৰ জৰিয়তে উপলব্ধ অতিৰিক্ত ভূমি উপলব্ধ হোৱা নাছিল। পুনর্বিতৰণৰ জৰিয়তে ভূমিহীন কৃষকক এই অতিৰিক্ত মাটিৰ যোগান ধৰাৰ সুবিধাও নাথাকিছিল। যদিও বৃহৎ পৰিমাণৰ ভূমি চিলিং আইনৰ জৰিয়তে বাজেয়াপ্ত কৰা হৈছিল, তথাপিও কিছুমান বিশেষ শ্রেণীভুক্ত (Categories) মাটি চিলিং আইনৰ পৰা অব্যাহতি দিয়া হৈছিল। সেইবোৰ হ'ল-

- চাহ, কফি, ৰবৰ, ক'কো আৰু ইলাচী বাগিচাসমূহ
- কুঁহিয়াৰৰ শস্যক্ষেত্র
- যৌথ খণ্ড, কলনী
- মৎস্য উৎপাদন পুখুৰী
- ধর্মীয় অনুষ্ঠান, শিক্ষানুষ্ঠান, দাতব্য (Charitable) অনুষ্ঠান আদিয়ে অধিগ্রহণ কৰা ভূমি
- ৰাজ্য আৰু কেন্দ্রীয় চৰকাৰৰ দ্বাৰা অধিগৃহীত ভূমি ।
- চেনীৰ কাৰখানা
- দেশৰ প্রতি দেখুওৱা বীৰত্বৰ বাবে পুৰস্কৃত ভূমি
- ৰাজহুৱা খণ্ড (Public sector) বা উদ্যোগীক ক্ষেত্র বা ব্যৱসায়িক ক্ষেত্রৰ বাবে অধিগৃহীত ভূমি
- পশু প্রজনন কেন্দ্র দুগ্ধ পাম বা ঊণ উৎপাদন কেন্দ্র

➢ **ভূদান আৰু গ্রামদান ঃ** ভূদান আন্দোলনৰ আৰম্ভণি হৈছিল ১৯৫১ চনত । আকৌ ১৯৭৫ চনত তেলেংগানাৰ কৃষক বিদ্রোহৰ পিছতেই তাৎক্ষণিক প্রতিক্রিয়া হিচাপে গ্রামদান আন্দোলনৰ আৰম্ভণি ঘটিছিল। দুয়োটা আন্দোলনৰেই মূল উদ্দেশ্য আছিল প্রতি গাঁৱৰেই ভূস্বামী তথা ৰায়তধিকাৰী(Lease holder)সকলৰ তেওঁলোকৰ ভূমিৰ অধিকাৰ ত্যাগ কৰিবলৈ সন্মত কৰোৱা। ইয়াৰ ফলত গাঁৱৰ ভূমিসমূহ সাম্যবাদী (egalitarian) উদ্দেশ্যত পুর্নবিতৰণ কৰাৰ সুযোগ পোৱা যায়। ফলত যৌথ কৃষি ব্যৱস্থাৰ বাট মুকলি হয় ।

অৱশ্যে দুয়োটা আন্দোলনেই নিজৰ উদ্দেশ্যত উপনীত হোৱাত অসফল হৈছিল আৰু ভূমি অধিগ্রহণ আৰু পুনবিতৰণৰ বাট ৰুদ্ধ হৈছিল। ভূদান আন্দোলনৰ জৰিয়তে উপলব্ধ ৪২.৬ লাখ একৰ ভূমিৰ ১৭.৩ লাখ একৰ ভূমিয়ে খেতিৰ অনুপযোগী আছিল বুলি প্রত্যাখ্যান কৰা হৈছিল। বহু ক্ষেত্রত ভূস্বামী সকলে কৃষি অনুপযোগী, বিবাদ জড়িত (মাটিৰ ৰায়ত আৰু চৰকাৰৰ মাজত) ভূমিহে দান কৰিছিল। ভূ-স্বামীসকলে এনে বিবাদমান ভূমিৰ স্বত্ব ত্যাগৰ ক্ষেত্রত আইনৰ সাহায্য লাভ (ভূদানৰ জৰিয়তে) কৰাটো পচন্দ কৰিছিল। ভূদানৰ

বিনিময়ত তেওঁলোকে অনুদান (subsidies) লাভ কৰিছিল আৰু ই ভূমিৰ উৎপাদনৰ পৰা লাভ কৰা আয়তকৈ তুলনামূলকভাৱে বেছি আছিল।

- **কৃষিক্ষেত্ৰৰ একত্ৰীকৰণ ঃ** কৃষিক্ষেত্ৰৰ একত্ৰীকৰণৰ অর্থ হ'ল- বিচ্ছিন্ন কৃষিক্ষেত্ৰসমূহৰ মিশ্ৰিতকৰণ আৰু পুনৰ্বিতৰণ। ইয়াৰ দ্বাৰা এজন কৃষকৰ কষিভূমিৰ সকলোখণ্ডৰে একত্ৰীকৰণ কৰা হয় বা এক নির্দিষ্ট অঞ্চললৈ তেওঁৰ খণ্ডিত কৃষিভূমিৰ একত্ৰীকৰণ কৰা হয়। অনাকৃষি খণ্ডত কর্মসংস্থানৰ অভাৱ আৰু বর্ধিত জনসংখ্যাৰ কৃষিভূমিৰ পৰা হেঁচাৰ কাৰণে কৃষি ভূমিসমূহ ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ খণ্ডলৈ দ্ৰুত গতিত বিভাজিত হৈ আহিছে। ইয়াৰ ফলত কৃষি ক্ষেত্ৰত জলসিঞ্চন, ভূমিমান উন্নয়ন আৰু কৃষি খণ্ডসমূহৰ নিৰীক্ষণ যথেষ্ট কষ্টসাধ্য হৈ আহিছে। স্বাধীনতাৰ পিছত তামিলনাড়ু, কেৰেলা, মণিপুৰ, নগালেণ্ড, ত্ৰিপুৰা আৰু অন্ধ্ৰ প্ৰদেশৰ কিছু অংশত থাকে ভাৰতৰ আন ৰাজ্যমূহত কৃষিভূমিৰ একত্ৰীকৰণৰ বাবে আইন প্ৰৱর্তন কৰা হয়। পঞ্জাৰ আৰু হাৰিয়ানাত এই আইন বাধ্যতামূলক আৰু অন্য ৰাজ্যসমূহত এই ভূমি একত্ৰীকৰণ ইচ্ছামূলক আছিল। একত্ৰীকৰণ (consolidation) নীতিৰ ফলত সম্ভৱ হৈছিল।
  - এক নির্দিষ্ট পৰিমাণৰ তলত ভূমিৰ খণ্ডিতকৰণ প্ৰতিৰোধ
  - হস্তান্তৰকৰণৰ কাৰণে ভূমিৰ নিম্নতম আকাৰ নির্ধাৰণ
  - ৰাজহুৱা ব্যৱহাৰৰ কাৰণে ভূমি সংৰক্ষণ
  - ভূমি একত্ৰীকৰণ আঁচনি ৰূপায়ণৰ কাৰণে প্ৰশাসনীয় গোট গঠন।
  - আপত্তি, বিচাৰৰ আবেদন আৰু দণ্ড সম্পর্কে তথ্য দাখিল

  অৱশ্যে, পর্যাপ্ত ৰাজনৈতিক আৰু প্ৰশাসনীয় সমর্থনৰ অভাৱত এই একত্ৰীকৰণ ব্যৱস্থা বিশেষ কৃতকার্য হোৱা নাছিল। পঞ্জাৱ, হাৰিয়ানা আৰু পশ্চিম উত্তৰ প্ৰদেশত এই আঁচনিৰ অৱশ্যে বহুখিনি সফল ৰূপায়ণ হৈছিল।
- **অনুসূচীত জনজাতিৰ ভূমি সংৰক্ষণ ঃ** ভাৰতৰ ৰাজ্যসমূহে আইন প্ৰণয়নৰ জৰিয়তে জনজাতি অঞ্চলসমূহক দেশৰ মূল ভূ-খণ্ডৰ পৰা বিচ্ছিন্ন হোৱাটো ৰোধ কৰিবলৈ বিশেষ সচেতন হোৱা দেখা যায়। আইনৰ জৰিয়তে অনুসূচীত অঞ্চলসমূহত জনজাতীয় লোকসকলৰ ভূমি অজনজাতীয় লোকৰদ্বাৰা ক্ৰয় কৰাৰ ক্ষেত্ৰত বাধা আৰোপ কৰা হয়। কিন্তু, কিছুমান প্ৰশাসনীয় দুর্বলতা, আইনগত সুৰুঙাৰ সুযোগ লৈ জনজাতীয় লোকসকলক তেওঁলোকৰ ভূমিস্বত্বৰ পৰা বিতাড়িত কৰা হয়। ঋণ গ্ৰস্ততা আৰু দৰিদ্ৰতাৰ কাৰণে এই অঞ্চলৰ লোকসকলে ঋণদাতাৰ ওপৰত নিজৰ ভূমি সম্পত্তি বন্ধকত ৰাখিব লগা হয়। ইয়াৰ উপৰিও জলসিঞ্চন, নদীবান্ধ আৰু অন্য কিছুমান ৰাজহুৱা উদ্দেশ্যত অনুসূচীত অঞ্চলৰ কৃষিভূমি চৰকাৰে অধিগ্ৰহণ কৰে। এই কার্যসমূহে অনুসূচীত জনজাতিৰ লোকসকলক দেশৰ অন্যভাগৰ পৰা বিচ্ছিন্ন কৰে। সমাজ কল্যাণকামী

সংগঠন আৰু চৰকাৰী সংস্থাসমূহে পৰিৱর্তিত আইন ব্যৱস্থাৰ প্ৰণয়নৰ দ্বাৰা অনুসূচীত জনজাতিৰ লোকসকলৰ ভূমি অধিকাৰৰ সংৰক্ষণৰ বাবে অহৰহ প্ৰচেষ্টা চলাই আছে।

৪.৫ সেউজ বিপ্লৱ আৰু ইয়াৰ প্ৰভাৱ

সেউজ বিপ্লৱ (Green Revolution) যে উচ্চউৎপাদনক্ষম প্ৰজাতি (High Yielding Variety-HYV) ৰ বীজ আৰু সাৰ তথা জলসিঞ্চনৰ সুবিধাৰে কৃষিখণ্ডলৈ নতুন সংযোগ স্থাপন কৰিছিল। এই সেউজ বিপ্লৱৰ মূল উদ্দেশ্য হ'ল- শস্যৰ উৎপাদনৰ ক্ষেত্ৰত নিৰাপত্তা লাভ আৰু ভাৰতক শস্য উৎপাদনৰ ক্ষেত্ৰত স্ব-নির্ভৰশীল কৰি তোলা। কীটনাশক দ্ৰব্যৰ ব্যৱহাৰ, নাইট্ৰ'জেন জাতীয় সাৰ, উন্নত শস্যৰ প্ৰজাতি আদি উন্নত আধুনিক প্ৰযুক্তিৰ সমাবেশেৰে সেউজ বিপ্লৱৰ আৰম্ভণি হৈছিল। ১৯৬৭-১৯৭৮ চনলৈ এই কালছোৱা সেউজ বিপ্লৱৰ কাল বুলি ক'ব পাৰি।

সেউজ বিপ্লৱৰ আৰম্ভণি হৈছিল আমেৰিকাৰ Rockefeller Foundation ৰ সাহায্যত। মেক্সিকো আৰু ফিলিপাইনৰ উচ্চ উৎপাদনক্ষম প্ৰজাতিৰ গোমধান, চাউল আৰু অন্য শস্য কিছুমান এই কৃষি বিপ্লৱৰ আৰম্ভণি শস্য হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। ভাৰতীয় জীন বিশেষজ্ঞ এম এছ স্বামীনাথনে ভাৰতীয় সেউজ বিপ্লৱত গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছিল।

৪.৫.১ সেউজ বিপ্লৱৰ মূল উদ্দেশ্য

- কৃষি উৎপাদন বৃদ্ধি কৰা
- ক্ষুদ্ৰ আৰু প্ৰান্তীয় কৃষকসকলক সাহায্য দান
- কৃষিখণ্ডত আধুনিক প্ৰযুক্তি আৰু কৌশলৰ ব্যৱহাৰ
- খাদ্য শস্য উৎপাদনৰ ক্ষেত্ৰত আত্ম-নির্ভৰশীলতা সৃষ্টি
- উচ্চ উৎপাদনক্ষম প্ৰজাতিৰ বীজ, সাৰ আৰু জলসিঞ্চন যোজনাৰ আৰম্ভণি
- কৃষিক্ষেত্ৰৰ গোলকীকৰণ বা আন্তর্জাতিক পৰিচয়।

৪.৫.২ সেউজ বিপ্লৱৰ প্ৰভাৱ

এইখিনিতে ভাৰতবর্ষত সেউজ বিপ্লৱৰ প্ৰভাৱ সম্বন্ধে আলোচনা কৰো আহক।

- **উচ্চ উৎপাদনক্ষম বীজৰ প্ৰজাতি** (HYV Seeds) ঃ ১৯৬০ চনৰ উচ্চ উৎপাদনক্ষম বীজৰ প্ৰজাতিৰ উদ্ভাৱন আৰু বিকাশে ভাৰতবর্ষত সেউজ বিপ্লৱৰ মূল ভেটি স্থাপন কৰিছিল। HYV অর্থাৎ উচ্চ উৎপাদনক্ষম বীজৰ প্ৰজাতিৰ ব্যৱহাৰে ভাৰতবর্ষৰ কৃষিক আধুনিক ৰূপে গঢ় দিছিল। এজন পৰম্পৰাগত কৃষকক কৃষিৰ ব্যৱসায়িক উৎপাদক স্বৰূপে পৰিৱর্তন ঘটাইছিল। HYV শস্য বীজৰ বহুল ব্যৱহাৰৰ ফলত শস্য উৎপাদন বৃদ্ধি হৈছিল, ফলত কৃষিখণ্ডত

বিনিয়োগ, উন্নত মানৰ প্রযুক্তিযুক্ত যান্ত্রিক পদ্ধতিৰ প্রচলন আদিৰ প্রচলন বৃদ্ধি হৈছিল।

১৯৬৩ চনত ৰাষ্ট্রীয় বীজ নিগম (National Seeds Corporation NSC) প্রতিষ্ঠা হৈছিল। এই নিগমৰ অধীনত শস্যৰ বীজৰ অংকুৰণ (০)ৰ দ্বাৰা উন্নত মানৰ শস্যৰ পুলিৰ উৎপাদন কৰা হৈছিল NSC ৰ দ্বাৰা প্রমাণিত আৰু পৰীক্ষাৰ দ্বাৰা স্বীকৃতিপ্রাপ্ত উন্নত মানদণ্ডৰ বীজৰ বাবে চুক্তিবদ্ধ, উৎপাদক, কৃষি বিশ্ববিদ্যালয়, ৰাজ্যিক বীজ নিগম আৰু ৰাজ্যিক কৃষি নিগমৰ লগত সম্বন্ধ স্থাপন কৰা হৈছিল।

১৯৭৭ চনত ৰাষ্ট্রীয় বীজ কার্যসূচীৰ আৰম্ভণি হৈছিল। পঞ্জাৰ, হাৰিয়ানা, উত্তৰ প্রদেশ, বিহাৰ, উৰিষ্যা, মহাৰাষ্ট্র, কর্ণাটক, অন্ধ্র প্রদেশ আৰু ৰাজস্থান এই নখন ৰাজ্যত বিশ্ব বেংকৰ সহযোগত এই কার্যসূচী গ্রহণ কৰা হৈছিল। সেউজ বিপ্লৱৰ আৰম্ভণিৰ উন্নতমানৰ বীজৰ উৎপাদন, বিতৰণ আৰু ব্যৱহাৰৰ প্রসাৰ ঘটিছিল।

- **জলসিঞ্চন ঃ** সেউজ বিপ্লৱৰ প্রযুক্তিৰ ক্ষেত্রত HYV বীজৰ পিছত জলসিঞ্চন হ'ল দ্বিতীয় সর্বাধিক গুৰুত্বপূর্ণ অংশ। ভাৰতবর্ষৰ বৰষুণ বহু পৰিমাণে অনিশ্চিত প্রকৃতিৰ, অনিয়মীয়া আৰু ঋতুকালীন। সেয়েহে সেউজ বিপ্লৱ কার্যসূচীৰ সফল ৰূপায়ন কৰি HYV প্রযুক্তিৰ সঠিক ব্যৱহাৰৰ বাবে জলসিঞ্চনৰ অতি আৱশ্যক। বিশেষকৈ বৰষুণৰ অভাৱ থকা খৰাং অঞ্চলসমূহত এই জলসিঞ্চন পদ্ধতি অপৰিহার্য্য। HYV বীজৰ সফল ব্যৱহাৰৰ বাবে শস্যক্ষেত্রত পানীৰ সঠিক পৰিমাণ, সঠিক সময়ত অত্যন্ত মহত্বপূর্ণ।
- **সাৰৰ ব্যৱহাৰ ঃ** সেউজ বিপ্লৱ কার্যসূচীত ৰসায়নিক সাৰৰ ব্যৱহাৰ তৃতীয় গুৰুত্বপূর্ণ সংযোজন। শস্য উৎপাদনৰ বাবে ব্যৱহৃত মাটিৰ পৰিমাণ সীমিত। তদুপৰি শস্যক্ষেত্রৰ প্রসাৰৰ বাবেও নতুন কৃষিভূমি ব্যৱহাৰৰ সুযোগ নাই। ক্রমবর্ধমান জনসংখ্যাৰ চাহিদা পূৰণ আৰু সীমিত কৃষিভূমিৰ বাবে সেউজ বিপ্লৱৰ কালছোৱাত বহু প্রকাৰৰ শস্য (Multiple cropping) উৎপাদন প্রণালীৰ আৰম্ভণি ঘটোৱা হৈছিল। এই বহু প্রকাৰ শস্য উৎপাদন প্রণালী HYV বীজ, জলসিঞ্চন আৰু ৰাসায়নিক সাৰৰ ওপৰত বহুলাংশে নির্ভৰশীল। সন্তুলিত সাৰৰ ব্যৱহাৰৰ প্রতি কৃষকসকলক উৎসাহিত কৰিবলৈ আৰু এনে ৰাসায়নিক সাৰৰ সহজ উপলব্ধকৰণ, সুলভ মূল্যৰ বাবে কেন্দ্রীয় চৰকাৰে বিশেষ ভাৱৰে সতর্ক। এই ৰসায়নিক সাৰ চৰকাৰে অনুদানমূলকভাৱে ৰাজসাহায্য (Subsidy) দৰত বিক্রী কৰে।

সেউজ বিপ্লৱৰ পিছৰ কালছোৱাত ৰাসায়নিক সাৰৰ ব্যৱহাৰ যথেষ্ট পৰিমাণে বৃদ্ধি পায়। ১৯৭০ চনত দক্ষিণ ভাৰত ৰাসায়নিক সাৰৰ ব্যৱহাৰৰ

ক্ষেত্রত অগ্রণী আছিল। পিছত পঞ্জাৱ, হাৰিয়ানা আৰু উত্তৰ প্রদেশত ৰাসায়নিক সাৰৰ প্রধান উপভোক্তা পৰিগণিত হয়। এইখিনিতে বিশেষ উল্লেখযোগ্য যে পঞ্জাৱ আৰু হাৰিয়ানাত দেশৰ মুঠ কৃষিভূমিৰ ৬% অধিকাৰ কৰি আছে আৰু এই ৰাজ্য দুখনে ভাৰতৰ ব্যৱহৃত মুঠ ৰাসায়নিক সাৰৰ ১৮% ক্রয় কৰে।

- **কৃষিক্ষেত্রৰ একত্রীকৰণ** (Consolidation of holdings) ঃ ক্ষুদ্র ক্ষুদ্র আৰু খণ্ডিত কৃষিক্ষেত্র ভাৰতৰ কৃষিৰ উন্নতিৰ এক প্রধান অন্তৰায়। কৃষিক্ষেত্রৰ একত্রীকৰণৰ দ্বাৰা কৃষিভূমিক এক বহল খণ্ডলৈ সংযুক্ত কৰাৰ ক্ষেত্রত নীতি প্রণয়ন কৰা হৈছে।
- **কৃষি ঋণৰ সৰবৰাহ** (Supply of Agricultursl Credit) ঃ সকলো কৃষি উন্নয়নমূলক কার্যসূচীৰে এক মুখ্য অংশ হ'ল ঋণৰ যোগান। উন্নত পদ্ধতিৰ কৃষি বীজ, ৰসায়নিক সাৰ, কীটনাশক, জলসিঞ্চন পদ্ধতি, উন্নত প্রযুক্তিৰ যন্ত্র এইসকলোবোৰ ঋণৰ সৰবৰাহৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে।

  আগৰ কালছোৱাত খেতিয়কে উচ্চহাৰৰ সুত্রৰ বিনিময়ত ঋণ দিওঁতা ধনী ব্যক্তিৰ ঋণ লৈছিল। কাৰণ এক বৃহৎ সংখ্যক ক্ষুদ্র আৰু প্রান্তীয় (marginal fareness) কৃষকৰ কৃষিখণ্ডত বিনিয়োগৰ বাবে নিজস্ব সম্পদ বা অর্থৰ অভাৱ। সেয়েহে, কৃষি কার্যৰ বিভিন্ন প্রয়োজন পূৰণৰ বাবে তেওঁলোকে কৃষি ঋণৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰিবলগীয়া হয়।

  পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনা আয়োগে সহকাৰী কমিটী (Cooperatives) বাণিজ্যিক বেংক আৰু ৰাজ্যিক গ্রাম্য বেংকক কৃষকসকলৰ বাবে সহজ আৰু সাধ্য অনুকূল কৃষি ঋণ দিয়াৰ বাবে নিযুক্তি প্রদান কৰে।
- **গ্রাম্য বৈদ্যুতিকৰণ ঃ** দমকল (Tube well) পাম্পচেট, কৃষি উৎপাদনৰ বিকাশ (Processing) আৰু সংৰক্ষণ, কৃষি পামত জলসিঞ্চনৰ প্রয়োগ আদিৰ বাবে বিদ্যুৎ শক্তি হল এক সুলভ শক্তিৰ আধাৰ। স্বাধীনতাৰ পিছত কৃষিৰ বিকাশৰ প্রয়োজনীয়তালৈ লক্ষ্য কৰি আৰু তাৰবাবে বিদ্যুৎ শক্তিৰ গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা অনুভৱ কৰি চৰকাৰে গ্রাম্য বৈদ্যুতিকৰণৰ বাবে বিস্তৃত কার্যসূচী হাতত লৈছে।

  ১৯৭০ চনত হাৰিয়ানা ৰাজ্যই ইয়াৰ সমূহ গাঁৱতেই বৈদ্যুতিকৰণৰ সুবিধা সংযোগৰ ক্ষেত্রত প্রথম স্থান অধিকাৰ কৰিছে। ১৯৮০-দশকৰ মাজভাগত কেৰেলা, অন্ধ্রপ্রদেশ, কর্ণাটক, গুজৰাট, হিমাচল প্রদেশ, তামিলনাড়ু আৰু মহাৰাষ্ট্রৰ ৯৭% গাঁৱতহে বৈদ্যুতিক সংযোগ ঘটে।
- **গ্রাম্য ৰাস্তা-ঘাট আৰু বিপণন কেন্দ্র ঃ** পথ সংযোগীকৰণ আৰু বুনিয়াদী আধাৰ (Infrastructure) সমূহৰ উন্নয়ন কৃষিখণ্ডৰ উৎপাদন বৃদ্ধিৰ কাৰক হিচাপে গণ্য কৰা হয়। সেয়ে সেউজ বিপ্লৱৰ কার্যসূচীসমূহৰ ভিতৰত এইবোৰত অন্তর্ভুক্ত কৰা হয়। গাঁওসমূহক ওচৰৰ বিপণন কেন্দ্র (markets)ৰ লগত আৰু ওচৰ

চুবুৰীয়া গাঁৱৰ লগত সংযোজিত কৰাৰ ফলত, কৃষিজাত সামগ্ৰীৰ উৎপাদনৰ সুবিধা বৃদ্ধি পায়।

কৃষিখণ্ডৰ প্ৰগতিৰ কাৰণে বাণিজ্যিক কেন্দ্ৰসমূহৰ প্ৰয়োজন অতি আৱশ্যকীয়।

সুনিয়ন্ত্ৰিত আৰু ব্যৱস্থাপিত বাণিজ্যিক কেন্দ্ৰসমূহত কৃষকে তেওঁলোকৰ উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ বিক্ৰীৰ লগতে কৃষি খণ্ডত ব্যৱহৃত সামগ্ৰী যেনে— সাৰ, কীটনাশক দ্ৰব্য, অন্য সজুলি যেনে— কোৰ, খন্তি আদি আৰু অন্য কৃষিখণ্ডত ব্যৱহৃত সজুলি ক্ৰয় কৰিব পাৰে।

Leo E. Holman ৰ মতে, 'আধুনিক উৎপাদন ব্যৱস্থাত বিপণন হ'ল এনে এক অংশ যিটোৱে পূৰ্বৱৰ্তী সকলো ক্ৰিয়াৰে মূল উদ্দেশ্য আৰু কৃতকাৰ্যতা বহন কৰে।'

- **কৃষি বিশ্ববিদ্যালয়সমূহ ঃ** কৃষি বিশ্ববিদ্যালয়সমূহ আৰু অন্যান্য কৃষি ভিত্তিক অনুষ্ঠানসমূহ প্ৰধানকৈ কৃষি গৱেষণাৰ লগত জড়িত হৈ থাকে। গৱেষণালব্ধ অভিজ্ঞতা কৃষকৰ সাহায্যাৰ্থে তেওঁলোকক জনোৱা হয়। সেউজ বিপ্লৱৰ সফলতা বহুলাংশে এই বিশ্ববিদ্যালয়সমূহৰ গৱেষণাৰ ওপৰতো নিৰ্ভৰ কৰে।

৪.৬ বন্ধিত (Bonded) আৰু প্ৰব্ৰজনকাৰী শ্ৰমিক

বন্ধিত শ্ৰমিক (Bonded labour) এই পৰিভাষা ৰ অৰ্থ ৰাষ্ট্ৰীয় শ্ৰম পৰিষদ (National Commission on Labour)ৰ মতে, 'ঋণ গ্ৰহণৰ দায়িত্ব হিচাপে এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ বাবে শ্ৰমক বন্ধনত ৰখা। সাধাৰণ অৰ্থত, 'বন্ধিত শ্ৰমিক বা 'বন্ধিত শ্ৰমিক প্ৰথাই 'এজন ঋণদাতা আৰু এজন ঋণীৰ পাৰস্পৰিক সম্বন্ধকে সূচায়।' ঋণী ব্যক্তিগৰাকীয়ে নিজৰ দৈনন্দিন আৱশ্যকতাৰ কাৰণে অৰ্থনৈতিকভাৱে অসমৰ্থ হৈ ঋণগ্ৰহণ কৰে আৰু ঋণদাতাৰ চৰ্তসমূহ পালন কৰিবলৈ বাধ্য হয়। ঋণদাতা আৰু ঋণীৰ মাজৰ চুক্তি হিচাপে ঋণী ব্যক্তিগৰাকীয়ে নিজৰ পৰিয়ালৰ সদস্যসকলৰ শ্ৰম বা সেৱা নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ বাবে বন্ধকত থ'বলৈ মান্তি হয়। বন্ধকী শ্ৰমিক প্ৰথাৰ প্ৰচলন আৰু চৰ্চাৰ মূল কাৰণসমূহ অৰ্থনৈতিক, সামাজিক আৰু ধৰ্মীয়। অভাৱগ্ৰস্ততা, জীৱিকা নিৰ্বাহৰ উপায়ৰ অভাৱ, পৰিয়ালৰ ভৰণ-পোষণৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় কৃষিভূমিৰ অভাৱ, গাঁও আৰু চহৰৰ দুখীয়াসকলৰ বাবে বিকল্প ক্ষুদ্ৰ পৰিসৰৰ ঋণৰ অভাৱ, বানপানী, খৰাং আদিৰ দৰে প্ৰাকৃতিক সমস্যা আদি অৰ্থনৈতিক কাৰণৰ অন্তৰ্ভুক্ত। সামাজিক সমস্যাসমূহৰ ভিতৰত হ'ল- বিবাহ, মৃত্যু, ভোক, সন্তানৰ জন্ম আদিৰ দৰে অনুষ্ঠানসমূহ পালনত অত্যন্ত বেছি খৰছ, ঋণৰ বোজা, জাতিভিত্তিক ভেদবাভ, দুৰ্ভিক্ষ আৰু ৰোগ আদিৰ পৰা সুৰক্ষা লাভৰ বাবে সুশৃংখল সামাজিক কল্যাণমূলক আঁচনিৰ অভাৱ। সমতাহীন শিক্ষা পদ্ধতি আদি। সেয়েহে ক'ব পাৰি যে বন্ধকী প্ৰথা প্ৰধানকৈ অৰ্থনৈতিক আৰু সামাজিক কুনীতিৰে পৰণিতি।

'প্রব্রজনকাৰী শ্রমিক (Migrant worker or labour) হ'ল এনে এক ব্যক্তি যিয়ে কামৰ সন্ধানত নিজ জন্ম ঠাই বা নিজ দেশৰ বাহিৰলৈ প্রব্রজন কৰে। প্রব্রজনকাৰী শ্রমিকে সাধাৰণতে নিজে কাম কৰি থকা দেশখনত বা অঞ্চলটোত দীর্ঘদিনৰ বাবে স্থায়ীভাৱে থাকিব নিবিচাৰে। প্রব্রজনকাৰী শ্রমিকসকল সাধাৰণতে সাময়িকভাৱে সংস্থাপিত হয় আৰু তেওঁলোকে দক্ষতাহীন থাকে আৰু এখন ঠাইৰ পৰা অন্য এখন ঠাইলৈ অস্থায়ীভাৱে নিজৰ শ্রম বিক্রীৰ বিনিময়ত অহা যোৱা কৰে। ভাৰতবর্ষত প্রায় ১২ কোটি লোক গাঁও অঞ্চলৰ পৰা চহৰ অঞ্চললৈ, ইয়াৰ কাৰখানা আৰু উদ্যোগলৈ প্রব্রজন কৰে। ধাৰাবাহিক অনাবৃষ্টি, বানপানী বা ভূমি অনুপাতে উচ্চহাৰৰ জনসংখ্যাৰ হেঁচা আদিৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ মানুহে প্রব্রজন কৰাটো জৰুৰী হৈ পৰে। সমাধানহীন সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক সংঘর্ষইও উচ্চহাৰৰ প্রব্রজন সংঘটিত কৰা দৰিদ্রতা, স্থানীয় বিকল্প সুবিধাৰ অভাৱ আদিয়ে গাঁৱৰ পৰা চহৰলৈ প্রব্রজনৰ বাবে উৎসাহিত কৰে।

ভাৰতবর্ষত প্রধানকৈ বিহাৰ, উত্তৰ প্রদেশ, উৰিষ্যা, মধ্যপ্রদেশ, ৰাজস্থান আৰু শেহতীয়াকৈ উত্তৰ-পূর্বাঞ্চলৰ লোকসকল ভাৰতৰ অন্য অঞ্চললৈ প্রব্রজনকাৰী শ্রমিক হিচাপে প্রব্রজন কৰিছে। এই প্রব্রজনকাৰীসকলে নির্মাণ খণ্ড, ঘৰুৱা কার্য, কাপোৰ কাৰখানা, ইটাৰ ভাটা, পৰিবহন, খনি আৰু শিলৰ কুৰাৰী, কৃষি আদিত আত্মনিয়োগ কৰিছে। এই প্রব্রজনকাৰী শ্রমিকসকলেই ভাৰতৰ অ-সংগঠিত (Unoriginal) শ্রমিক শ্রেণীৰ ডাঙৰ অংশ এটা গঠন কৰিছে। এই অসংগঠিত আৰু অ-প্রশিক্ষীত শ্রমিকসকলৰ আটাইতকৈ ডাঙৰ অসুবিধা হ'ল যে এওঁলোক প্রায়েই প্রশিক্ষণৰ পৰা বঞ্চিত হৈ থাকে। প্রয়োজনীয় খবৰ বা জ্ঞানৰ উপৰিও এওঁলোকৰ নিজৰ শ্রমৰ ওপৰত কোনো বিপণন শক্তি (bargaining) নাথাকে। যাৰ ফলত এই শ্রমিকসকলে নিম্নমানৰ অস্বাস্থ্যকৰ, হুলস্থূলীয়া আৰু নিৰাপত্তাহীন পৰিৱেশত কাম কৰিবলৈ বাধ্য হয়। ৰাষ্ট্রীয় অর্থনীতিলৈ প্রব্রজনকাৰী শ্রমিকসকলৰ অৱদান বিশেষ গুৰুত্ব দিয়া নহয় যদিও ই আচলতে দেশৰ অর্থনীতিত গুৰুত্বপূর্ণ বৰঙণি যোগায়। সেয়েহে এই শ্রমিক শ্রেণীৰ সামাজিক নিৰাপত্তাৰ অতীৱ প্রয়োজন আৰু তাৰ বাবে বিশেষ আইন প্রণয়নৰও প্রয়োজন আছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ এখন দেশৰ ৰাজনৈতিক সীমাৰ ভিতৰত থকা ভূখণ্ডৰ ওপৰত কাৰ অধিকাৰ থাকে?

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ জমিদাৰসকল কোন আছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ ভাৰতবর্ষত বৃটিছ শাসকসকলে জমিদাৰী প্রথাৰ আৰম্ভণি কৰাৰ মূল উদ্দেশ্য কি আছিল ?

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ কৃষি উন্নয়ন কমিটি (Agraraian Reforms Committee) প্রধানকৈ কি কি পৰামর্শ আগবঢ়াইছিল।

.....

প্রশ্ন নং ৫ ঃ ভূমি স্বত্ব ব্যৱস্থাত চিলিং বা উচ্চতম সীমা আইন মানে কি বুজা যায় ?

.....

প্রশ্ন নং ৬ ঃ ভূমি অধিকাৰৰ একত্রীকৰণ (consolidation) মানে কি বুজা যায় ?

.....

প্রশ্ন নং ৭ ঃবন্ধকী শ্রমিক আৰু প্রব্রজনকাৰী শ্রমিকৰ সংজ্ঞা দিয়ক।

.....

৪.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ৭০% বেছি গ্রাম্যলোক প্রত্যক্ষভাবে কৃষিৰ ওপৰত নির্ভৰশীল আৰু দেশৰ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনৰ কৃষিয়ে ১/৩ ভাগ অধিকাৰ কৰি আছে।
- মোগল শাসনৰ সময়ৰ পৰাই মোগল শাসকসকলৰ কাৰণে ভূমি ৰাজহ আয়ৰ এক প্রধান অংশ আছিল আৰু ই কেইবা শতিকা ধৰি অপৰিৱর্তিত আছিল।
- ভূমিৰ পট্টা (tenure) ই চৰকাৰ আৰু ব্যক্তিৰ মাজত থকা ভূমি সম্বন্ধকে বুজায় ।
- ১৭৯৩ চনত লর্ড কর্ণৱালিছে বেংগলত জমিদাৰী প্রথাৰ আৰম্ভণি কৰিছিল।
- মহলবাৰী পদ্ধতিত গাঁৱৰ কৃষিভূমি গাঁওবাসীয়ে সমূহীয়াভাৱে অধিকাৰ কৰে।
- ৰায়তৰী পদ্ধতিত চৰকাৰ আৰু ৰায়ত বা পট্টাদাৰী (tenant)ৰ মাজত প্রত্যক্ষ সম্বন্ধ থাকে। ৰায়তে ভূমি ৰাজহ চৰকাৰৰ ওচৰত প্রত্যক্ষভাৱে প্রদান কৰে আৰু এই ব্যৱস্থাত কোনো মধ্যৱর্তী সংস্থা বা ব্যক্তি নাথাকে।
- স্বাধীনতাৰ পিছত জে চি কমাৰাপ্পাৰ অধ্যক্ষতাত কৃষি সংস্কাৰ (reform) কমিটি গঠন কৰা হয় ।
- মধ্যৱর্তী সংস্থা বিলোপকৰণৰ ফলত প্রায় ২০ লাখ কৃষকক চৰকাৰৰ সৈতে প্রত্যক্ষভাৱে সম্বন্ধিত কৰিব পৰা যায়। ইয়াৰ ফলত গাঁও অঞ্চলত কৰ বা ৰাজহ আয়ৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি পায়।
- পৰিকল্পনা আয়োগৰ পৰামর্শৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ৰাজ্য চৰকাৰসমূহে কৰ সম্পর্কীয় আইন, পট্টাদাৰীৰ নিৰাপত্তামূলক আইন, ভূমি স্বত্ব সম্বন্ধীয় আইন আদি গ্রহণ কৰে।
- ক্ষুদ্র উদ্যোগসমূহে সম্পদৰ ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্রত অর্থনৈতিক দক্ষতা বৃদ্ধিৰ বাবে চেষ্টা কৰে আৰু কর্মসংস্থান সৃষ্টি আৰু আয়ৰ অধিক সমতাপূর্ণ বিতৰণৰ দ্বাৰা সামাজিক সমতাৰ

উন্নয়নৰ বাবে ব্যৱস্থা লয়।

- ১৯৫২ চনত ভূদান আন্দোলন আৰম্ভ কৰা হয় আৰু ১৯৫৭ চনত গ্ৰামদান আন্দোলন আৰম্ভ কৰা হৈছিল।
- ভূদান আন্দোলনৰ জৰিয়তে লাভ কৰা ৪২.৬ লাখ একৰ ভূমিৰ ১৭.৩ লাখতকৈ বেছি ভূমিয়ে খেতিৰ খেতিৰ বাবে অনুপযোগী।
- ১৯৬৭ পৰা ১৯৭৮ চনলৈ এই কালছোৱা ভাৰতীয় কৃষিজগতত 'সেউজ বিপ্লৱ'ৰ কাল
- ভাৰতৰ সেউজ বিপ্লৱ কার্যসূচীত জীন বিশেষজ্ঞ এম, গ্ৰন্থ, স্বামীনাথনৰ বিশেষ অৰিহণা আছে।
- ভাৰতীয় সংবিধানৰ ২৩ দশকত 'শ্ৰমিক জোৰপূৰ্বক সৰবাৰহ', আদি জোৰপূৰ্বক শ্ৰমদানৰ প্ৰচলনৰ সুযোগ বন্ধ কৰা হৈছে।
- বিহাৰ, উৰিষা, মধ্যপ্ৰদেশ, ৰাজস্থান আৰু শেহতীয়াভাৱে উত্তৰ পূৰ্বাঞ্চলৰ ভাৰতৰ প্ৰব্ৰজনকাৰী শ্ৰমিকৰ সোত দেশৰ অন্য অঞ্চল বা ৰাজ্যলৈ বয় আৰু দেশৰ উদ্যোগীক খণ্ডত এই প্ৰব্ৰজনকাৰী লোকসকল ঘাইকৈ সংস্থাপিত হয়।

৪.৮ অধিক জানিবলৈ

1) Haque. T & Sirohi. A.S, (1985) "Agrarian Reforms and Institutional Changes in India", Concept Publishing Company, New Delhi.

2) Datt, G & Mahajan, A (2013) "Indian Economy", S. Chand & Company Pvt. Ltd, New Delhi.

৪.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ এখন দেশৰ ৰাজনৈতিক সীমাৰ ভিতৰৰ ভূ-খণ্ডৰ স্বত্তাধিকাৰী হ'ল দেশৰ চৰকাৰ। চৰকাৰে ব্যক্তি আৰু সম্প্ৰদায়ক ভূ-স্বত্তাধিতাৰীৰ অধিকাৰ প্ৰদান কৰে।

২ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰাজ্য আৰু কৃষকৰ মাজত জমিদাৰসকল হ'ল মধ্যৱৰ্তী ব্যক্তি। বৃটিছ সাম্ৰাজ্যৰ কালছোৱাত জমিদাৰসকলে অপৰিসীম অধিকাৰ ভোগ কৰিছিল আৰু কৃষকসকলক শোষণৰ দ্বাৰা জৰ্জৰিত কৰি তুলিছিল। ইয়াৰ দ্বাৰা বৃটিছ শাসকসকলৰ লগতে জমিদাৰও অধিক ৰাজহৰ দ্বাৰা লাভান্বিত হৈছিল।

৩ নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ বৃটিছসকলে জমিদাৰী গ্ৰহণৰ জৰিয়তে দুই ধৰণে লাভান্বিত হৈছিল। প্ৰথমতে, জমিদাৰসকলৰ জৰিয়তে কৃষকসকলৰ পৰা সহজতে ভূমি ৰাজহ আদায় কৰিছিল।

দ্বিতীয়তে, এই প্রথাৰ জৰিয়তে বৃটিছ শাসনৰ অনুগত এচাম লোকৰ সৃষ্টি হৈছিল।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ কৃষি উন্নয়ন কমিটিয়ে ৰাজ্য আৰু কৃষকৰ মাজত থকা সকলোধৰণৰ মধ্যৱৰ্তী সংস্থাৰে বিলোপসাধন কৰিবলৈ পৰামৰ্শ দিয়ে। এক নির্দিষ্ট নিয়ম বা চুক্তিৰ অধীনত ভূমিস্বত্ব কৃষকে লাভ কৰাৰ ওপৰত কমিটিয়ে জো�ৰ দিয়ে। ৰাজ্যিক বিধানমণ্ডলে জমিদাৰী প্রথাৰ বিলোপকৰণৰ বাবে বিধি বলবৎ কৰে। ভূমিস্বত্ব আইনক শোষণমুক্ত কৰাৰ বাবেও বিধি প্রণয়ন কৰা হয়।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ চিলিং বা ভূমিস্বত্বৰ উচ্চতম সীমা নির্ধাৰণ বুলিলে এজন ব্যক্তি বা এটা পৰিয়ালে অধিগ্রহণ কৰিব পৰা সর্বোচ্চ ভূমিৰ সীমাকে বুজায়।

৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অধিগৃহীত ভূমিৰ একত্রীকৰণ বুলিলে বিচ্ছিন্ন ভূমি খণ্ডসমূহৰ একত্রীকৰণ আৰু পুর্নবিতৰণকে বুজা যায়। এই ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা এজন কৃষকৰ সকলোখিনি খণ্ডিত ভূমিকে এক নির্দিষ্ট খণ্ডৰ বিতৰত চামিল কৰিব পাৰে।

৭ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰাষ্ট্রীয় শ্রমিক আয়োগৰ মতে 'বন্ধিত শ্রমিকৰ সংজ্ঞা হ'ল— 'এক নির্দিষ্ট সময়ৰ বাবে ঋণদাতাৰ ওচৰত নিজৰ শ্রম বন্ধকত ৰখা সকলেই হ'ল বন্ধিত শ্রমিক। এজন প্রব্রজনকাৰী শ্রমিক বা কর্ম হ'ল এজন ব্যক্তি যিয়ে কামৰ সন্ধানত নিজ দেশৰ ভিতৰত বা অন্যদেশলৈ প্রব্রজন কৰে যদিও সেই দেশ বা অঞ্চলত স্থায়ীভাৱে বসবাস কৰাৰ অভিপ্রায় নাথাকে।

৪.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

চমু প্রশ্ন (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ ভূমি সংস্কাৰৰ সংজ্ঞা কি? ভাতৰ ভূমি সংস্কাৰৰ মুখ্য উদ্দেশ্যসমূহ বর্ণনা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ ভূদান আৰু শ্রমদান আন্দোলনৰ ওপৰত চমুটোকা লিখক।

প্রশ্ন ৩ ঃ সেউজ বিপ্লৱ মানে কি বুজা যায় আৰু এই আন্দোলনৰ মুখ্য উদ্দেশ্যসমূহ বর্ণনা কৰক।

প্রশ্ন ৪ ঃ বন্ধিত শ্রমিক মানে কি বুজা যায় আৰু বন্ধিত শ্রমিক কেনেকুৱা পৰিস্থিতিত সৃষ্টি হয়?

ৰচনাধর্মী প্রশ্নসমূহ (৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ ভূমি স্বত্ব পদ্ধতি কি? ভাৰতবর্ষত ভূমি স্বত্ব পদ্ধতিৰ বিভিন্ন প্রকাৰসমূহৰ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ কৃষি সংস্কাৰ কমিটিৰ পৰামর্শৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ভাৰতবর্ষৰ চৰকাৰে কেনেকুৱা ভূমি সংস্কাৰ ব্যৱস্থা হাতত লৈছে? ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৩ ঃ সেউজ বিপ্লৱ আন্দোলনৰ মুখ্য প্রভাৱসমূহ কি কি? ইয়াৰ যোগাত্মক দিশসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৫ ঃ গ্রাম্য অর্থনীতিৰ পৰিৱৰ্তনৰ ধাৰা

অধ্যায় গাঁথনি

৫.১ উদ্দেশ্য

৫.২ পৰিচয়

৫.৩ স্বাধীনতাৰ পিছত ভাৰতীয় গ্ৰাম্য অৰ্থনীতিৰ পৰিৱৰ্তন

- ৫.৩.১ কৃষিক্ষেত্ৰৰ পৰিৱৰ্তন
- ৫.৩.২ গাঁথনিমূলক পৰিৱৰ্তন
- ৫.৩.৩ জীৱিকাৰ্জনৰ পৰা বজাৰ অৰ্থনীতিলৈ পৰিৱৰ্তন
- ৫.৩.৪ অন্যান্য পৰিৱৰ্তন

৫.৪ পৰিৱৰ্তনৰ কাৰণ

- ৫.৪.১ বিজ্ঞান আৰু প্ৰযুক্তিবিদ্যাৰ প্ৰভাৱ
- ৫.৪.২ উদ্যোগীকৰণৰ প্ৰভাৱ
- ৫.৪.৩ নগৰীকৰণৰ আৰু গ্ৰাম্য প্ৰব্ৰজনৰ প্ৰভাৱ
- ৫.৪.৪ মুক্তকৰণ আৰু গোলকীকৰণৰ প্ৰভাৱ
- ৫.৪.৫ গৌণ আৰু সেৱা খণ্ডৰ বিকাশ
- ৫.৪.৬ গ্ৰামাঞ্চলৰ দৰিদ্ৰতা নিবাৰণ

৫.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৫.৬ অধিক জানিবলৈ

৫.৭ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

৫.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৫.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- স্বাধীনতাৰ পিছৰ ভাৰতীয় গ্ৰাম্য অৰ্থনীতিৰ পৰিৱৰ্তনসমূহ চিনাক্ত কৰিব পাৰিব,
- ভাৰতীয় অৰ্থনৈতিক পৰিৱৰ্তনৰ ক্ষেত্ৰত বিজ্ঞাপন, প্ৰযুক্তিবিদ্যা আৰু উদ্যোগীকৰণৰ প্ৰভাৱ বুজিব পাৰিব,
- গ্ৰাম্য অৰ্থনীতিত নগৰীকৰণ আৰু গ্ৰাম্য প্ৰব্ৰজনৰ প্ৰভাৱ বুজিব পাৰিব,
- গ্ৰাম্য অৰ্থনীতিত মুক্তকৰণ আৰু গোলকীকৰণৰ প্ৰভাৱ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব,
- গ্ৰাম্য অৰ্থনীতিৰ ওপৰত গৌণ আৰু সেৱা খণ্ডৰ বিকাশৰ প্ৰভাৱ আলোচনা কৰিব পাৰিব।

৫.২ পৰিচয়

ভাৰতবর্ষৰ গ্রাম্য অর্থনীতিৰ লগতে সমগ্র দেশৰ অর্থনীতিৰ বাবে কৃষি মেৰুদণ্ড স্বৰূপ। আজি কিছু বছৰৰ পৰা উদ্যোগীকৰণৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্রদান কৰা সত্ত্বেও কৃষিয়ে দেশৰ অর্থনীতিত এতিয়াও প্রশংসাৰ স্থান দখল কৰি আছে। স্বাধীনতাৰ পিছত, ভাৰতবর্ষই কৃষিৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব প্রদান কৰিবলৈ লয়। ফলস্বৰূপে, এই কৃষি ক্ষেত্র আজি কিছুবছৰৰ পৰা বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰিছে। ভাৰতবর্ষৰ স্বাধীনতাৰ ঠিক পিচতেই আমাৰ আঁচনি প্রস্তুতকর্তাসকলে কৃষি ক্ষেত্রৰ পুনর্জীৱিত কৰাৰ কাৰণে দুই ধৰণৰ পদ্ধতি গ্রহণ কৰে। এই পদ্ধতিৰ প্রথম উপাদানটো হ'ল ভূমিৰ সংস্কাৰ/সংশোধনকৰণ। ইয়াৰ দ্বাৰা ভূমি ক্ষেত্রৰ আনুষ্ঠানিক সমস্যা দূৰীকৰণৰ কাৰণে চেষ্টা কৰা হৈছিল (যিবোৰ সমস্যা বৃটিছ শাসনৰ সময়ৰ ভূমি ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা ভাৰতবর্ষৰ লোকে সম্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল)। দ্বিতীয়তে, ভাৰতবর্ষৰ কৃষিগত প্রযুক্তিবিদ্যাসমূহ আধুনিক যুগৰ লগত খাপ খোৱাব পৰাকৈ উন্নতকৰণৰ কাৰণে জলসিঞ্চন আৰু আন আন্তঃগাঁথনিসমূহৰ ওপৰত বৃহৎ পৰিমাণে বিনিয়োগ কৰা। এই ভূমি সংশোধনৰ প্রভাৰ আৰু আন আন উপাদানসমূহ পৰিৱর্তনৰ কাৰকৰ লগত আলোচনা কৰিম। বর্তমান আমি কৃষিৰ বৃদ্ধি সম্পর্কে আলোচনা কৰিবলৈ লৈছো।

৫.৩ স্বাধীনতাৰ পিছত ভাৰতবর্ষৰ গ্রাম্য অর্থনীতিৰ পৰিৱর্তন

বর্তমান ভাৰতবর্ষ কেৱল শস্য উৎপাদনতে আত্মনির্ভৰশীল নহয়, ইয়াৰ কিছু পৰিমাণে সংৰক্ষণ কৰিবলৈও সক্ষম হৈছে। যোৱা চাৰিটা দশকৰ ভাৰতবর্ষৰ কৃষি ক্ষেত্রৰ উন্নতি সাধন স্বাধীন ভাৰতৰ বাবে এক ডাঙৰ সাফল্য। ভাৰতবর্ষৰ মুঠ দেশীয় উৎপাদনৰ (Gross Domestic Product) এক বৃহৎ অংশ, প্রায় ৩০ শতাংশ কৃষি আৰু ইয়াৰ সংলগ্ন কার্যাৱলীৰ পৰা আহৰণ কৰা হয়। দেশৰ দুই-তৃতীয়াংশ কর্মত নিয়োজিত ব্যক্তিৰ বাবে কৃষিয়েই জীৱিকাৰ মূল উপাদান।

৫.৩.১ কৃষিক্ষেত্রৰ পৰিৱর্তন (Changes in Agriculture)

ভাৰতবর্ষৰ কৃষি সমাজখনক যিমান দূৰলৈ জনা যায়, তেওঁলোকে পৰম্পৰাগত কৃষি পদ্ধতিৰ ওপৰতেই নির্ভৰশীল আছিল। আমাৰ দেশৰ খেতিয়কে হাল বাবলৈ গৰুৰ ব্যৱহাৰ কৰিছিল, কেতিয়াও ৰাসায়নিক দ্রব্য, উন্নতমানৰ সাৰ তথা কীটনাশক দ্রব্য আদি ব্যৱহাৰ কৰা নাছিল। সেয়েহে বজাৰত উলিয়াই দিব পৰাকৈ তেওঁলোকৰ কৃষিভূমিৰ পৰা অধিক উৎপাদন হোৱা নাছিল। কিন্তু, আধুনিক প্রযুক্তিবিদ্যাৰ আৰম্ভণিয়ে কৃষি প্রক্রিয়াৰ ক্ষেত্রত বহুত পৰিবর্তন আনিবলৈ সক্ষম হৈছে।

গ্রামাঞ্চলৰ খেতিয়কসকলৰ মাজত আধুনিক প্রযুক্তিবিদ্যাৰ পৰিচয়ে তেওঁলোকক উৎপাদনৰ ক্ষেত্রত আত্মনির্ভৰশীল হোৱাত বহুতো সহায় আগবঢ়াই। উন্নত ধৰণৰ মাটি চহোৱা সঁজুলি, অধিক উৎপাদনক্ষম বীজ, ৰাসায়নিক দ্রব্য, ৰাসায়নিক

সাৰ, ট্রেক্টৰ, টিলাৰ সাৰ চতিওবা যন্ত্র আৰু আন বহুতো সা-সঁজুলি উন্নত প্রযুক্তিবিদ্যাৰ অবদান স্বৰূপে খেতিয়ক সমাজৰ মাজত পৰিচয় কৰা হয়।

- **শস্য ঃ** ১৯৭০ চনত ঘেঁহুৰ ক্ষেত্রত হোৱা বহুগুণ সম্পন্ন উৎপাদনে সেউজ বিপ্লৱৰ আৰম্ভণি সূচায়। ইয়াৰ পিছৰ বছৰত ধান উৎপাদনৰ পৰিমাণ উল্লেখনীয় আছিল; ১৯৯৫-৯৬ চনত ধান উৎপাদনৰ পৰিমাণ ৭৯.৬ টন আছিল। ১৯৯৪-৯৫ চনত মুঠ শস্য উৎপাদনৰ পৰিমাণে ১৯৫০-৫১ চনৰ ৫১ মিলিয়ন টনৰ পৰা বৃদ্ধি হৈ ১৯১ মিলিয়ন টনলৈ বৃদ্ধি পায়। ৭ৰ পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনাৰ সময় হোৱাত মুঠ শস্য উৎপাদনৰ পৰিমাণ ১৫৫ মিলিয়ন টন হয়গৈ।

  খেতিয়কসকললৈ উন্নত প্রযুক্তিবিদ্যা সৰবৰাহ ৰ কাৰণে ১৯৮৬ চনত ১৩ খন ৰাজ্য সামৰি এখন ৰাষ্ট্রীয় মাহ উন্নয়ন আঁচনি (National Pulse Development Programme) ৰূপায়ণ কৰা হয়। ১৯৯৫-৯৬ চনত মাহজাতীয় শস্যৰ উৎপাদন আছিল ১৩২ মিলিয়ন টন। কুঁহিয়াৰ খেতিৰ উৎপাদনো ঊর্ধ্বতম পর্যায় পায়গৈ। ১৯৯৫-৯৬ চনত ইয়াৰ পৰিমাণ ২৮৩.০ মিলিয়ন টনলৈ বৃদ্ধি হয়।

- **জলসিঞ্চন ঃ** দেশৰ জলসিঞ্চন ব্যৱস্থাৰ ক্ষমতা বৃদ্ধিৰ কাৰণে বহুতো প্রচেষ্টা হাতত লৈ অহা হৈছে। খোৱা ৪০টা বছৰত দেখা গৈছে যে মুঠ জলসিঞ্চন ব্যৱস্থাই ৮ মিলিয়ন হেক্টৰ কৃষি ভূমিক সামৰি লৈছে। বানপানীৰ পূর্ব অনুমান কৰিব পৰাটো এই নিশত এক আবশ্যকীয় কার্য। ৫০০ হাইড্র'লজিকেল ষ্টেচনে সমল সংগ্রহ কৰি ৪০০ ৰাইৰলেচৰ জৰিয়তে ১৫৭ খন স্থানলৈ পঠিয়াই। বছৰত প্রায় ৫০০০ পূর্বানুমান কৰি ৯৪ শতাংশ পর্যায়লৈ শুদ্ধতা পোৱা যায়। আমাৰ দেশে জল সম্পদৰ উন্নয়নৰ কাৰণে বিশ্ববেংকৰ পৰা আন্তর্জাতিক সহায়ও লাভ কৰে। পানী আৰু শক্তিৰ ৰাষ্ট্রীয় কেন্দ্র (National Center for Information on Water and Power) স্থাপনৰ কাৰণে সহযোগীতাও লাভ কৰে।

- **সাৰ উৎপাদন ঃ** যোৱা ৩০ বছৰত ভাৰতবর্ষত সাৰ উদ্যোগ অতি প্রথৰতাৰে গঢ় লৈ উঠে। এই সাৰসমূহ অতি ভিতৰুৱা আৰু পাহাৰাঞ্চলৰ কৃষকসকলেও যাতে লাভ কৰে তাৰ ওপৰত চৰকাৰে গুৰুত্ব প্রদান কৰে। ফচফেটিক আৰু পটাচিক সাৰসমূহৰ মূল্য হ্রাসকৰণ আৰু বিতৰণৰ ওপৰতো গুৰুত্ব দিয়া হয়। অ-ৰাসায়নিক সাৰসমূহ যাতে এক নির্ধাৰিত মূল্যত লাভ কৰিব পাৰে তাৰ ওপৰতও গুৰুত্ব প্রদান কৰে। দেশত প্রায় ৫৩টা সাৰৰ গুণাগুণ নির্ধাৰণ কৰা পৰীক্ষাগাৰ আছে। জৈব-সাৰক বেছি ফলপ্রসূ, সস্তা তথা ৰাসায়নিক সাৰলৈ ওপৰঞ্চি উপাদান বুলি গ্রহণ কৰি অহা হৈছে। সেয়ে চৰকাৰে জৈৰ-সাৰৰ ব্যৱহাৰ তথা উন্নয়নৰ কাৰণে ৰাষ্ট্রীয় প্রকল্পৰ প্রয়োগ কৰিছে। এই আঁচনিৰ অধীনত জৈৰ সাৰৰ গুণাগুণ পৰীক্ষা, প্রশিক্ষণ তথা প্রদর্শন কৰিবলৈ ১টা ৰাষ্ট্রীয় আৰু

৬টা আঞ্চলিক কেন্দ্র স্থাপন কৰিছে।

- **মীনক্ষেত্র ঃ** ১৯৯৫-৯৬ চনৰ শেষলৈ মীন উৎপাদন ৪.৯ নিযুত চনলৈ বৃদ্ধি হয়। ৰাষ্ট্রীয় মাছৰ বীজ উন্নয়ন কার্যসূচী (National Programme of Developing Fish Seed), মৎস্য খেতিয়ক বিকাশ এজেন্সি (Fish Farmers Development Agency) আদি কার্যসূচীয়ে মীন উৎপাদনৰ শীর্ষলৈ নিয়াত সহায় কৰে। The Central Institute of Fisheries Nautical and Engineering Training কেন্দ্রয়ে প্রয়োজনীয় ব্যক্তিক এই দিশত প্রশিক্ষণ দিয়ে। মীন উৎপাদন পদ্ধতিৰ বিভিন্নতা আৰু ইয়াৰ তৈয়াৰী মীন উৎপাদনৰ অর্ধ-বাণিজ্যিক কেন্দ্র আৰম্ভ কৰিবলৈ এটা সংযুক্ত মীন প্রকল্প আৰম্ভ কৰিছিল। ৰাষ্ট্রীয় মীনক্ষেত্র পৰামর্শ ব'র্ড (National Fisheries Advisory Board) এখনো স্থাপন কৰা হয়।

৫.৩.২ গাঁথনিমূলক পৰিৱর্তন (Structural Changes)

ভাৰতৰ কৃষিক্ষেত্রত বিভিন্ন সময়ত গাঁথনিমূলক পৰিৱর্তন হোৱা দেখা গৈছে। প্রাক্ ঔপনিৱেশিক কালৰ পৰা ঔপনিৱেশিক আৰু স্বাধীনতাৰ পিছতো বহুতো গাঁথনিমূলক পৰিৱর্তন হৈছে। প্রাক্ ঔপনিৱেশিক কালছোৱাত কৃষিভিত্তিক জাতি বা প্রকৃত কৃষকসকল পোনপটীয়াভাৱে ভূমিৰ মালিক হোৱা নাছিল। এওঁলোকক বাদ দি শাসক শ্রেণী বা জমিদাৰসকলে ভূমিৰ ওপৰত শাসন কৰিছিল। যিবোৰ কৃষক বা খেতিয়কে সেই ভূমিত খেতি কৰিছিল, তেওঁলোকে উৎপাদনৰ এক নির্দিষ্ট অংশ সেই ভূমিৰ জমিদাৰসকলক দিব লাগিছিল। যেতিয়া ব্রিটিছসকলে ভাৰতবর্ষত উপনিবেশ স্থাপন কৰিলে; তেতিয়া এই জমিদাৰসকলৰ দ্বাৰাই দেশৰ বহুতো স্থানত শাসন চলাইছিল। ইয়াৰ বাবে শাসক শ্রেণীয়ে জমিদাৰসকলক সম্পত্তিৰ অধিকাৰো প্রদান কৰিছিল। ব্রিটিছ শাসনৰ সময়ত এই জমিদাৰসকলে আগৰ তুলনাত অধিক ৰূপত ভূমি নিয়ন্ত্রণ কৰিছিল। যিহেতু এই ঔপনিবেশিকসকলে কৃষিৰ ওপৰত বহুত বেছি ভূমি খাজনা প্রদান কৰিছিল আৰু ইয়াৰ ফলস্বৰূপে জমিদাৰসকলে যিমান পাৰে সিমান উৎপাদন বা টকা কৃষকসকলৰ পৰা অধিগ্রহণ কৰিছিল। ফলত কৃষি উৎপাদন অৱনমিত হ'বলৈ ধৰে ব্রিটিছ শাসনত।

ব্রিটিছ প্রশাসনে জমিদাৰী পদ্ধতিৰ দৰে আন কেইটামান মাটিৰ খাজনা পদ্ধতিৰ সূচনা কৰিছিল। সেই কেইটা হ'ল মহলৱাৰী পদ্ধতি আৰু ৰায়তৱাৰী পদ্ধতি। এই পদ্ধতি দুটাত কিছুমান সালসলনি কৰা হৈছিল। কিন্তু সালসলনি কৰিলেও প্রকৃত উদ্দেশ্য আগৰ দৰেই আছিল অর্থাৎ বেছি উৎপাদনতকৈ অধিক খাজনা সংগ্রহৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব প্রদান কৰা হৈছিল। আওপকীয়াকৈ এই পদ্ধতিৰ দ্বাৰা ব্রিটিছসকলে খেতিয়ক শ্রেণীক শোষণ কৰিছিল। স্বাধীনতাৰ ঠিক পিছতেই, ভাৰত চৰকাৰে কৃষিৰ ক্ষেৱাত

বিভিন্ন আঁচনি ৰূপায়ন কৰিছিল। ভাৰত চৰকাৰ আৰু বিভিন্ন ৰাজ্য চৰকাৰসমূহে পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ ভিতৰত ভূমি সংশোধনৰ ক্ষেত্ৰত বহুতো প্ৰচেষ্টা হাতত লৈছিল। এই ভূমি সংশোধনে সমগ্ৰ কৃষিক্ষেত্ৰতেই পৰিৱৰ্তন আনি দিয়ে। এই পৰিৱৰ্তনসমূহ তলত উল্লেখ কৰা হ'ল–

- স্বাধীনতাৰ পিছত, ভালেসংখ্যক খাজনাধাৰী অৰ্থাৎ কৃষকসকলে তেওঁলোকৰ খেতি মাটিৰ মালিকিস্বত্ব লাভ কৰে।
- বৰ্তমান তেওঁলোকৰ অধিকাৰ আগৰ তুলনাত বেছি।
- ব্ৰিটিছ শাসনকালত প্ৰৱৰ্তিত জমিদাৰী, ৰায়ত্ৰী আৰু মহলৱাৰী— এই তিনি প্ৰকাৰৰ শোষণ পদ্ধতি এতিয়া অপসাৰিত কৰা হয়। এইদৰে আমাৰ কৃষি পদ্ধতিত মধ্যস্থতাকাৰীৰ কোনোধৰণৰ স্থান নাই।
- বেছিভাগ ৰাজ্যই খেতিয়কসকলৰ মাজত ভূমিৰ ঊৰ্ধতম সীমা নিৰ্ধাৰণ কৰি দিছে। যাতে ইয়াৰ দ্বাৰা সমাজত সামাজিক ন্যায় স্থাপন কৰিব পৰা যায়।
- ভূমি সংশোধন নীতিৰ দ্বাৰা কৃষকসকলৰ ভূমিৰ বাবে দিবলগীয়া খাজনাৰ নিয়মিতকৰণ কৰা হৈছে।
- ভাৰতবৰ্ষৰ কৃষিৰ সৈতে জড়িত অনুপস্থিত ভূমি মালিকীস্বত্বক প্ৰায় ওফৰাই দিয়া হৈছে।

জানি থোৱা ভাল

ভূমি সংস্কাৰ হ'ল চৰকাৰে সূচনা কৰা কেতবোৰ নীতিগত বা আইনগত উপায় অথবা সংস্কাৰ যাৰ সহায়ত ভূমি অধিকাৰ ব্যৱস্থাত পৰিৱৰ্তন আনিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰিছিল। ইয়াৰ দ্বাৰা পূৰ্বৰ খাজনাগত সমস্যাসমূহ, ভূমি অধিগ্ৰহণৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি কৰা, আৰু কৃষি ক্ষেত্ৰৰ উন্নতি সাধনৰ চেষ্টা কৰিছিল।

৫.৩.৩ জীৱিকাৰ্জনৰ পৰা বজাৰ অৰ্থনীতিলৈ পৰিৱৰ্তন (Transformation from Subsistance to Market Economy)

এ, আৰ, দেশাইৰ মতে জীৱিকাৰ্জনৰ পৰা বজাৰ অৰ্থনীতিলৈ পৰিৱৰ্তন বা ৰূপান্তৰ ভাৰতবৰ্ষৰ গ্ৰাম্য সমাজৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ পৰিৱৰ্তন। ইতিহাসে কয়, গ্ৰাম্য অৰ্থনীতিয়ে জীৱিকা উপাৰ্জনৰ অৰ্থনীতি ৰূপে পৰিগণিত হৈ আহিছে। বৰ্তমান নগৰীকৰণ আৰু আধুনিকীকৰণৰ ফলস্বৰূপে এই গ্ৰাম্য অৰ্থনীতি বজাৰ সদৃশ অৰ্থনীতিলৈ ৰূপান্তৰিত হ'বলৈ ধৰিছে। ইয়াৰ অৰ্থ এয়া নহয় যে অতীজত অৰ্থাৎ জীৱিকা উপাৰ্জনৰ অৰ্থনীতিত কোনোধৰণৰ বজাৰ ব্যৱস্থা নাছিল। কিন্তু এই বজাৰসমূহ অনুন্নত হোৱাৰ লগতে কেৱল মাত্ৰ প্ৰাথমিক কাৰ্যাৱলীহে সম্পাদন কৰিছিল। যেনে— গাঁৱৰ সকলো

লোকলৈ বা কেতিয়াবা চুবুৰীয়া গাঁওলৈ বস্তুৰ যোগান ধৰা। এই ব্যৱস্থাই গাঁৱৰ লোকৰ মাজত বজাৰত বিক্রীৰ উদ্দেশ্যে বস্তু উৎপাদনত কেতিয়াও উৎসাহ যোগোৱা নাছিল। কিন্তু, বর্তমান আধুনিকীকৰণৰ প্রভাৱত গ্রামাঞ্চলৰ লোকে কেৱল তেওঁলোকৰ ভৰণ পোষণৰ বাবেই নহয় বজাৰত বিক্রীৰ উদ্দেশ্যেও উৎপাদন কৰে। এতিয়া বজাৰ ব্যৱস্থা অর্থনীতিৰ কেন্দ্র স্বৰূপ হৈ পৰিছে। এই ভাবে ইয়াৰ প্রসাৰতাও বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰিছে আৰু ই গ্রামাঞ্চলৰ লোকৰ মাজতো বিয়পি পৰিছে। গতিকে, আজি বহুত ভিতৰুৱা গাঁৱত বাস কৰা লোকৰ মাজতো বিভিন্ন ধৰণৰ জাতীয় আৰু আন্তর্জাতিক কোম্পানীৰ দ্বাৰা প্রস্তুত কৰা সামগ্রী যেনে— দাঁত চাফা কৰা মলম, পাউদাৰ, বিস্কুট, ঠাণ্ডা পানীয় ইত্যাদি সহজ লভ্য হৈ পৰিছে। তদুপৰি এই অঞ্চলসমূহত উৎপাদিত কেতবোৰ সামগ্রী যেনে— গাখীৰ, কণী, ফল-মূল, শাক-পাচলি ইত্যাদিসমূহ চহৰাঞ্চলৰ বজাৰ পাইছে।

৫.৩.৪ অন্যান্য পৰিৱর্তন (Other Changes)

- **গ্রাম্য নিয়োগ ব্যৱস্থা** (Rural Employment) ঃ স্বাধীনোত্তৰ কালত বিশেষকৈ ৯০ দশকৰ সময়ত (অথবা অর্থনীতিৰ মুক্তকৰণৰ পিছৰ সময়ত) সাধাৰণতে কৃষিৰ সৈতে জড়িত গ্রাম্য নিয়োগ ব্যৱস্থা প্রায় স্তব্ধ হৈ গৈছিল। ঔপনিৱেশিক সাম্রাজ্যৰ সময়ত ভাৰতীয় কৃষি ক্ষেত্র ওপৰঞ্চি উৎপাদন আৰু টকা বিনিয়োগৰ ক্ষেত্রত প্রধান সমল আছিল। দেশৰ বাণিজ্য ব্যৱস্থাই দেশৰ সম্পদ ৰপ্তানিৰ ক্ষেত্রত 'শোষণ যন্ত্র' হিচাপে সহায় কৰিছিল যদিও এই 'বাণিজ্য' শব্দটো গ্রাম্য লোকসকলৰ বাবে অসুবিধাজনক আছিল। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে কৃষি আৰু অ-কৃষি খণ্ডৰ মাজত বৈষম্যতাই দেখা দিয়ে।

  ১৯৯০ চনত ভাৰতবর্ষৰ অর্থনীতিত মুক্তকৰণৰ প্রক্রিয়া আৰম্ভ হৈছিল। এই সময়ত ভাৰতৰ অর্থনীতিত অসামাঞ্জস্যতা দ্রুতভাৱে বৃদ্ধি পাবলৈ লয়। অর্থনীতিত গোলকীকৰণ আৰু গাঁথনিমূলক সংস্কাৰৰ উদ্ভাৱনৰ ফলত দেশত উদ্যোগ স্থাপনৰ প্রসাৰতা বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰিলে। ভাৰতবর্ষৰ অর্থনীতিৰ উৎপাদনৰ স্তব্দ কালছোৱাত ইয়াৰ উৎপাদন বৃদ্ধিৰ পৰিমাণ তেনেই মন্থৰ গতিৰ আছিল। তদুপৰি সেই সময়ত কৃষি ক্ষেত্রত আঞ্চলিক বিভিন্নতা অতি উচ্চ পৰিমাণৰ আছিল আৰু নিবনুৱা সমস্যাৰ বৃদ্ধিত সহায় কৰিছিল। ফলস্বৰূপে কৃষি তথা অ-কৃষি খণ্ডৰ ওপৰত প্রৱল হেঁচা পৰিবলৈ ধৰে যাৰ বাবে ভালেসংখ্যক শ্রমিকে সীমিত পৰিমাণৰ আয়ক ভগাই ল'বলগীয়া হৈছিল। গোলকীকৰণৰ প্রভাৱত বৃদ্ধি পোৱা অর্থনৈতিক অসামঞ্জস্যতাই গাঁৱৰ পৰা চহৰমুখী প্রব্রজন বৃদ্ধি কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে আৰু এই প্রব্রজনে নিবনুৱা গাঁথনিৰ ওপৰতও প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰিছে। অর্থনৈতিক ক্ষেত্রৰ কৃষি, উদ্যোগ আৰু সেৱা এই তিনিটা মূল খণ্ডৰ ভিতৰত

মুঠ নিয়োগৰ পৰিমাণ কৃষি ক্ষেত্ৰত হ্ৰাস পাবলৈ ধৰিলে। আনহাতে উদ্যোগ আৰু সেৱা খণ্ডত ইয়াৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি পাবলৈ লয়। ১৯৭৩ৰ পৰা ২০০০ চনলৈ কৃষিখণ্ডত এই পৰিমাণ ৭৪ৰ পৰা ৫৬ শতাংশলৈ হ্ৰাস পায়। আনহাতে ঔদ্যোগিক খণ্ডত এই পৰিমাণ ১১ৰ পৰা ১৭ তথা সেৱা খণ্ডত ১৪ৰ পৰা ২৫ শতাংশলৈ বৃদ্ধি পায়।

এইদৰে গ্ৰাম্য নিয়োগ ব্যৱস্থাৰ পৰিৱৰ্তন হয়। বৰ্তমান গ্ৰাম্য সমাজৰ লোকসকল কেৱল মাত্ৰ কৃষি খণ্ডতেই নহয় অৰ্থনীতিৰ আন খণ্ডসমূহতো নিয়োগ হৈ আছে। ভাৰত চৰকাৰে দৰিদ্ৰতা নিবাৰণৰ ক্ষেত্ৰত বিভিন্ন আঁচনি ৰূপায়ণ কৰিছে আৰু এইবোৰেও এই দিশত বহুত সহায় আগবঢ়াই।

- **গ্ৰাম্য দৰিদ্ৰতা** (Rural Poverty) ঃ জৱাহৰলাল নেহেৰুৰ মতে ভাৰতবৰ্ষৰ যিবোৰ ঠাই বহুদিনলৈ ব্ৰীটিছৰ অধীনত আছিল সেইবোৰ আজি আটাইতকৈ দুখীয়া ঠাই। সেই সময়ত ভাৰতীয় লোকসকল বিভিন্ন ধৰণৰ কষ্টৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছিল। ভাৰতীয় লোকসকল তেতিয়া অধিক দুখীয়া আছিল। স্বাধীনতা লাভ কৰাৰ পিছত দেশৰ লোকসকলৰ বিভিন্ন ধৰণে উন্নতি হ'বলৈ ধৰিলে। বৰ্তমানও আমাৰ দেশৰ ভালেসংখ্যকলোক দৰিদ্ৰতাৰ সীমাৰেখাৰ তলত বসবাস কৰি আছে যদিও আজি কিছু বছৰৰ পৰা ইয়াৰ হাৰ ক্ৰমান্বয়ে হ্ৰাস পাবলৈ ধৰিছে। বিশ্ব বেংকে তৈয়াৰ কৰা ২০০৫ চনৰ পৰিসংখ্যা অনুযায়ী ভাৰতবৰ্ষৰ ৪৫৬ নিযুত লোকৰ ভিতৰত ৪১.৬ শতাংশ জনসংখ্যা নতুন আন্তৰ্জাতিক দৰিদ্ৰতা ৰেখাৰ তলত অৰ্থাৎ প্ৰতিদিনে ১.২৫ ডলাৰৰ তলত কাম কৰে। বিশ্ব বেংকে পুনৰ প্ৰকাশ কৰিছে যে বিশ্বৰ দৰিদ্ৰ লোকৰ ৩৩ শতাংশ লোক ভাৰততে বাস কৰে।

আনহাতে, ভাৰতৰ পৰিকল্পনা আয়োগে নিজস্ব মানৰ ভিত্তিত তৈয়াৰ কৰা হিচাপ অনুযায়ী ২০০৪-২০০৫ বৰ্ষত ভাৰতৰ ২৭.৫ শতাংশ লোক দৰিদ্ৰতাৰ সীমা ৰেখাৰ তলত বাস কৰে। এই পৰিমাণ ১৯৭৭-৭৮ চনত ৫১.৩ শতাংশ আৰু ১৯৯৩-৯৪ চনত ৩৬ শতাংশলৈ হ্ৰাস পায়। NSS (National Sample Survey)ৰ পৰিসংখ্যা অনুযায়ী ২০০৪-০৫ বৰ্ষত ২৮.৩% গ্ৰাম্য লোক, ২৫.৭% চহৰীয়া আৰু ২৭.৫% ভাৰতবৰ্ষৰ মুঠ জনসংখ্যা দৰিদ্ৰতাৰ সীমাৰেখাৰ তলত বাস কৰে। গ্ৰাম্য দৰিদ্ৰতা ১৯৭৭-৭৮ চনৰ ৫১%ৰ পৰা ১৯৮৯-৯০ত ৩৪% আৰু ১৯৯৩-৯৪ চনত ৩২% লৈ হ্ৰাস পায়। এইদৰে গ্ৰাম্য দৰিদ্ৰতাৰ পৰিমাণ হ্ৰাস পায় কিন্তু বৰ্তমানেও ভাৰতৰ ৭৫ শতাংশ দৰিদ্ৰ লোক গ্ৰামাঞ্চলত বাস কৰে আৰু তেওঁলোকৰ সৰহ সংখ্যকেই দিন হাজিৰা কৰা, স্ব-নিয়োজিত আৰু ভূমিহীন শ্ৰমিক।

৫.৪ পৰিৱর্তনৰ কাৰণ (CAUSES OR FACTORS OF CHANGE)

৫.৪.১ বিজ্ঞান আৰু প্রযুক্তিবিদ্যাৰ প্রভাৱ (Impact of Science and Technology)

বিজ্ঞান আৰু প্রযুক্তিবিদ্যাই গ্রাম্য অর্থনীতিৰ পৰিৱর্তনত বিস্তৃতভাৱে প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। ওপৰত উল্লেখ কৰি অহাৰ দৰে কৃষক সমাজে কৃষিভূমিত মাটি চহাবলৈ উন্নত সা-সঁজুলি, অধিক উৎপাদনশীল বীজ, ৰাসায়নিক সাৰ আৰু আন আধুনিক সা-সঁজুলিৰ ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ লয়। ফলস্বৰূপে আমাৰ কৃষিভূমিৰ উৎপাদন বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰে। জলসিঞ্চনৰ ক্ষেত্রত বৃহৎ তথা ক্ষুদ্র নদীবান্ধ, পানী টেঙ্কৰ সুবিধা আদিয়ে সুফল কঢ়িয়াই আনে। বিভিন্ন সাৰৰ প্রয়োগে শস্যৰ উৎপাদন বৃদ্ধি কৰাৰ বিপৰীতে কীটনাশক দ্রব্যৰ প্রয়োগে শস্যক কীট-পতংগ তথা গছ-গছনিক বেমাৰ হোৱাৰ পৰা ৰক্ষা কৰে।

যদিও ভাৰতবর্ষ কৃষি প্রধান দেশ, ই গাখীৰৰ অভাৱত পৰিব লগীয়া হৈছিল। বর্তমান জন্তুৰ উচিত লালন-পালনৰ ফলত গাখীৰ উৎপাদন বৃদ্ধি পাইছে আৰু ফলস্বৰূপে ভাৰতে গাখীৰৰ উৎপাদিত সামগ্রী ৰপ্তানি কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে।

৫.৪.২ উদ্যোগীকৰণৰ প্রভাৱ

আমি জানো যে উদ্যোগ বিপ্লৱে উৎপাদনৰ ক্ষেত্রত কল্পনাৰো অতীত পৰিৱর্তন সাধন কৰিছে। যন্ত্রৰ প্রচলনে উৎপাদনৰ ব্যৱস্থাত বিশিষ্টতা, শ্রমিক বিভাজন আদিৰ প্রচলন ঘটাইছে। সময় আৰু ব্যয় সাপেক্ষে উৎপাদন ব্যৱস্থাই অর্থনৈতিক সংৰচনালৈ পৰিৱর্তন আনিছে। উদ্যোগীকৰণে সেয়েহে অধিক উৎপাদনৰ অধিক সৃষ্টি কৰিছে। ভাৰতীয় অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাতো উদ্যোগীকৰণৰ প্রসাৰে প্রভূত পৰিৱর্তন সাধন কৰিছে। অনা-কৃষি বৃত্তি, উদ্যোগিক খণ্ডৰ শ্রমিকৰ সংখ্যা বৃদ্ধি, চহৰমুখী প্রব্রজন, কৃষিখণ্ডৰ বৈজ্ঞানিকীকৰণ আদিৰ প্রসাৰণ সম্ভৱ হৈছে উদ্যোগীকৰণৰ ফলত। এই পৰিৱর্তনসমূহে ভাৰতীয় অর্থনীতিলৈ এক নতুন পৰিৱেশ আনিছে। উদ্যোগীক প্রতিষ্ঠানসমূহ 'আধুনিক ভাৰতৰ মন্দিৰ' জ্ঞান কৰা হৈছিল আৰু বিত্তবার্ষিক পৰিকল্পনাৰ জৰিয়তে উদ্যোগসমূহৰ বিশাল হাৰৰ মূলধনৰ নিৱেশ কৰা হৈছিল। স্বাধীনতাৰ পশ্চাৎ কালছোৱাত, উদ্যোগীকৰণৰ বৃদ্ধিয়ে দেশৰ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনলৈ বৰঙণি আগবঢ়োৱাৰ লগতে ব্যক্তিৰ বা নাগৰিকৰ বৃত্তিৰ সুবিধাৰো সুবিধাৰো সৃষ্টি কৰিছে। এই সকলোখিনিয়ে ভাৰতীয় গ্রাম্য অর্থনীতিত সুদূৰ প্রসাৰী পৰিৱর্তন সাধন কৰিছে।

৫.৪.৩ নগৰীকৰণ আৰু গ্রাম্য প্রব্রজনৰ প্রভাৱ

উদ্যোগীকৰণৰ বৃদ্ধিয়ে নগৰীকৰণ ব্যৱস্থাৰও প্রসাৰ ঘটাইছে। নগৰসমূহ উদ্যোগীকৰণৰ বাবে কেন্দ্রীয় স্থল হিচাপে পৰিগণিত হৈ আহিছে আৰু সেয়েহে এইবোৰত জীৱিকা-নির্বাহৰ বৃত্তি গ্রহণৰ বাবে গ্রাম্য অঞ্চলৰ ব্যক্তিসমূহক আকর্ষিত কৰি আহিছে। কৃষিখণ্ডৰ অনিশ্চিত আয়ৰ বাবে গাঁও অঞ্চলৰ কৃষিজীৱি লোকসকল বিকল্প আয় উপার্জনৰ বাবে চহৰ অঞ্চললৈ প্রব্রজিত হয়। উদ্যোগ বা কাৰখানাসমূহলৈ এনে লোকসকল গাঁও অঞ্চলৰপৰা বৃহৎ হাৰত প্রব্রজিত হয়। তদুপৰি শিক্ষা আৰু স্বাস্থ্যসেৱাৰ সুবিধাও গাঁওৰপৰা চহৰলৈ প্রব্রজনৰ এক মূল কাৰণ। গাঁওসমূহৰ সূক্ষ্ম পর্য্যবেক্ষণৰ দ্বাৰা আমি গম পাওঁ কেনেৰে চহৰমুখী প্রব্রজনে গাঁওসমূহলৈ প্রভূত পৰিৱর্তন আনিছে। প্রতিখন গাঁৱতেই এই চহৰমুখী প্রব্রজন ঘটিছে। উদাহৰণস্বৰূপে, অসমৰ প্রতি গাঁওতেই এনেদৰে প্রব্রজিত ব্যক্তিয়ে চহৰত গৈ জীৱন নির্বাহৰ বাবে বাস কৰিব লৈছে। গ্রাম্য জীৱন নির্বাহৰ বাবে বাস কৰিব লৈছে। গ্রাম্য যুৱকসকেল ক্রমান্বয়ে কৃষিবৃত্তিৰ বাবে আগ্রহ হেৰুৱাই আহিছে আৰু ৰাজ্যৰ বাহিৰৰ উদ্যোগ বা কল-কাৰখানাত চাকৰি কৰাটো অধিক পচন্দ কৰিব লৈছে। শিক্ষিত যুৱকসকলৰ উপৰিও অর্ধ-শিক্ষিত বা অশিক্ষিত ব্যক্তিসকলেও জীৱিকা আর্জনৰ বাবে প্রব্রজিত হৈ আহিছে আৰু পহৰাদাৰৰ নিচিনা বৃত্তিত নিজকে নিয়োজিত কৰিছে। হায়দাবাদ, বেংগালুৰু আদিৰ দৰে ঠাইসমূহত অসমৰ এনে যুৱকসকলক বহুল হাৰত নিয়োজিত হোৱা দেখা যায়।

গ্রাম্য অর্থনীতিত ইয়ে বহুল পৰিৱর্তন সাধন কৰিছে। গ্রাম্য পৰিয়ালসমূহ এনেদৰে প্রব্রজিত যুৱকসকলৰ আয়ৰ দ্বাৰা শোষিত হৈ আহিছে। কৃষিৰ পৰা পোৱা আয়ৰ উপৰিও এনে বহিঃ আয়সমূহে পৰিয়ালৰ আয়লৈ বৰঙণি যোগাইছে। কৃষি খণ্ড ত্যাগ কৰি অন্য ঠাইত জীৱিকা নির্বাহৰ বাবে যুৱকসকলে নিজ অঞ্চল ত্যাগ কৰি আহিছে আৰু অনা কৃষিখণ্ডত বৃত্তিমুখী কার্যত নিয়োজিত হৈছে। ভাৰতীয় কৃষিখণ্ডত ইয়ে সুদূৰ প্রসাৰী পৰিৱর্তনৰ সূচনা কৰিছে আৰু কৃষিখণ্ডলৈ বৃহৎ প্রত্যাহ্বান আনিছে। ভাৰতীয় ঘৰুৱা উৎপাদনৰ অংশত সেয়েহে মধ্যম আৰু উদ্যোগ খণ্ডৰ বৰঙণি ক্রমাৎ বৃদ্ধি পাই আহিছে আৰু কৃষিখণ্ডৰ বৰঙণি ক্রমাৎ হ্রাস পাই আহিছে।

৫.৪.৪ মুক্তকৰণ আৰু গোলকীকৰণৰ প্রভাৱ (Impact of Liberalisation and Globalisation)

ভাৰতবর্ষৰ অর্থনীতিৰ মুক্তকৰণে ইয়াৰ কৃষি আৰু গ্রাম্য সমাজত বাৰুকৈ প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰে। এই আঁচনিয়ে অর্থনীতিত বিশ্ব বাণিজ্যিক সংস্থা (World Trade Organization)ৰ অংশগ্রহণ নিশ্চিত কৰি তোলে। ইয়াৰ মূল লক্ষ্য আছিল আন্তর্জাতিক বাণিজ্যক অধিক মুক্ত কৰি তোলা আৰু ভাৰতীয় বজাৰক আমদানিৰ বাবে মুকলি কৰি

দিয়া। কিছু বছৰৰ পিছত দেশে বজাৰ ব্যৱস্থাক সমর্থন তথা ৰক্ষণাবেক্ষণ দিয়ে আৰু ভাৰতীয় কৃষকসকলে বিশ্বৰ বজাৰত প্রতিযোগিতাত নিজকে প্রকাশ কৰিবলৈ সুবিধা পায়।

বর্তমান অর্থনীতিত কেতবোৰ বিশেষ দ্রব্য উৎপাদনৰ ক্ষেত্রত যেনে— ফুল উৎপাদন, কিছুমান ফল, যেনে আঙুৰ, ডিমৰু জাতীয় ফল, ডালিম, কপাহ আৰু তৈলবীজ আদি উৎপাদনত চুক্তিবদ্ধ কৃষিৰ (Contact farming) প্রচলন দেখা যায়। কেতিয়াবা ইয়াৰ বাবে কৃষক শ্রেণী আন কোম্পানীৰ ওপৰত অত্যাধিক নির্ভৰ কৰিবলগীয়া হোৱাৰ

ফলত তেওঁলোকৰ জীৱন ধাৰণত অনিশ্চয়তাই দেখা দিয়ে। ৰপ্তানিকেন্দ্রিক এই চুক্তিবদ্ধ কৃষিয়ে যেনে, ফুল, তিয়ঁহ জাতীয় ফল, আদি উৎপাদনত অধিক গুৰুত্ব প্রদান কৰা মানে কৃষি ভূমি মূল শস্য উৎপাদনৰ পৰা অপসাৰিত হৈ অহা বুজায়।

কৃষি ক্ষেত্রৰ গোলকীকৰণ প্রক্রিয়াই কৃষিত প্রয়োজনীয় দ্রব্য সামগ্রী যেনে- বীজ, কীটনাশক দ্রব্য, সাৰ ইত্যাদিৰ বিক্রেতা হিচাপে বহুজাতিক কোম্পানীসমূহৰ প্রৱেশৰ পথ সুগম কৰি তোলে। যোৱা কেইটামান দশকত চৰকাৰে কৃষি উন্নয়নৰ কার্যসূচীৰ মাত্রা হ্রাস কৰিছে আৰু 'কৃষি বিস্তৃত' কৰা এজেণ্টসমূহৰ স্থান বীজ, সাৰ আৰু কীটনাশক দ্রব্য উৎপাদন কৰা এজেণ্টে দখল কৰিছে। এইসকল লোক নতুন বীজ আৰু কৃষিৰ নতুন প্রয়োগৰ খবৰৰ উৎস আৰু তেওঁলোকেই নিজৰ দ্রব্য বিক্রীৰ ওপৰত বেছি গুৰুত্ব প্রদান কৰে। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে কৃষকসকলে অত্যাধিক মূল্যৰ সাৰ আৰু কীটনাশকৰ ওপৰত নির্ভৰশীল হ'বলগীয়া হয় আৰু ই তেওঁলোকৰ লাভালাভৰ পৰিমাণ হ্রাস কৰি তোলে। ফলস্বৰূপে কৃষকসকল ঋণত পোট খাবলগীয়া হয় আৰু ই গ্রামাঞ্চলৰ পাৰিপার্শ্বিক অৱস্থাত সংকটৰ সৃষ্টি কৰে।

কৃষি ক্ষেত্রত গোলকীকৰণৰ প্রভাৱ লাহে লাহে বেছি হ'বলৈ ধৰিছে। উন্নয়নমূলক ৰাষ্ট্রসমূহৰ ওপৰত আৰোপ কৰা কৃষি ক্ষেত্রৰ ঔদ্যোগীকৰণে ইয়াৰ পৰম্পৰাগত পদ্ধতিৰে খেতি কৰা কৃষকসকল সাংঘাতিক আশংকাৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হৈছে।

৫.৪.৫ গৌণ আৰু সেৱা খণ্ডৰ বিকাশ

স্বাধীনতাৰ পিছৰ কালছোৱাত ভাৰতীয় মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন তথা অর্থনীতিলৈ গৌণ আৰু সেৱা খণ্ডৰ বৰঙণি বিশেষ উল্লেখযোগ্য আৰু ক্রমাগত হাৰত বৃদ্ধি পাই আহিছে।

উৎপাদনৰ গৌণ খণ্ডই নির্মিত সামগ্রীসমূহৰ প্রস্তুতি খণ্ডক বুজায়। এই খণ্ডত কেচামালসমূহে সামগ্রী পর্যায় লাভ কৰে। সেয়েহে এই খণ্ডটিক প্রস্তুত খণ্ড বুলি উল্লেখ কৰা হয়। উদ্যোগীকৰণ আৰু যন্ত্র ব্যৱস্থাৰে এই খণ্ডটিত বৃহৎ প্রসাৰতা আনিছে যাৰ ফলত উৎপাদন বৃহৎ হাৰত বৃদ্ধি পাইছে। আকৌ তৃতীয় খণ্ড বা সেবা খণ্ড যেনে,

বেংক, বীমা আদিৰ অন্তর্গত।

আমি জানো যে, ভাৰতীয় গ্রাম্যসমজ প্রধানকৈ কৃষিভিত্তিক। কিন্তু, উদ্যোগীকৰণ আৰু নগৰীকৰণৰ ফলত ভাৰতীয় গ্রাম্য যুৱকসকলৰ মাজত অন্য কৃষিভিত্তিক জীৱিকা-নির্বাহৰ বাবে আগ্রহ বৃদ্ধি পাইছে। কৃষি প্রধানকৈ জলবায়ু তথা বতৰ নির্ভৰশীল আৰু সেয়ে ইয়াৰ উৎপাদন হাৰত অনিশ্চিত। বানপানী খৰাং আদিৰ দৰে প্রাকৃতিক দুর্যোগ আদিয়ে কৃষি খণ্ডলৈ বিপর্যয় আনি কৃষিজীৱি বৃহৎ সংখ্যক লোকৰ জীৱিকা তথা আয়ৰ হাৰ স্তিমিত কৰি তোলে। সেয়েহে গ্রাম্য যুৱকসকলে বিশেষকৈ, অনা-কৃষি খণ্ডৰ প্রতি আকর্ষিত হোৱাটো স্বাভাৱিক, যিহেতু এই ক্ষেত্রত আয়ৰ নিৰাপত্তা অধিক। তদুপৰি মধ্যম আৰু সৰাখণ্ডৰ ক্রমাগত বিকাশেও এই খণ্ড দুটিলৈ অধিক হাৰত লোকক আকর্ষিত কৰি ইয়াত কর্মত নিয়োজিত কৰিছে। সেয়েহে, বর্তমান ভাৰতীয় সমাজত এই গৌণ আৰু সৰা খণ্ডই অর্থনৈতিক অগ্রৰতাৰ প্রধান ভূমিকা বহন কৰিছে। উদ্যোগ ব্যৱস্থাৰ প্রসাৰণ, প্রধানকৈ ১৯৯১ চনৰ মুক্ত অর্থনৈতিক নীতিয়ে ভাৰতীয় ঘৰুৱা উৎপাদনত এই খণ্ড দুটিৰ বৰঙণি ক্রমাগত হাৰত বৃদ্ধি পাই আহিছে। বর্তমান, ভাৰতীয় GDPলৈ এই খণ্ড দুটিৰ বৰঙণি পূর্বৰ কৃষিখণ্ডৰ বৰঙণিৰ তুলনাত অধিক। এই পৰিৱর্তনে ভাৰতীয় গ্রাম্য সমাজ ব্যৱস্থা তথা গ্রাম্য অর্থনীতিত দ্রুত পৰিৱর্তন আনিছে। যদিও কৃষিখণ্ডত বর্তমান সময়তো জাৰিকা নির্বাহৰ বাবে বৃহৎ সংখ্যক লোক নিয়োজিত হৈ আহিছে যদিও, এই খণ্ডই বর্তমান সময়ত নিজস্ব প্রাধান্য হেৰুৱাইছে।

৫.৪.৪ গ্রামাঞ্চলৰ দৰিদ্রতা নিবাৰণ (Poverty Alleviation in Rural Areas)

যোৱা কেইটামান বছৰত দৰিদ্রতাৰ হাৰ হ্রাস পাইছে। দৰিদ্রতা নিবাৰণৰ বিভিন্ন আঁচনিসমূহ ইয়াৰ এক অন্যতম কাৰণ। স্বাধীনতাৰ পিছত ভাৰত চৰকাৰে ভাৰত দৰিদ্রতাৰ সমস্যাৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব প্রদান কৰিছিল আৰু ইয়াক দূৰীকৰণৰ কাৰণে চৰকাৰে ভালেসংখ্যক উপায়, আঁচনি তথা কার্যসূচী হাতত লৈছিল। পঞ্চ-বার্ষিক পৰিকল্পনাৰ অধীনতো বহুতো উন্নয়নমূলক আঁচনি ৰূপায়ণ কৰা হৈছে। ১৯৭৫-৭৮ চনত চৰকাৰে '২০ দফীয়া কার্যসূচীৰ সূচনা কৰিছিল। ইয়াৰ ভিতৰত ভূমিৰ ওপৰঞ্চি অংশ দুর্বল শ্রেণীৰ মাজত বিতৰণ কৰা, ভূমিহীন শ্রমিকক নিম্নতম পৰিমাণৰ হ'লেও হাজিৰা প্রদান কৰা, গ্রামাঞ্চললৈ জলসিঞ্চন ব্যৱস্থাৰ সুবিধা প্রদান কৰা ইত্যাদি। ইয়াৰ উপৰি কেতবোৰ দৰিদ্রতা নাশক কার্যসূচী যেনে- JRY (Jawahar Rojgar Yojana), SGSY (Swarnjayanti Gram Swarozgar Yojana), নিয়োগ সুনিশ্চিতকৰণ আঁচনি, গ্রাম্য গৃহ নির্মাণ আঁচনি— ইন্দিৰা আবাস যোজনা, সমগ্র আবাস যোজনা, ইত্যাদি। যদিও এই আঁচনিবোৰে দৰিদ্রতাক সম্পূর্ণ ৰূপে দূৰ কৰিব পৰা নাই, কিন্তু ইয়াৰ সহায়ত দৰিদ্রতাৰ হাৰ কিছু হ'লেও হ্রাস পোৱা বুলি ক'ব পাৰো।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ ভাৰতবর্ষৰ যিকোনো দুটা দৰিদ্রতা নিবাৰণৰ কার্যসূচী লিখক।

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ কোনটো বছৰত ভাৰতবর্ষৰ কৃষি ভূমিত সেউজ বিপ্লৱৰ আৰম্ভণি হৈছিল ?

.....

৫.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ভাৰতবর্ষত ব্রিটিছ শাসনৰ সময়ছোৱাত তেওঁলোকে আমাৰ থলুৱা শিক্ষা ব্যৱস্থাক সম্পূর্ণৰূপে ধ্বংস কৰি দিছিল আৰু ইউৰোপীয় শিক্ষা ব্যৱস্থাৰ সূচনা কৰিছিল। স্বাধীনতাৰ সময়ত ভাৰতবর্ষৰ মাত্র ১৪ শতাংশ লোকহে শিক্ষিত আছিল। স্বাধীনতাৰ পিছত আমাৰ জাতীয় নেতাসকলে যেনে মহাত্মা গান্ধী আৰু অন্যান্যসকলে ভাৰতবর্ষৰ শিক্ষা ব্যৱস্থাৰ উন্নয়নৰ কাৰণে বহুতো পদক্ষেপ লৈছিল। স্বাধীনতাৰ ঠিক পিছতে প্রাথমিক শিক্ষাৰ ক্ষেত্রত মহাত্মা গান্ধীৰ 'বুনিয়াদী শিক্ষা'ৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্রদান কৰা হয়। আমাৰ সংবিধানেও ১৪ বছৰ বয়সলৈ সকলো ল'ৰা-ছোৱালীক বিনামূলীয়া আৰু বাধ্যতামূলক শিক্ষা প্রদান কৰে। সময়ৰ লগে লগে আমাৰ দেশৰ চৰকাৰে শিক্ষা ব্যৱস্থাৰ উন্নয়নৰ কাৰণে বিভিন্ন ধৰণৰ আঁচনিক অন্তর্গত কৰি বহুতো প্রচেষ্টা হাতত লৈ আহিছে।
- শিক্ষাৰ দিশত প্রাথমিক শিক্ষাৰ সার্বজনীনকৰণৰ ওপৰত অত্যাধিক গুৰুত্ব প্রদান কৰা হয়। আমাৰ সংবিধান অনুযায়ী ৬ৰ পৰা ১৪ বছৰ বয়সলৈ সকলো ল'ৰা-ছোৱালীৰ ক্ষেত্রত শিক্ষাক মৌলিক অধিকাৰ প্রদান কৰা হয়। এইদৰে কেৱল মাত্র প্রাথমিক শিক্ষাতেই নহয় আন আন শিক্ষা ব্যৱস্থাৰ ক্ষেত্রতো বহুতো পৰিৱর্তন সাধন হয়। যেনে ১৯৬১ চনত NCERT এখন আয়োগ স্থাপিত হয় আৰু ই স্কুল শিক্ষাৰ ক্ষেত্রত কেন্দ্রীয় তথা ৰাজ্যিক চৰকাৰক সহায়-সহযোগিতা আগবঢ়ায়। উচ্চ শিক্ষাৰ ক্ষেত্রত শিক্ষণ প্রক্রিয়া, পৰীক্ষা পদ্ধতি আৰু বিশ্ববিদ্যালয়ৰ গৱেষণা প্রক্রিয়াৰ মানদণ্ড উন্নয়নৰ কাৰণে ১৯৫৬ চনত UGC স্থাপন কৰা হয়। পোন প্রথমবাৰ IGNOU ৰ দ্বাৰা মুক্ত শিক্ষাৰ পথ মুকলি কৰা হয় আৰু ইয়াৰ পিছত অসমকে ধৰি বিভিন্ন ঠাইলৈ মুক্ত বিশ্ববিদ্যালয় স্থাপন কৰা হয়। বিভিন্ন ধৰণৰ নতুন শিক্ষানুষ্ঠান স্থাপন তথা নতুন নতুন পাঠ্যক্রমৰ সূচনাৰ দ্বাৰা কাৰিকৰী আৰু মেনেজমেণ্ট শিক্ষাৰ ক্ষেত্রতো পৰিৱর্তন অনা হয়। শিক্ষাৰ ব্যক্তিগতকৰণ আৰু গোলকীকৰণ এই দুই প্রক্রিয়া ভাৰতীয় শিক্ষা পদ্ধতিৰ এক গুৰুত্বপূর্ণ পৰিৱর্তন।

- ভাৰতবৰ্ষৰ অর্থনৈতিক গাঁথনিৰ ক্ষেত্ৰত বহুতো পৰিৱৰ্তন সাধন হোৱা দেখা যায়। কৃষি ক্ষেত্ৰত উন্নত বিধৰ কৃষি পদ্ধতিৰ সূচনাৰ দ্বাৰা বিভিন্ন পৰিৱৰ্তন সাধন কৰা হয় । স্বাধীনতাৰ পিছত বিভিন্ন ভূমি সংশোধন পদ্ধতিৰ দ্বাৰা পূৰ্বৰ ভূমি খাজনা পদ্ধতি আঁতৰাই পেলোৱাৰ লগতে গ্ৰাম্য কৃষি গাঁথনিত বহুতো পৰিৱৰ্তন হয়। ইয়ে কৃষকসকলৰ জীৱন ধাৰণৰ ক্ষেত্ৰতো বহুতো সহায় আগবঢ়ায়। কেৱল মাত্ৰ কৃষি ক্ষেত্ৰই নহয় গ্ৰাম্য অর্থনীতিৰ অন্যান্য ক্ষেত্ৰতো বিভিন্ন ধৰণে পৰিৱৰ্তন আহে। গ্ৰাম্য অর্থনীতি জীৱিকা উপাৰ্জনৰ পৰা বজাৰ অর্থনীতিলৈ পৰিৱৰ্তন হয়।
- গ্ৰাম্য অর্থনীতিৰ এই পৰিৱৰ্তনৰ ক্ষেত্ৰত বিভিন্ন ধৰণৰ উপাদানে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে যেনে— ভূমি সংশোধন ব্যৱস্থা, সেউজ বিপ্লৱ, বিজ্ঞান আৰু প্ৰযুক্তিবিদ্যা, গোলকীকৰণ ইত্যাদি।

এইদৰে স্বাধীনতাৰ পিছত ভাৰতবৰ্ষৰ শিক্ষা ব্যৱস্থা আৰু গ্ৰাম্য অর্থনীতিৰ ক্ষেত্ৰত বহুতো পৰিৱৰ্তন সাধন হয়।

৫.৬ অধিক জানিবলৈ

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

1) A. S. Thakur and Sandeep Berwal, *Development of Educational System in India*, Shipra Publications, Delhi - 110092.
2) C. N. Shankar Rao, *Sociology of Indian Society*, S. Chand & Company Limited, Ram Nagar, New Delhi.
3) K. Gopal Krishna Rao, *Changing Rural Society in India*, Authors Press, Lazmi Nagar, Delhi.
8) Pankaj Kumar Desai, *History of Education in India*, Akhand Publishing House, Delhi - 110094.
5) Ruddar Dutta and K. P. M. Sundaram, *Indian Economy*, S. Chand and Company Limited, New Delhi.
6) Tura Chand, *Development of Education System in India*, Anmol Publishing Pvt. Limited, New Delhi.

৫.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ২০০২

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ National council of Educational Research and Training.

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ১৯৫৬

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ জৱাহৰ ৰোজগাৰ যোজনা আৰু স্বর্ণজয়ন্তী গ্রাম স্বৰোজগাৰ যোজনা।

৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ১৯৬০ চনৰ মধ্যৱর্তী কালছোৱাত সেউজ বিপ্লৱৰ কার্যসূচী আৰম্ভ হয়।

৫.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

চমু প্রশ্ন (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ প্রাথমিক শিক্ষাৰ সার্বজনীনকৰণ মানে কি বুজে? ইয়াৰ কৌশলসমূহ লিখক।

প্রশ্ন ২ ঃ বিশ্ববিদ্যালয় অনুদান আয়োগৰ বিষয়ে লিখক।

প্রশ্ন ৩ ঃ ভাৰতবর্ষত স্বাধীনতাৰ পিছত ভূমি সংশোধন ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে লিখক।

প্রশ্ন ৪ ঃ ভাৰতবর্ষৰ দৰিদ্রতা দূৰীকৰণ ব্যৱস্থাসমূহ কি কি? চমুকৈ লিখক।

ৰচনাধর্মী প্রশ্নসমূহ (৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ স্বাধীনতাৰ পিছত ভাৰতবর্ষৰ শিক্ষা ব্যৱস্থাৰ পৰিৱর্তনসমূহ আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ স্বাধীনতাৰ পিছত ভাৰতৰ কৃষি ক্ষেত্রৰ মূল পৰিৱর্তনসমূহ কি কি? এই পৰিৱর্তনৰ ওপৰত প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰা উপাদানসমূহ ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৩ ঃ ভাৰতৰ স্বাধীনতাৰ পিছত ইয়াৰ গ্রাম্য অর্থনীতিৰ পৰিৱর্তন সম্বন্ধে এখন ৰচনা লিখক।

প্রশ্ন ৪ ঃ চমুটোকা লিখক ঃ (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

(ক) মাধ্যমিক শিক্ষা

(খ) উচ্চ শিক্ষা

(গ) মুক্ত শিক্ষা

(ঘ) কাৰিকৰী আৰু মেনেজমেণ্ট শিক্ষা

(ঙ) ভাৰতবর্ষৰ শিক্ষাৰ ব্যক্তিগতকৰণ আৰু গোলকীকৰণ।

*** ***** ***

অধ্যায় ৬ ঃ গ্রাম্য ৰাজনৈতিক সংৰচনা

অধ্যায় গাঁথনি

৬.১ উদ্দেশ্য

৬.২ পৰিচয়

৬.৩ ভাৰতৰ পৰম্পৰাগত জাতি ব্যৱস্থা

- ৬.৩.১ জাতি ব্যৱস্থাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ
- ৬.৩.২ জাতি পদ্ধতিৰ বিকাশ
- ৬.৩.৩ গ্রাম্য ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত জাতি

৬.৪ গাঁও পঞ্চায়ত

৬.৫ ভাৰতবৰ্ষৰ পঞ্চায়তৰাজ ব্যৱস্থা

- ৬.৫.১ পঞ্চায়তৰাজ ব্যৱস্থাৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ লক্ষণসমূহ
- ৬.৫.২ পঞ্চায়তৰাজ ব্যৱস্থাৰ গঠন আৰু ইয়াৰ কার্য

৬.৬ পঞ্চায়তৰাজ ব্যৱস্থাত নাৰী সৱলীকৰণ

৬.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

৬.৮ অধিক জানিবলৈ

৬.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

৬.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

৬.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- ভাৰতবৰ্ষৰ জাতি ব্যৱস্থাৰ বিকাশ আৰু ইতিহাসৰ বিষয়ে বুজিব পাৰিব
- ক্ষমতাৰ বিকেন্দ্রীকৰণৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব
- মহিলাৰ সৱলীকৰণ কেনেদৰে পঞ্চায়ত ৰাজ ব্যৱস্থাত এক মুখ্য বিষয় হিচাপে স্থান পাইছিল তাক আলোচনা কৰিব পাৰিব।

৬.২ পৰিচয়

বৃটিছ ৰাজত্বৰ সময়ছোৱাত ভাৰতীয়সকলৰ কাৰণে সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক বিকাশৰ কোনো গুৰুত্ব নাছিল। সেই কাৰণে ক্ষমতাৰ বিকেন্দ্রীকৰণ (Decentralization) বৃটিছ শাসনাৱলীৰ অন্তর্গত কোনো বিষয় হিচাপে স্বীকৃতি পোৱা নাছিল। স্বাধীনতাৰ পিছত ভাৰতবৰ্ষই গণতান্ত্রিক প্রতিনিধিৰ ব্যৱস্থা গ্রহণ কৰে যদিও মহাত্মা গান্ধীয়ে বিশ্বাস কৰিছিল গাঁও-ভিত্তিক অংশীদাৰী গণতন্ত্র অর্থাৎ পঞ্চায়তীৰাজৰ ওপৰত। গান্ধীয়ে বিশ্বাস কৰিছিল যে ভাৰতবৰ্ষৰ

প্ৰকৃত বিকাশ কেৱল গ্ৰাম স্ৱৰাজ (Gram swaraj) আঁচনিৰ যোগেদিহে সম্ভব। সেয়েহে, স্বাধীনতাৰ পিছত ভাৰত চৰকাৰে প্ৰথম পঞ্চ বাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ আৰম্ভণি কৰিছিল। ইয়াৰ সমান্তৰালকৈ গ্ৰাম্য অংশীদাৰী অনুষ্ঠানসমূহৰ স্থাপনৰ অধ্যয়নৰ বাবে কমিটী স্থাপন কৰিছিল। মেহতা কমিটীৰ পৰামৰ্শ অনুসৰি ৰাজনীতি আৰু বিকেন্দ্ৰীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ আৰম্ভণি হৈছিল। ভাৰতবৰ্ষই পঞ্চায়তীৰাজ আইনৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ মাজত নিজকে আগবঢ়াই নিলেও ইয়াৰ প্ৰতিবন্ধক হিচাপে আছিল জাতি বিভেদৰ সুদৃঢ় বান্ধোন। স্থানীয় কিছুমান বিশিষ্ট জাতিৰ জাতিভেদ ধাৰণাই ইয়াক অধিক প্ৰকট কৰি তুলিছিল। বৰ্ণ আৰু জাতি বিন্যাস সম্বন্ধে ধাৰণা লাভ কৰিবলৈ আমি জাতি পদ্ধতিৰ বিকাশ সম্বন্ধে তথা উদঘাটন কৰাটো আৱশ্যক।

পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ পদক্ষেপ হ'ল নাৰীক সমাজৰ মূলসুতিৰ লগত সংযোগকৰণ আৰু শাসন নীতিৰ লগত অন্তৰ্ভুক্তিকৰণ। ১৯৯৩ চনত ৩৩% আৰক্ষণৰে পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাত নাৰী সৱলীকৰণৰ ক্ষেত্ৰত গুৰুত্বপূৰ্ণ পদক্ষেপ লোৱা হৈছিল। ২০০৯ চনত এই আৰক্ষণ ৫০% লৈ বৃদ্ধি পায়। এই পাঠটিৰ মাজত আপোনালোকে পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাত নাৰী সৱলীকৰণৰ ক্ষেত্ৰত মুখামুখি হোৱা প্ৰত্যাহবান আৰু ইয়াৰ উপায়সমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। শাসন ব্যৱস্থাত নাৰীসকলৰ অংশগ্ৰহণৰ ক্ষেত্ৰত নাৰী সৱলীকৰণৰ ভূমিকাও উল্লেখ কৰা হৈছে।

৬.৩ ভাৰতৰ পৰম্পৰাগত জাতি ব্যৱস্থা

প্ৰায় ২০০ বছৰ আগতে ভাৰতবৰ্ষ আৰু নেপালত জাতি ব্যৱস্থাৰ আৰম্ভণি হৈছিল। জাতি ব্যৱস্থা প্ৰথমতেই হিন্দু ধৰ্মৰ সৈতে সাঙোৰ খাই আছিল আৰু ব্যক্তিক তেওঁলোকৰ জীৱিকা অনুযায়ী শ্ৰেণীবিভাগ কৰা হৈছিল। পিছলৈ জাতি ব্যৱস্থা বংশ বা জন্মৰ ওপৰত আধাৰিত হৈছিল। প্ৰত্যেক বক্তিয়ে এক অপৰিৱৰ্তনীয় জাতি বিন্যাসৰ দ্বাৰা জন্মৰ পৰাই বিভাজিত হৈছিল।

F. Blunt ৰ মতে জাতি হ'ল এক সগোত্ৰীয় উমৈহতীয়া নামবিশিষ্ট গোট, যাৰ সদস্যভুক্তি বংশগত, সামাজিক সংসৰ্গত কিছুমান নিৰ্দিষ্ট প্ৰতিবন্ধকৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হয়, যিয়ে এক উমৈহতীয়া পৰম্পৰাগত বৃত্তি গ্ৰহণ কৰে আৰু সেই বৃত্তি সাধাৰণতে পুৰুষানুক্ৰমিক হয়।

Ketkar-এ তেওঁৰ 'History & Caste in India' গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰিছে, 'জাতি হ'ল এক সামাজিত নোট যাৰ দুটা বৈশিষ্ট্য আছে, (ক) সদস্যভুক্তিৰ বাবে জন্মগতভাৱে একে জাতিৰ হোৱাটো জৰুৰী আৰু বৰ্হিজাতিত জন্মগ্ৰহণ কৰাসকল একে গোটৰ সদস্য হিচাপে গণ্য কৰা নহয়। (খ) সদস্যসকল কঠোৰ সামাজিক নিয়মৰ দ্বাৰা গোটৰ বাহিৰত বিবাহৰ বাবে নিষেধ কৰা হয়।

স্পেনিছ শব্দ 'Bred' বা 'Lineage'ৰ পৰা 'Caste' বা জাতি শব্দৰ উদ্ভৱ হৈছে। 'Caste' শব্দৰ সংস্কৃত পৰিভাষা হৈছে- 'Varna' বা বৰ্ণ, অৰ্থাৎ, প্ৰকাৰ, ৰং, গঠন আৰু শ্ৰেণী। প্ৰাথমিক চাৰিটা প্ৰধান জাতি হ'ল— ক) ব্ৰাহ্মণ, খ) ক্ষত্ৰিয়, গ) বৈশ্য আৰু ঘ) শূদ্ৰ। ব্ৰাহ্মণসকল হ'ল শিক্ষিত আৰু পুৰোহিত শ্ৰেণীৰ। ক্ষত্ৰিয়সকল হ'ল শাসকশ্ৰেণীৰ আৰু যোদ্ধা। বৈশ্যসকল

হ'ল শিল্পী, ব্যবসায়ী, বাণিজ্য আৰু কৃষিৰ লগত জড়িত ব্যক্তি। শূদ্রসকল হৈছে শ্রমিক শ্রেণীৰ। এই চাৰিজাতিৰ উপৰিও জাতি পদ্ধতিৰ তলত বা বাহিৰত জন্মা কিছুমান লোক অস্পৃশ্য বুলি গণ্য কৰা হয়। Sndre Beteille য়ে সিদ্ধান্ত আগবঢ়ায় জাতৰ হ'ল এক নির্দিষ্ট গোটৰ সমগোত্রীয় বিবাহ, বংশ আৰু নির্দিষ্ট শৈলী বিশিষ্ট আৰু নির্দিষ্ট বৃত্তিৰে জড়িত সৰুগোট যিটো সাধাৰণতে কম-বেছি পৰিমাণে শুদ্ধতা আৰু পবিত্রতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বর্গীকৰণ কৰা হয়।

বহল অর্থত, জাতি হ'ল এক বংশানুক্রমিকভাৱে সমগোত্রীয় বিবাহেৰে আৱদ্ধ, উমৈহতীয়া নামবিশিষ্ট, পৰম্পৰাগত বৃত্তি। উমৈহতীয়া সংস্কৃতি আৰু নির্দিষ্ট সামাজিক প্রস্থিতি (Status) বিশিষ্ট মৌলিক সজাতীয় গোট। জাতি ব্যৱস্থাৰ কিছুমান বৈশিষ্ট তলত উল্লেখ কৰা হ'ল।

৬.৩.১ জাতি ব্যৱস্থাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ

- **বংশগত প্রকৃতিঃ** জাতি ব্যৱস্থা বংশানুক্রমিক। আর্জিত গুণ বা দক্ষতাতকৈ জাতি নির্ধাৰণৰ বাবে প্রাচীন হিন্দু শাস্ত্রসমূহে নির্দেশ কৰা গুণকহে ভিত্তি কৰা হয়। জাতি পদ্ধতিৰ বাবে জন্ম হ'ল নির্ণীত কাৰক। কোনো এক জাতিত জন্ম গ্রহণ কৰাৰ পিছত ই সদায় অপৰিবর্তিত হৈ থাকে। সামাজিক প্রস্থিতি, স্থান, সন্মান জাতি অনুসৰি নির্ধাৰণ কৰা হয়।
- **পৃথকীকৰণ ঃ** ভাৰতীয় সমাজ জাতি ব্যৱস্থাৰ ভিত্তি কৰি বিভাজিত বা পৃথক। প্রতিটো জাতিয়েই আন এটা জাতিৰ পৰা পৃথক আৰু স্বতন্ত্র। সেয়েহে এটা জাতিৰ পৰা আন এটা জাতিলৈ প্রস্থিতি পৰিৱর্তন কৰিব নোৱাৰে। প্রতিটো জাতিৰে নিজস্ব ধাৰণা বা জীৱন ধাৰণৰ আর্হি থাকে। নিজস্ব নীতি নিয়ম, আচাৰ-বিচাৰ, ৰীতি-নীতি, সংস্কৃতি, আচাৰ-ব্যৱহাৰ আৰু ধর্মীয় বিশ্বাস থাকে।
- **সংস্কৰণ ঃ** জাতিবিলাকৰ মাজত উচ্চ আৰু নিম্ন স্থান আছে। এই স্থান কর্মসংস্থানৰ পবিত্র অপৰিত্র বুলি বিশ্বাস কৰা মানৰ ভিত্তিত গঢ় লয়। এয়া এক জখলাৰ দৰে য'ত পবিত্র বুলি গণ্য কৰা জাতিক তলৰ স্থানত ঠাই দিয়া হয়। D. C. Bhattacharya উল্লেখ কৰিছে যে, 'অকল বিভিন্ন জাতিয়েই সংস্কৰণ সৃষ্টি' নকৰে, বৰং তেওঁলোকে গ্রহণ কৰা জীৱিকা নির্বাহৰ বৃত্তি, বিভিন্ন প্রকাৰৰ খাদ্য আৰু তেওঁলোকে পালন কৰা ৰীতি-নীতি আদিয়েও সংস্তৰণৰ সৃষ্টি কৰে।
- **অন্তর্বিবাহী গোষ্ঠী ঃ** জাতি হ'ল এক অন্তর্বিবাহী গোষ্ঠী, অর্থাৎ প্রতিটো জাতিৰে বিবাহ নিজ জাতিৰ মাজত সম্পন্ন হয়। জাতিৰ বাহিৰত বিবাহ বর্হিভূত বুলি গণ্য কৰা হয়। এই নীতি অমান্য কৰি বর্হিবিবাহ কৰাসকল জাতিৰ পৰা নিষ্কাষিত কৰা হয় আৰু তেওঁলোকক সংশ্লিষ্ট জাতিৰ বুলি গণ্য কৰা নহয়। অৱশ্যে চহৰৰ শিক্ষিত লোকসকলৰ মাজত বর্হিবিবাহ (exogamy)ৰ প্রচলন ক্রমাগত বৃদ্ধি পাই আহিছে।

- **পৱিত্রতা আৰু কলুষতা ঃ** জাতিৰ মাজত শুদ্ধতা বা পবিত্রতা আৰু অশুদ্ধতা বা কলুষতা কর্ম, বৃত্তি, ভাষা, পোছাক পৱিচ্ছদ, খাদ্য অভ্যাস আদিৰ দ্বাৰা নির্ণীত হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে মাদক দ্রব্য পান, মাছ-মাংস আদি আমিষ খাদ্যভ্যাস, চামৰা, মৃত জন্তু আৰু মল-মূত্র পৱিস্কাৰ কৰা, জাবৰ-জোথৰ কঢ়িয়াই নি ঠাই পৱিস্কাৰ কৰা আদি অপৱিত্র বা কলুষতাপূর্ণ আৰু এইবোৰ বিষয়ত জড়িত ব্যক্তিসকলক অপবিত্র বুলি গণ্য কৰা হয়।
- **বৃত্তিগত সম্পর্ক ঃ** প্রাচীন কালৰে পৰাই প্রত্যেক জাতিৰে নিজস্ব বংশানুক্রমিক বৃত্তি আছে। তেওঁলোকে সাধাৰণতে জাতিগত এই বৃত্তিসমূহ ত্যাগ নকৰে। উদাহৰণস্বৰূপে ব্রাহ্মণসকলে যাগ-যজ্ঞ-পূজা-অর্চনা তথা শিক্ষকতা বৃত্তিৰ লগত জড়িত। তেনেদৰে কায়স্থসকলে ৰাজহ সংগ্রহ, ৰাজহৰ তথ্য সংৰক্ষণ আৰু লিখা-পঢ়াৰ লগত জড়িত। ব্যৱসায়-বাণিজ্যত লগত জড়িত ব্যক্তিসকল হ'ল বৈশ্য জাতিৰ। মূচীসকল হ'ল চামৰা বৃত্তিৰ লগত জড়িত লোক। অৱশ্যে উদ্যোগীকৰণ আৰু নগৰীকৰণৰ ফলত লোকসকলে তেওঁলোকৰ পৰম্পৰাগত বৃত্তি ত্যাগ কৰি অন্য বৃত্তিও গ্রহণ কৰিব ধৰিছে। গাঁও অঞ্চলত কিন্তু পৰম্পৰাগত বৃত্তিকে বর্তমানেও গ্রহণ কৰা পৰিলক্ষিত হৈ আহিছে।
- **সামাজিক আৰু ধর্মীয় অযোগ্যতা ঃ** নিম্ন জাতিৰ লোকসকলক কিছুমান কাম কৰাৰ ক্ষেত্রত বাধা নিষেধ আৰোপ কৰা হয়। মন্দিৰত পূজাৰ বাবে প্রৱেশ কৰা, যিবোৰ উচ্চজাতিৰ লোকসকলে ব্যৱহাৰ কৰা, ৰাজহুৱা পুখুৰী বা কুঁৱাৰ পৰা পানী সংগ্রহ কৰা, ছাতি আৰু সোণৰ বা অন্য মূল্যবান গহণা পৱিধান আদিত নিম্ন জাতিৰ লোকসকলক নিষেধ কৰ। হয়। অৱশ্যে সময়ৰ পৱিৱর্তনত ঠাই বিশেষে এনে বাধা নিষেধৰও অন্ত পৱিছে।
- **সাংস্কৃতিক পার্থক্য ঃ** প্রতিটো জাতিয়েই ক্ষুদ্র আৰু স্বয়ং সম্পূর্ণ সামাজিক গোট আৰু প্রতিটোৱে আনটোৰ পৰা পৃথক। প্রত্যেক জাতিৰেই পৃথক সংস্কৃতি, ৰীতি-নীতি আৰু পৰম্পৰা আছে আৰু সিয়েই এটা জাতিৰ পৰা আনটোক স্বতন্ত্র কৰে। খাদ্যাভ্যাস, বৃত্তিগত বৈশিষ্ট্যতা, আচাৰ-ব্যৱহাৰৰ নীতি আদি জাতি এটাৰ পুৰুষানুক্রমে চলি আহে আৰু সমাজীকৰণ ব্যৱস্থাই এই প্রক্রিয়াক অধিক বাস্তৱিক কৰে।
- **সামাজিক আৰু ধর্মীয় যোগ্যতাৰ ভিত্তিত বিভিন্ন স্তৰৰ বিশেষাধিকাৰ ঃ** নিম্নজাতিৰ লোকসকলৰ তুলনাত উচ্চজাতিৰ লোকসকলে সামাজিক সুবিধা, অধিকাৰ আদি অধিকভাৱে ভোগ কৰে। আনহাতে নিম্নজাতিৰ লোকসকলে সামাজিক, ধর্মীয় বাধা-নিষেধ সম্মুখীন হ'ব লগা হয়। তেওঁলোকক মঠ-মন্দিৰ, ৰাজহুৱা সৎকাৰ গৃহ, বিদ্যালয়, ৰাজহুৱা স্থান, ভোজনালয় আদিত প্রৱেশত বাধা নিষেধ আৰোপ কৰা হয়।

- **স্বৰ্গীয় ধাৰণা ঃ** জাতি পদ্ধতি এক স্বৰ্গীয় বা ঈশ্বৰ নির্দেশিত নিয়ম বুলি গণ্য কৰা হয়। এই জাতি পদ্ধতি হিন্দু ধর্মৰ ব্রহ্মবাদী ধাৰণা 'কর্ম'ৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ৰাতি বুলি বিশ্বাস কৰা হয়। পুর্নজন্ম ধাৰণাও জাতি পদ্ধতিৰ লগত জড়িত।

৬.৩.২ জাতি পদ্ধতিত বিৰর্তন (Evolution of the Caste System)

যোৱা শতিকাৰ পৰা ভাৰতবর্ষৰ জাতি পদ্ধতিৰ লক্ষণীয় পৰিৱর্তন আহিছে আৰু স্বাধীনতাৰ পিছৰে পৰা এই পৰিৱর্তন অধিকভাৱে দেখা গৈছে। সংস্কৃতকৰণ, পাশ্চাত্যকৰণ, উদ্যোগীকৰণ আদি বিভিন্ন কাৰকে জাতি পদ্ধতিৰ প্রভুত পৰিৱর্তনত গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা গ্রহণ কৰে।

- **সংস্কৃতায়ন/সংস্কৃতকৰণ ঃ** সংস্কৃতকৰণ হ'ল এনে এক প্রক্রিয়া য'ত নিম্নজাতি বা আদিবাসী বা অন্য গোটে নিজৰ ৰীতি-নীতি, ভাৱ-আদর্শ, ধার্মিক সংস্কাৰ আদিৰ পৰিৱর্তন কৰি উচ্চ জাতিৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰ, জীৱনশৈলী, সংস্কৃতি আদি গ্রহণ কৰে। সংস্কৃতায়নৰ কাৰণে এটা জাতিয়ে নিশ্চয়কৈ উচ্চ সামাজিক প্রস্থিতি, তুলনামূলকভাৱে উন্নত অর্থনৈতিক অৱস্থা আৰু এটা উচ্চজাতিৰ সদস্য হোৱাটো প্রয়োজন। সংস্কৃতকৰণ এক সমূহীয়া প্রক্রিয়া আৰু ই ব্যক্তিগত প্রক্রিয়াৰ লগত জড়িত নহয়। সংস্কৃতকৰণ এক দীর্ঘদিনীয়া প্রচেষ্টাৰ ফল। সংস্কৃতকৰণৰ ফলত জাতিসমূহৰ গঠনগত (Structural) পৰিৱর্তন নহয়, মাথো স্থানগত প্রস্থিতি লাভহে হয়। এই প্রক্রিয়াৰ দ্বাৰা ভাৰতীয় সমাজত নিম্ন বুলি পৰিগণিত হোৱা জাতি উপজাতিৰ কিছু সংখ্যকে নিজৰ সামাজিক প্রস্থিত উচ্চ জাতিৰ লোকৰ অনুৰূপত লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। লিঙ্গায়ৎ, ৰাজপুত্রসকল এনে কিছুমান জাতিৰ উদাহৰণ। এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া যে অস্পৃশ্য বুলি গণ্য কৰা সকলে সংস্কৃতকৰণৰ দ্বাৰা নিজৰ সামাজিক প্রস্থিতি উন্নত কৰিবলৈ সুযোগ নাপায়।
- **পশ্চিমীয়াকৰণ** (Westernization) ঃ ভাৰতবর্ষ, বৃটিছ উপনিৱেশিক শাসকসকলেই পশ্চিমীয়া শৈলীত জীৱন ধাৰণ, সাজ সজ্জা আৰু আচাৰ-নীতিৰ প্রধান প্রভাৱক (Influencer)। পশ্চিমীয়াকৰণৰ প্রধান বৈশিষ্ট্যসমূহ হ'ল— ক) যুক্তিবাদী দৃষ্টিভংগী (বৈজ্ঞানিক আৰু লক্ষ্য নির্ণায়ক দৃষ্টিভংগী), খ) বস্তুবাদী আৰু বাহ্যিক গ) আধুনিক জনসংযোগ ব্যৱস্থা, ঘ) ইংৰাজী মাধ্যমৰ শিক্ষা, ঙ) সামাজিক গতিশীলতা আদি। উচ্চ জাতিৰ লোকসকল প্রথমেই পশ্চিমীয়াকৰণৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত হয়। ব্যৱসায়িক লেনদেন, শিক্ষা আৰু সামাজিকৰণ আদিৰ কাৰকসমূহে পশ্চিমীয়াকৰণৰ বাবে যোগসূত্রৰ ভূমিকা গ্রহণ কৰে। সামাজিক গতিশীলতাৰ বাবে পিছলৈ নিম্নজাতিৰ লোকসকলেও পশ্চিমীয়াকৰণৰ দ্বাৰা

প্রভাৱিত হয়।

- **আধুনিকীকৰণ** (Modernization) ঃ ই প্রাথমিকভাৱে বৈজ্ঞানিক দৃষ্টিভংগী, যুক্তিবাদী ধাৰণা, উচ্চ সামাজিক সচলতা, উৎকৃষ্টতা লাভৰ বাবে উচ্চ আকাংক্ষা, সহানুভূতি, স্বতন্ত্রতাৰ প্রতি আগ্রহ, বন্ধুত্বপূর্ণ মনোভাৱ আৰু জটিল পৰিৱেশ বা সংস্থাৰ লগত কার্য সম্পাদন আদিৰ দ্বাৰা পৰিচালিত এক প্রক্রিয়া। ইয়াৰ ফলত সংস্থাগত, গাঁথনিগত, মনোবৃত্তি আৰু আনুষ্ঠানিক মানসিক গভীৰভাৱে প্রভাৱিত আৰু পৰৱর্তিত হয় আৰু জাতি পদ্ধতিতও পৰিৱর্তন আহে। এই সকলোবোৰৰ প্রতিক্রিয়াস্বৰূপে জাতি গাঁথনিৰ মাজতও গতিশীলতা আহি পৰে। চহৰ অঞ্চলত জাতি বিভাগ ক্রমান্বয়ে শ্রেণীলৈ পর্যবসিত হয়। অৱশ্যে ভাৰতবর্ষই আধুনিকীকৰণ ব্যৱস্থাক গ্রহণ কৰিলেও, পৰম্পৰাৰ পৰা সম্পূর্ণ আঁতৰি অহা নাই। ভাৰতীয় জাতি ব্যৱস্থাই আধুনিক কিছুমান ব্যৱস্থা যেনে— জনসাধাৰণক শিক্ষাদান, সুব্যৱস্থিত অনুষ্ঠান সৃষ্টি আৰু জনসাধাৰণক সজাগ কৰি তোলা আদি আধুনিকীকৰণৰ প্রণালী ভাৰতীয় জাতি ব্যৱস্থাই গ্রহণ কৰিছে।
- **উদ্যোগীকৰণ আৰু নগৰীকৰণ ঃ** যোৱা শতিকাৰ পৰা উদ্যোগীক চহৰ আৰু নগৰসমূহৰ উন্নয়নৰ ফলত গাঁও অঞ্চলৰ পৰা নগৰ অঞ্চললৈ আৰু উদ্যোগীক খণ্ডলৈ প্রব্রজন আৰম্ভ হোৱাৰ লগে লগে জাতি ব্যৱস্থাও প্রভাৱিত হৈছে। এই ঠাইসমূহত কঠোৰ জাতি ব্যৱস্থাও শিথিল হৈ পৰিছে।
- **গণতান্ত্রিক বিকেন্দ্রীকৰণ ঃ** পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাৰ প্রৱর্তনৰ ফলত গাঁওসমূহত স্থানীয় স্থায়ত্ব শাসিত শাসন ব্যৱস্থাৰ সুবিধা হৈছে। সেয়ে পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাৰ যোগেদি সকলো জাতিকে সমভাৱে প্রতিনিধিত্ব কৰাৰ সুযোগ ঘটিছে। নীচজাতিৰ লোকসকলক সমঅধিকাৰৰ সুযোগৰ দ্বাৰা তেওঁলোকক উন্নতিৰ পথত আগুৱাই নিবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে, এই লোকসকলৰ নিজস্ব বিষয় বস্তুসমূহত সেয়েহে নিম্ন জাতিৰ লোকসকলেও অংশ গ্রহণ কৰিব পাৰে।

৬.৩.৩ গ্রাম্য ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত জাতি

জাতি এক সামাজিক অনুষ্ঠান আৰু সামাজিক স্তৰীকৰণৰ পদ্ধতি হিচাপে অতীজৰেপৰাই বর্তমানলৈ প্রথাগত সামাজিক-ৰাজনৈতিক সংৰচনাৰ গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰি আহিছে। জাতি প্রথাৰ জৰিয়তে ভাৰতীয় গ্রাম্য সমাজত বহু পৰিমাণে ক্ষমতাৰ কেন্দ্রীয়কৰণ হৈ আহিছে। জাতি ব্যৱস্থাৰ জৰিয়তে এজন ব্যক্তিৰ আর্থ সামাজিক প্রস্থিতি বা স্থিতি প্রথাগতভাৱে নির্ণিত হৈ আহিছে। আৰু এই স্থিতিয়ে গ্রাম্য সমাজত ব্যক্তিগৰাকীৰ ৰাজনৈতিক স্থিতিকো প্রভাৱিত কৰে। তেনেদৰে ক্ষমতা আৰু অধিকাৰ ব্যক্তি বা গোটৰ জাতিগত স্থিতিৰ দ্বাৰা নির্ণীত হয়। জাতি আৰু ৰাজনীতিৰ পাৰস্পৰিক

সম্বন্ধৰ বিষয়ে স্পষ্টকৈ জ্ঞান লাভ কৰিবলৈ আমি (অধিক প্রভাৱশালী) জাতি ধাৰণাৰ বিষয়ে জানিব লাগিব।

প্রভাৱশালী জাতি বুলিলে সাধাৰণতে জাতি শৃংখলাত শীর্ষ অৱস্থিত উচ্চ শ্রেণীসমূহকে বুজায়। এই শ্রেণীটোৱে সংখ্যাগতভাৱে অধিক শক্তিশালী অর্থনৈতিকভাৱে স্বচ্ছল হয়। এই জাতিটোৱে নিজৰ সংখ্যাগত আৰু অর্থনৈতিক প্রাধান্যতাৰে গ্রাম্য ৰাজনৈতিক ক্ষেত্রখনত এক ক্ষমতাশালী আসনত উপনীত হয়। সেয়েহে ক'ব পাৰি ভাৰতীয় গ্রাম্য সমাজ পৰিপ্রেক্ষিতত বেছিভাগ ক্ষেত্রতেই উচ্চ জাতিৰ ব্যক্তিসকলে উচ্চ শ্রেণীভুক্ত হয় আৰু প্রভাৱশালী আর্থ সামাজিক স্থিতিৰ বাবে ৰাজনৈতিকভাৱেও উচ্চ স্থান লাভ কৰে। আকৌ জাতি পঞ্চায়তেও গ্রাম্য ৰাজনৈতিক সংৰচনাত এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা গ্রহণ কৰে। জাতি পঞ্চায়ত বা সংঘই অন্তঃজাতি আৰু আন্তঃজাতিসমূহৰ মাজত থকা মতবিৰোধ বা কন্দলৰ সমাধানৰ বাবে দায়বদ্ধ হোৱাৰ উপৰিও নিজৰ জাতিৰ আর্থ সামাজিক উন্নয়নৰ বাবে স্বার্থগোট বা কল্যাণকামী গোট হিচাপেও ভূমিকা গ্রহণ কৰে।

বর্তমান সময়তো জাতি ব্যৱস্থাই আমাক গ্রাম্য সমাজ ব্যৱস্থাক বহুলভাৱে প্রভাৱিত কৰে। ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাত জাতি এক প্রধান নির্ধাৰণকাৰী কাৰক। ৰাজনৈতিক নির্বাচনী প্রক্রিয়াত ইয়াৰ প্রভাৱ বিশেষভাৱে পৰিলক্ষিত হয়। নৃত্বত্ববিজ্ঞানী Owen M. Lynch আৰু অন্যান্য বিজ্ঞানীসকলে বর্ণনা কৰে যে ৰাজনৈতিক প্রসাৰত জাতি গোটসমূহেও ৰাজনৈতিকভাৱে অধিক সক্রিয়তা লাভ কৰিছে আৰু অন্য কল্যাণকামী বা স্বার্থগোটসমূহৰ লগত প্রতিযোগিতাৰ সন্মুখীন হ'ব লগা হৈছে। আর্থ ৰাজনৈতিক মুনাফা লাভ এওঁলোকৰ প্রতিযোগিতাৰ মূল উদ্দেশ্য। জাতিসংঘসমূহে নিজৰ আঞ্চলিক পৰিসীমা অতিক্রম কৰি ৰাজ্যিক আৰু দেশীয় ৰাজনৈতিক ক্ষেত্রখনত অধিকাৰ সাব্যস্ত কৰিবলৈ ৰাজনৈতিক সক্রিয়তা বৃদ্ধি কৰি আহিছে। ভাৰতবর্ষত গণতান্ত্রিক ব্যৱস্থাত নিজৰ সংখ্যাগত ক্ষমতা বৃদ্ধিৰ উদ্দেশ্যে জাতিগোটসমূহে অন্য সমবর্ণীয়, উপজাতিগোট সমূহৰ লগত সম্বন্ধ স্থাপন কৰি ৰাজনৈতিক প্রসাৰতাৰ চেষ্টা কৰা হৈছে। আনুভূমিক একতা বৃদ্ধিৰ উদ্দেশ্যে প্রথাগত বংশানুক্রমিকতা ধাৰণাক সূক্ষ্মতাৰে গ্রহণ কৰা হৈছে। সেয়েহে, জাতিগত অস্পৃশ্যতা বা অপৰিত্রতাৰ ধাৰণা অৱনমিত হৈছে যদিও জাতি ব্যৱস্থা অটুট আছে। এই ক্ষেত্রত আমি দলিতসকলৰ উদাহৰণ গ্রহণ কৰিব পাৰোঁ। এই দলিতসকলে বর্তমানৰ ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক ক্ষেত্রখনত এক শক্তিশালী গোট হিচাপে নিজকে প্রতিষ্ঠিত কৰিছে। পৰম্পৰাগত আর্থ সামাজিক শোষণৰ বিৰুদ্ধে তেওঁলোকে প্রত্যাহ্বান জনাইছিল আৰু নিজৰ সামাজিক স্থিতি বা অৱস্থান উন্নীতকৰণৰ বাবে সংগ্রাম কৰিছিল। দলিতসকলৰ ক্ষোভ প্রকাশ ঘটিছিল তেওঁলোকৰ লিখনি প্রতিবাদ কার্যসূচী, হৰতাল আৰু দলিত পেন্থাৰচৰ দৰে সামাজিক সংগঠনসমূহৰ বিভিন্ন প্রতিবাদী কার্যসূচী। এক বৈপ্লৱিক পৰিৱর্তনৰ দাবী এই

কার্যসূচীসমূহৰ উদ্দেশ্য আছিল। যদিও বর্তমান সময়ত জাতি ব্যৱস্থাত কিছু পৰম্পৰাগত প্রথা হ্রাস পাইছে তথাপিও ৰাজনৈতিক ক্ষেত্রখন ই অধিক শক্তিশালী ৰূপত প্রকাশ পাইছে।

৬.৪ গাঁও পঞ্চায়ত

ভাৰত উপমহাদেশত স্থানীয় প্রশাসনৰ পদ্ধতি হিচাপে গাঁও পঞ্চায়ত আটাইতকৈ পুৰণি পদ্ধতি। 'পঞ্চায়ত' শব্দৰ অর্থ হ'ল 'সদন'। পাঁচগৰাকী জ্ঞানী আৰু সন্মানীয় বয়স্ক ব্যক্তিক স্থানীয় সম্প্রদায় বা সমাজে এই সদনৰ বাবে নির্বাচিত কৰে। পৰম্পৰাগতভাৱে ব্যক্তিগত আৰু গাঁওসমূহৰ মাজত সংঘটিত অশান্তি বা মতভেদ মীমাংসাৰ বাবে গাঁও পঞ্চায়ত স্থাপিত হৈছিল। ১৮৬৯ চনত বৃটিছ চৰকাৰে বম্বেত প্রথমবাৰৰ বাবে স্থানীয় প্রশাসন মনোনীত কৰে। পিছত ১৮৮২ চনত লর্ড ৰিপণে আনুষ্ঠানিকভাৱে স্থানীয় স্বায়ত্ত শাসন ব্যৱস্থাৰ প্রতিষ্ঠা কৰিছিল। মহাৰাষ্ট্রৰ Marathwada আৰু বিদর্ভত জিলা পৰিষদ ইয়াৰ বাবে স্থাপিত কৰিছিল।

বম্বে জিলা পঞ্চায়ত আইন ১৯২০ হ'ল পঞ্চায়ত ব্যৱস্থাৰ প্রথম বিধি নির্মাণ আইন। এই আইনৰ অধীনত এক নির্বাচিত নিকায়ৰ দ্বাৰা পঞ্চায়ত গঠন কৰা হয়। পঞ্চায়তৰ সদস্যসকলক গাঁৱৰ প্রাপ্তবয়স্ক পুৰুষসকলৰ দ্বাৰা নির্বাচন কৰা হৈছিল। পৌৰ সম্পর্কীয় স্থানীয় কার্য সম্পাদনৰ ভাৰ পঞ্চায়তৰ ওপৰত ন্যস্ত কৰা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে বাধ্যতামূলক গৃহ কৰ সংগ্রহ। ১৯২০ আইনমতে আকৌ গাঁও পঞ্চায়তে বিভিন্ন আর্য সামাজিক অনুষ্ঠানৰ বিভিন্ন কার্যাৱলীত অংশগ্রহণ কৰিব পাৰে।

ভাৰত স্বাধীন ৰাষ্ট্র হিচাপে পৰিগণিত হোৱাৰ পিছত, প্রদেশসমূহ গঠন হয় আৰু পঞ্চায়ত আইন ব্যৱস্থাৰ সৃষ্টি কৰা হয়। ১৯৫৮ৰ লোক আদালত আইনৰ ৪০ অধ্যায় মতে প্রতিটো বিত্তীয় বর্ষৰ প্রথম দুমাহত পঞ্চায়তে গাঁৱৰ প্রাপ্তবয়স্ক সদস্যসকলৰ সৈতে মিলিত বৈঠক আহ্বান কৰাটো বাধ্যতামূলক। শেষত গ্রামসভাত আর্থিক বার্ষিক বিৱৰণী প্রস্তুত কৰিব লাগে।

পঞ্চায়তৰ মুখ্য পৌৰ কর্তব্য হ'ল— স্বচ্ছতা সম্বন্ধীয় ব্যৱস্থা। ৰাস্তা-ঘাটৰ পোহৰৰ ব্যৱস্থা, আৰু খোৱা পানীৰ ব্যৱস্থা আদি। কৃষিক্ষেত্র, সমবায়, পশু পালন, স্ব-ৰক্ষা আৰু অন্যান্য প্রশাসনীয় আৰু উন্নয়নমূলক কাম আদিও পঞ্চায়তৰ ভিতৰুৱা দায়িত্ব। জিলা প্রশাসনৰ জৰিয়তে ৰাজ্য চৰকাৰে পঞ্চায়তৰ ওপৰত প্রত্যক্ষ নিয়ন্ত্রণ ৰাখে।

এইটো প্রায়ে দেখা যায় যে এই অনুষ্ঠানসমূহৰ ওপৰত প্রায়েই চৰকাৰৰ কোনো নিয়ন্ত্রণ নাথাকে আৰু পঞ্চায়ত ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা বুনিয়াদী স্তৰৰ সদস্যসকল বিশেষ উপকৃত নহয়। এই সমস্যাসমূহ নিবাৰণৰ কাৰণে বলৱন্ত ৰায় মেহতা কমিটী (১৯৫৭) আৰু অশোক মেহতা কমিটী (১৯৭৭) নিযুক্ত কৰা হৈছিল। এই কমিটী দুখনৰ পৰামর্শৰ ভিত্তিত সংবিধানৰ (৭৩ নং অনুচ্ছেদত) ১৯৯২ চনৰ ২৪ এপ্রিলত পঞ্চায়তৰাজ ব্যৱস্থাক সাংবিধানিক মর্যদা প্রদান কৰে।

৬.৫ ভাৰতবৰ্ষৰ পঞ্চায়তৰাজ আইন

মহাত্মা গান্ধীয়ে পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাক ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক ক্ষেত্রখনৰ মূল বুনিয়াদ বুলি অভিহিত কৰিছে। পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাত চৰকাৰ শাসন ক্ষমতাৰ বিকেন্দ্রীকৰণ ঘটে আৰু প্রত্যেক হাঁৰতেই ইয়াৰ অন্তৰ্ৱর্তী বিষয়সমূহৰ পৰিচালনাৰ বাবে দায়বদ্ধ হয়। এই ব্যৱস্থাক সেয়েহে গ্রাম স্ৱৰাজ (গ্রাম স্বায়ত্ত শাসন) বুলি কোৱা হৈছে। পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাৰ আনুষ্ঠানিকভাৱে স্বীকৃত হয় ১৯৯২ চনত। ভাৰতীয় কমিটি কেইখনৰদ্বাৰা অধ্যয়ন কৰাৰ পিছত কেন্দ্র বা ৰাজ্য চৰকাৰৰ সলনি স্থানীয় স্বায়ত্ব শাসন ব্যৱস্থাৰ প্রৱর্তন কৰা হয়।

১৯৯২ চনত সাংবিধানৰ ৭৩ সংখ্যক সংশোধনী বিধেয়কত এক নতুন অধ্যায় (নৱম) 'পঞ্চায়ত' সন্নিৱিষ্ট কৰা হয় আৰু এই নৱম অধ্যায়ত ২৯ টা বিষয়ও অন্তর্ভুক্ত কৰা হয়। পঞ্চায়তৰ স্থাপনা, ইয়াৰ কার্যকৰণ আৰু সাফল্যকৰণৰ বাবে সংবিধানিক নিয়ম প্রণয়ন কৰা হয়।

৬.৫.১ পঞ্চায়তৰাজ ব্যৱস্থাৰ মুখ্য বৈশিষ্ট্যসমূহ

- **গ্রাম সভা ঃ** গ্রাম সভা হ'ল এখন গাঁৱৰ পঞ্চায়ত এলেকাৰ ভিতৰুৱা অঞ্চলৰ, নির্বাচনী সূচীৰ দ্বাৰা পঞ্জীকৃত ব্যক্তিৰে গঠিত স্থানীয় পৰিষদ (Board) গাঁৱৰ গণতান্ত্রিক ব্যৱস্থাৰ বুনিয়াদী আধাৰ হ'ল এই গ্রাম সভা। স্থানীয় প্রয়োজন অনুসৰি কোনোধৰণৰ উন্নয়নমূলক কামৰ আৰম্ভণি গ্রামসভাৰ জৰিয়তে সম্পাদন কৰাৰ লক্ষ্যৰে ইয়াক প্রতিষ্ঠা কৰা হয়।
- **তিনি খলপীয়া পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থা ঃ** প্রত্যেক ৰাজ্যৰে পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাত এই তিনিখলপীয়া পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থা আছে। এই ব্যৱস্থাত তৃণমূল পর্যায়ত আছে গাঁও পঞ্চায়ত, মাজত আছে আঞ্চলিক পঞ্চায়ত আৰু ওপৰত জিলা পৰিষদ। অৱশ্যে ২০ লাখৰ তলৰ জনসংখ্যাৰ ৰাজ্যৰ ক্ষেত্রত মধ্যম স্তৰ (আঞ্চলিক পঞ্চায়ত) বাধতামূলক নহয়। এই তিনিওটা স্তৰ বা খলপৰে সদস্যসকলক প্রত্যক্ষভাৱে নির্বাচন কৰা হয়। আঞ্চলিক পঞ্চায়ত আৰু জিলা পৰিষদৰ সভাপতিসকলক পঞ্চায়তৰ নির্বাচিত সদস্যসকলে পৰোক্ষভাৱে নির্বাচন কৰে।
- **পঞ্চায়ত ব্যৱস্থা সংৰক্ষণ ঃ** পঞ্চায়ত ব্যৱস্থাৰ গোটেইকেইটা স্তৰতেই অনুসূচিত জাতি আৰু অনুসূচীত জনজাতিৰ কাৰণে আসন সংৰক্ষণৰ সুবিধা আছে। এই আসনৰ সংখ্যা উক্ত জাতি জনজাতিৰ সংখ্যাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি নির্ধাৰণ কৰা হয়। তেনেদৰে পঞ্চায়তৰ সকলো পর্যায়তে এক তৃতীয়াংশ আসন মহিলাৰ বাবে সংৰক্ষণৰ ব্যৱস্থা আছে। মহিলাৰ সংৰক্ষিত মুঠ আসনৰ ভিতৰত কিছু আসন অনুসূচিত জাতি-জনজাতিৰ মহিলাৰ বাবে সংৰক্ষিত।
- **পঞ্চায়তৰ কার্যকাল ঃ** সাধাৰণতে সকলো পঞ্চায়তৰে কার্যকাল পাঁচ বছৰীয়া

হয়। কিবা কাৰণত পাঁচবছৰ পূৰ্ণ হোৱাৰ আগতে পঞ্চায়ত ভংগ হ'লে ছয় মাহৰ ভিতৰত পুনৰ নিৰ্বাচন অনুষ্ঠিত কৰিব লাগিব।

- **পঞ্চায়তৰ গঠন প্ৰক্ৰিয়া ঃ** পঞ্চায়তৰ সকলো কেইখন আসন প্ৰত্যক্ষ নিৰ্বাচনী ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা পূৰ্ণ কৰা হয় আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা জনপ্ৰতিনিধি নিৰ্বাচিত হয়। গাঁও পঞ্চায়তৰ সভাপতিগৰাকীক প্ৰত্যক্ষ নিৰ্বাচনৰ দ্বাৰা আৰু আঞ্চলিক পঞ্চায়ত আৰু জিলা পৰিষদৰ সভাপতিক নিৰ্বাচিত তিনিও পৰ্যায়ৰ সদস্যৰ দ্বাৰা নিৰ্বাচন কৰা হয়।
- **নিৰ্বাচন পৰিচালন ঃ** ৰাজ্যিক নিৰ্বাচন আয়োগে পঞ্চায়তসমূহৰ নিৰ্বাচনী প্ৰক্ৰিয়াৰ পৰিচালনা আৰু প্ৰস্তুতি বিষয়ক সকলো কাৰ্যসূচীৰ দায়িত্ব বহন কৰে। নিৰ্বাচনী প্ৰক্ৰিয়া সৎ আৰু নিকাভাৱে পৰিচালনা কৰাৰ বাবে নিৰ্বাচনী আয়োগ দায়বদ্ধ।
- **বিত্ত আয়োগ ঃ** ৭২তম সংবিধান সংশোধনৰ ব্যৱস্থাৱলীৰ নিয়মৰ অধীনত ৰাজ্যসমূহত এক ৰাজ্যিক বিত্ত আয়োগ গঠন কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিয়া হয়। পঞ্চায়তসমূহৰ প্ৰয়োজনী বিত্তৰ যোগানৰ ক্ষেত্ৰত এই আয়োগ দায়বদ্ধ। সংশ্লিষ্ট ৰাজ্যৰ ৰাজ্যপালক পঞ্চায়তৰ বিত্তীয় বিষয়সমূহৰ পৰ্যালোচনা আৰু পৰামৰ্শ দিয়াই এই আয়োগৰ দায়িত্ব।
- **উন্নয়নমূলক কাৰ্যসূচী ঃ** আইনী ব্যৱস্থাই পঞ্চায়তক উন্নয়নমূলক কাৰ্যসূচীৰ পৰিকল্পনা আৰু পঞ্চায়তৰ বাবে ক্ষমতা আৰু দায়িত্বভাৰ অৰ্পন কৰিছে। এই দায়িত্বসমূহৰ ভিতৰত অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন। সামাজিক ন্যায় আৰু আচনিৰ কাৰ্যৰূপায়ণ সংবিধানৰ একাদশ সূচীত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে। পঞ্চায়ত ব্যৱস্থাৰ উন্নয়নমূলক কাৰ্যসমূহক তলৰ গোট (group) বা ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি।
  - **অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন ঃ** অৰ্থনৈতিক উন্নয়নমূলক কাৰ্যসূচীৰ ভিতৰত দৰিদ্ৰ নিবাৰণী কাৰ্যসূচী, কৃষি, ভূমি উন্নয়ন, ক্ষুদ্ৰ জলসিঞ্চন, পশু পালন, মৎস্য পালন, ৰাজহুৱা বনানীকৰণ, বৃক্ষৰোপণ, ক্ষুদ্ৰ আৰ কুটীৰ উদ্যোগ, ইন্ধন আৰু পশু খাদ্য আঁচনি আদি অন্তৰ্ভুক্ত।
  - **শিক্ষা ঃ** বুনিয়াদী আৰু উচ্চতৰ মাধ্যমিক শিক্ষা, অনানুষ্ঠানিক শিক্ষা, পুথিভঁৰাল, কাৰিকৰী প্ৰশিক্ষণ, সাংস্কৃতিক কাৰ্যসূচী আদিত গুৰুত্ব প্ৰদান।
  - **স্বাস্থ্য ঃ** স্বাস্থ্য আৰু স্বচ্ছতাৰ ওপৰত বিশেষ গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হৈছে।
  - **কল্যাণমূলক কাৰ্যসূচী ঃ** এই কাৰ্যসূচীৰ ভিতৰত সামাজিক কল্যাণ, সমাজৰ দুৰ্বল শ্ৰেণীৰ বাবে উন্নয়ন, ৰাজহুৱা বিতৰণ ব্যৱস্থা আৰু মহিলা আৰু ল'ৰা-ছোৱালীৰ কল্যাণ আদি অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে।
  - **আন্তঃগাঁথনিৰ উন্নতকৰণ ঃ** ৰাস্তাঘাট গৃহ, খোৱাপানী, বজাৰ, বৈদ্যুতিকৰণ আৰু ৰাজহুৱা সম্পত্তিৰ ৰক্ষণাবেক্ষণৰ লগতে ভূমি ব্যৱস্থাৰ সংশোধনৰ ক্ষেত্ৰত মনোযোগ দিয়ে।

৬.৫.২ পঞ্চায়তৰাজ ব্যৱস্থাৰ গাঁথনি আৰু কার্যসূচী

এইখিনিতে আমি পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাৰ প্রশাসনীয় গাঁথনি সম্বন্ধে আলোচনা কৰিম--

- **গ্রাম পঞ্চায়ত ঃ** স্থানীয় স্বায়ত্ত শাসন ব্যৱস্থাৰ বুনিয়াদী শাখা আৰু গ্রাম্য পর্যায়ৰ প্রথম আনুষ্ঠানিক গণতান্ত্রিক অনুষ্ঠান হ'ল গ্রাম পঞ্চায়তৰ সদস্য তথা সভাপতি সাধাৰণতে গাঁৱৰ বয়স্ক ব্যক্তিৰে গঠিত আৰু বয়স্ক গাঁওবাসীৰ দ্বাৰা প্রত্যক্ষভাৱে নির্বাচিত।

  গাঁও পঞ্চায়ত এখন জনসাধাৰণৰ দ্বাৰা গঠিত গাঁও সভাৰ ওচৰত নিজৰ কার্যৰ বাবে জবাবদিহি হ'ব লাগিব আৰু গাঁওসভা বছৰত কমেও দুবাৰ অনুষ্ঠিত কৰি নিজৰ কার্যাৱলী সম্বন্ধে জাননী দিব লাগিব। গাঁও পঞ্চায়তে নিজৰ বাজেট বা আয়-ব্যয়ৰ হিচাপ, আগৰ বছৰৰ সঞ্চয় আৰু বার্ষিক প্রশাসনীয় বিৰৰণ গাঁও সভা প্রকাশ কৰিব লাগে। উন্নয়নমূলক কার্যসূচী আৰু ৰাজহ সম্পর্কীয় সিদ্ধান্তসমূহ কার্যকৰীকৰণৰ আগতে গাঁওসভাৰ দ্বাৰা অনুমোদিত হোৱা বাধ্যতামূলক।

- **গঠন ঃ** গাঁও পঞ্চায়তসমূহক কিছুমান গোট (ward)ত ভাগ কৰা হয় । প্রতিটো গোট (ward) এজন গোট পৰিচালকে প্রতিনিধিত্ব কৰে। গাঁও পঞ্চায়তৰ সদস্যসকলৰ কার্যকাল পাঁচবছৰ। অনুসূচীত জাতি (SC) আৰু অনুসূচীত জনজাতিৰ (ST) কাৰণে আৰু মহিলাৰ কাৰণে আসন সংৰক্ষণৰ ব্যৱস্থা আছে।

  প্রতি পঞ্চায়ততে এজন সভাপতি আৰু এজন উপ সভাপতি নির্বাচন কৰা হয়। এই সভাপতিগৰাকীয়ে গাঁও পঞ্চায়তত মুখ্য ভূমিকা গ্রহণ কৰে। পঞ্চায়তৰ বিভিন্ন কার্যসূচীৰ পর্যবেক্ষণ আৰু সমন্বয় সাধন তেওঁৰ কর্তব্য। পঞ্চায়ত সম্পাদক আৰু গাঁও পর্যায়ৰ কর্মী হ'ল পঞ্চায়ত পর্যায়ৰ দুগৰাকী বিষয়া আৰু তেওঁলোকে পঞ্চায়ত সভাপতিৰ প্রশাসনীয় কার্যৰ সহায়ক।

  গাঁও পঞ্চায়তৰ কার্যাৱলী ঃ পঞ্চায়ত আইনৰ নির্দেশমতে গাঁও পঞ্চায়ত এখনে বিভিন্ন কার্যাৱলী সম্পাদন কৰিব লাগে। এই কার্যসমূহ দুই ধৰণে বিভক্ত কৰিব পাৰি। যেনে— বাধ্যতামূলক কার্যাৱলী আৰু ঐচ্ছিক (Optional) বা ইচ্ছানুসাৰ কার্যাৱলী।

- **বাধ্যতামূলক কার্যাৱলী ঃ**
  - গাঁৱৰ ৰাস্তা-ঘাটসমূহৰ নির্মাণ, মেৰামতি, সংৰক্ষণ, সংশোধন, আৰু প্রসাৰণ, ৰাস্তা-ঘাটত বৈদ্যুতিক সংযোগকৰণ, নিয়মবহির্ভূত দখল উচ্ছেদ আৰু ৰাজহুৱা ঠাই তথা ৰাস্তা-ঘাট আদিৰ বাধা আতৰকৰণ।
  - গাঁৱৰ নলা-নর্দমাসমূহৰ নির্মাণ, মেৰামতি আৰু পৰিস্কাৰকৰণ আৰু

আৱর্জনা পৰিস্কৰণ আদিৰ দ্বাৰা গাঁৱৰ স্বচ্ছতাৰ প্ৰৰন্ধন আৰু লেতেৰা ঠাইৰ পৰিস্কৰণ।

- গাঁওবাসীক পৰিস্কাৰ খোৱা-পানীৰ যোগান।
- মহামাৰী আৰু অন্য ঘাতক বীজাণুঘটিত ৰোগসমূহৰ পৰা গাঁওবাসীক প্ৰতিষেধমূলক ব্যৱস্থাৰ সুবিধা দিয়া, জন্ম আৰু মৃত্যুৰ পঞ্জীয়ন আৰু এইবোৰ পৰিসংখ্যা প্ৰস্তুত আৰু আপত্তিজনক আৰু বিপদসমকুল ব্যৱসায় প্ৰতিৰোধ।
- ৰাজহুৱা পশু-চৰণীয়া পথাৰত ৰক্ষণাবেক্ষণ আৰু অন্য ৰাজহুৱা অনুষ্ঠানৰ প্ৰতিপালন বা ৰক্ষণাবেক্ষণ।
- গাঁওবাসী আৰু গাঁৱৰ জীৱ-জন্তুসমূহৰ পৰিসংখ্যা বা গণনা প্ৰস্তুত, অন্য পৰিসংখ্যা লিপিবদ্ধকৰণ।
- পঞ্চায়তৰ অধীনৰ সম্পত্তিসমূহৰ ৰক্ষণাবেক্ষণ।
- বুনিয়াদী শিক্ষাৰ প্ৰসাৰ আৰু পৰিচালনা।
- ভূমি উন্নয়নৰ ব্যৱস্থা লগতে সংৰক্ষণৰ ব্যৱস্থা।
- বজাৰ, জাহাজ, আমোদ-প্ৰমোদৰ স্থান, জাহাজ ঘাট আৰু অন্য ৰাজহুৱা স্থানৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ বজাই ৰখা।

➢ **ঐচ্ছিক ক্ৰিয়াসমূহ ঃ**

- প্ৰাপ্তবয়স্ক শিক্ষাৰ ব্যৱস্থা, পঞ্চায়ত সমিতিৰ অনুমোদনক্ৰমে প্ৰাথমিক বিদ্যালয় স্থাপন।
- প্ৰয়োজন অনুপাতে কৰ্ম সংস্থাপনৰ বাবে কৰ্মৰ সুবিধা। অভাৱৰ সময়ত ব্যৱহাৰৰ বাবে খাদ্য ভৰাল প্ৰস্তুতকৰণ।
- গাঁৱৰ নিবনুৱা ব্যক্তিৰ পৰিসংখ্যা সংগ্ৰহ।
- দুৰ্ভিক্ষ নিবাৰণৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ।
- অতিথি গৃহ আৰু ধৰ্মশালাৰ নিৰ্মাণ আৰু ৰক্ষণাবেক্ষণ।

➢ **ন্যায়িক ক্ষমতা** (Judicial Power) ঃ ন্যায়িক ক্ষমতাৰ ক্ষেত্ৰত গাঁও পঞ্চায়তৰ ক্ষমতা সীমিত। সৰু সুৰা অপৰাধসমূহৰ বিচাৰৰ বাবে গাঁও পঞ্চায়তে ক্ষমতা প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে। অপৰাধমূলক ঘটনাসমূহৰ ভিতৰত হানি, সম্পত্তি চুৰি, অপমান আদিৰ বাবে পঞ্চায়তে সভা আহ্বান কৰিব পাৰে আৰু নিৰ্ধাৰিত মাচুল বা দণ্ডৰ বিধান দিব পাৰে। এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য যে পঞ্চায়তে ব্যক্তি এগৰাকীক কোনো কামৰ শাস্তি হিচাপে মাচুল বা অৰ্থদণ্ড আৰোপ কৰিব পাৰে কিন্তু জেললৈ পঠিয়াব নোৱাৰে। পঞ্চায়তৰ সন্মুখত কোনো উকীলৰ দ্বাৰা মোকদমাৰ বাবে সহায় ল'ব নোৱাৰে। আচামী আৰু ফৰিয়াদী দুয়ো পক্ষই নিজৰ সমৰ্থনত পঞ্চায়তৰ সন্মুখত হাজিৰ হ'ব। সাধাৰণতে পঞ্চায়তৰ সিদ্ধান্তই

চূড়ান্ত সিদ্ধান্ত। কিন্তু ইচ্ছা কৰিলে জিলা অধিকাৰীৰ আদালতত আত্মপক্ষ সমর্থনত দর্খাস্ত জনাব পাৰে।

- **ব্লক পঞ্চায়ত ঃ** ব্লক পঞ্চায়তক পঞ্চায়ত সমিতি বুলিও জনা যায়। পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাৰ ই দ্বিতীয় স্তৰ। ব্লক পঞ্চায়তে এটা তালুকা (Tehsil)ৰ কাৰণে কাম কৰে। এখন পঞ্চায়ত সমিতিত ২০-৬০ গাঁও একত্রিত হয় আৰু জনসংখ্যা অনুসৰি আৰু গাঁও পৰিসীমা অনুসৰি গাঁৱৰ সংখ্যা নির্ধাৰণ হয়। এই পঞ্চায়ত সমিতিবোৰে কল্যাণমূলক উদ্দেশ্যৰে গঠিত হয় আৰু ব্লক উন্নয়ন বিষয়াৰ (Block Development Officer) অধীনত পৰিচালিত হয়।
- **গঠন ঃ** তলত উল্লেখ কৰা মানদণ্ডসমূহ ব্লক পঞ্চায়তৰ বাবে সদস্য মনোনীত কৰণত আৱশ্যক হয়।
  - ব্লকৰ অধীনৰ সকলো পঞ্চায়তৰ পৰা বিশজন সদস্য নির্বাচন কৰা হয়।
  - দুগৰাকী মহিলা সদস্যা আৰু অনুসূচীত জাতি আৰু জনজাতিৰ একোজনকৈ সদস্য থাকিব।
  - ৰাজহুৱা কাম-কাজ আৰু প্রশাসনৰ লগত সম্বন্ধ আৰু অভিজ্ঞতা থকা দুগৰাকী ব্যক্তিক গ্রাম্য বিকাশৰ সহায়ক হোৱাকৈ নির্বাচন কৰা হয়।
  - কো-অপাৰেটিভ (co-operative) বা সহায়কাৰী কমিটীৰ পৰা প্রতিনিধি নির্বাচন কৰা হয়, যিয়ে ব্লকৰ পৰিচালনাত কাম কৰে।
  - আঞ্চলিক পঞ্চায়ত এলেকাক প্রতিনিধি কৰা বিধানসভাৰ সদস্য আৰু লোকসভাৰ সদস্যও আঞ্চলিক সমিতিৰ বা Blockৰ সদস্য হ'ব।
  - পঞ্চায়ত সমিতিৰ সভাপতিগৰাকীক পঞ্চায়ত সমিতিৰ সকলো সদস্য আৰু সকলো গাঁও পঞ্চায়তৰ সভাপতিৰে গঠিত নির্বাচকমণ্ডলীয়ে নির্বাচন কৰে।

ব্লক পঞ্চায়তৰ কার্যাৱলী ঃ

- ব্লক পঞ্চায়তে ইয়াৰ অন্তর্ভুক্ত পঞ্চায়তসমূহৰ মাজত সমন্বয় সাধন কৰে।
- ব্লক পঞ্চায়তে পঞ্চায়তৰ কাম-কাজসমূহৰ নিৰীক্ষণ আৰু পঞ্চায়তৰ বাজেটৰ পৰিকল্পনা পৰীক্ষণ কৰে। পঞ্চায়তৰ কাম-কাজসমূহৰ উন্নীতকৰণৰ কাৰণে ব্লক পঞ্চায়তে পৰামর্শ দিয়ে।
- ব্লক পঞ্চায়তে কৃষি, পশু-পালন, মীন পালন, ক্ষুদ্র আৰু কুটীৰ উদ্যোগ, গ্রাম্য স্বাস্থ্যৰ পৰিকল্পনা প্রস্তুত আৰু ইয়াৰ কার্যান্বিত কৰাৰ দায়িত্ব বহন কৰে।
- প্রাথমিক স্বাস্থ্যকেন্দ্র আৰু প্রাথমিক বিদ্যালয়ৰ স্থাপন।
- খোৱা পানীৰ যোগান, নলা-নর্দমাৰ ব্যৱস্থা আৰু ৰাস্তা-ঘাটৰ নির্মাণ মেৰামতি আদি।

- কুটীৰ আৰু ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগৰ উন্নতিকৰণ আৰু ক'অপাৰেটিভ কমিটীৰ বা সমবায়ৰ স্থাপনা।

➢ **জিলা পৰিষদ ঃ** পঞ্চায়তৰ তিনি খলপীয়া গঠন ব্যৱস্থাৰ শীৰ্ষত হ'ল জিলা পৰিষদ। জিলা পৰিষদৰ সদস্য বা সেই জিলাৰ অন্তৰ্গত সমষ্টিসমূহৰ বাসিন্দাই প্ৰতিনিধি হিচাপে প্ৰত্যক্ষভাৱে নিৰ্বাচন কৰিব। এই ক্ষেত্ৰত প্ৰাপ্তবয়স্ক ভোটাধিকাৰসম্পন্ন নাগৰিকেহে নিৰ্বাচনত অংশগ্ৰহণ কৰিব পাৰে। জিলা পৰিষদৰ কাৰ্যালয় পাঁচ বছৰৰ। অনুসূচীত জাতি, অনুসূচীত জনজাতি আৰু অন্যান্য পিছপৰা শ্ৰেণী, মহিলা প্ৰতিনিধিৰ কৰণে আসন সংৰক্ষণৰ ব্যৱস্থা আছে। জিলা অধিকাৰীও জিলা পৰিষদৰ সদস্য।

➢ **গঠন ঃ** জিলা পৰিষদৰ সভাপতি গৰাকীক সদস্যসমূহৰ মাজৰ পৰা নিৰ্বাচন কৰা হয়। ব্লক পঞ্চায়ত বা পঞ্চায়ত সমিতিৰ সদস্য, ৰাজ্যিক বিধানসভাৰ সদস্য, লোকসভাৰ সদ্যস্য লগতে স্বাস্থ্য, ৰাজহুৱা নিৰ্মাণ, কৃষি পশু চিকিৎসা, শিক্ষা আৰু অন্যান্য উন্নয়নমূলক অনুষ্ঠানসমূহৰ জিলা পৰ্যায়ৰ বিষয়াৰে জিলা পৰিষদ গঠন হয়।

জিলা পৰিষদৰ কাৰ্যাৱলী ঃ

- জিলাৰ অন্তৰ্গত পঞ্চায়ত সমিতিসমূহৰ সৈতে জিলা পৰিষদে সমন্বয় সাধন কৰে।
- পঞ্চায়ত সমিতিসমূহৰ কাৰ্যাৱলীৰ মাজত সমন্বয় আৰু কাৰ্যসমূহৰ পৰ্যবেক্ষণ কৰে।
- ই জিলা পৰ্যায়ৰ পৰিকল্পনাসমূহ প্ৰস্তুত কৰে আৰু জিলা সমিতিৰ পৰিকল্পনাসমূহৰ লগত ইয়াৰ সমন্বয় সাধন কৰে আৰু ৰাজ্য চৰকাৰৰ ওচৰত এই পৰিকল্পনা দাখিল কৰে।
- জিলা পৰিষদে গোটেই জিলাখনৰে উন্নয়নমূলক কামসমূহৰ তদাৰক কৰে। জিলা পৰিষদে কৃষি উৎপাদন বৃদ্ধি, ভূ গৰ্ভস্থ পানীৰ উচিত ব্যৱহাৰ, গ্ৰাম্য বৈদ্যুতিকৰণ আৰু বিতৰণ, সংস্থাপনৰ সুবিধা থকা কাৰ্য উৎপন্ন কৰা, ৰাস্তা-ঘাট নিৰ্মাণ আৰু অন্য ৰাজহুৱা কাৰ্যৰ বাবে আঁচনি গ্ৰহণ কৰে।
- প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগ আৰু দুৰ্ভিক্ষ, অনাথালয় স্থাপন, দুখীয়াৰ কাৰণে আশ্ৰয়স্থল নিৰ্মাণ, ৰাতিৰ আশ্ৰয়ৰ কাৰণে নিৱাস, মহিলা আৰু শিশুৰ কল্যাণ আদি জনকল্যাণমূলক আঁচনিও গ্ৰহণ কৰে।
- কেন্দ্ৰীয় আৰু ৰাজ্য চৰকাৰৰ দ্বাৰা আৰ্থিকভাৱে সাহায্যপ্ৰাপ্ত কাৰ্যসূচীসমূহৰ জিলা পৰিষদে কাৰ্যত ৰূপায়িত কৰে।

৬.৬ ভাৰতবর্ষত পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাত নাৰী সৱলীকৰণ আঁচনি

পৃথিৱীৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ অধাসংখ্যকেই মহিলা যদিও তেওঁলোক সদায় উপেক্ষিত হৈ আহিছে। পুৰুষসকলৰ বিপৰীতে মহিলাসকলে পৃথিৱীৰ মুঠ আয়ৰ মাত্র ১/১০ ভাগ মাত্র উৎপাদনৰ আহিলা ভোগ কৰে আৰু প্রায় ৭০% ই দৰিদ্র সমীৰেখাৰ তলত বাস কৰে। চৰকাৰী কার্যালয়ত সংস্থান লাভৰ ক্ষেত্রতও মহিলাসকল মনোনীত নহয়। সংবিধান মতে যদিও মহিলাসকলে পুৰুষৰ সমপর্যায়ৰ মর্যাদা লাভ কৰিছে তথাপিও মহিলাকল এতিয়াও বিশেষভাৱে সবল হৈ উঠিব পৰা নাই। সেয়েহে সমাজ এখনৰ উন্নতিৰ কাৰণে নাৰী সৱলীকৰণ বিশেষভাৱে আৱশ্যকীয়।

ভাৰতৰ উন্নয়নৰ পথত নাৰীসকলৰ অন্তর্ভুক্তি এক দীঘল প্রক্রিয়া। ভাৰত চৰকাৰে নিজৰ আচনি সমূহৰ প্রণয়নৰ সময়ত সেয়েহে এক পৰিৱর্তিত ধাৰণা গ্রহণ কৰে যেনে- ১৯৭০ চনত 'নাৰীসকলৰ কলাণ' (Wenfare of women), ১৯৮০ চনত 'নাৰীসকলৰ উন্নতি (Development of women) আৰু ১৯৯০ চনত নাৰী সৱলীকৰণ' (Empoerment of women) ১৯৯৩ চনত ভাৰতীয় সংবিধানত পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাৰ অন্তর্ভুক্তিৰে শাসন ব্যৱস্থাত মহিলাৰ প্রতিনিধিত্বৰ ক্ষেত্রত পৰিৱর্তন আহে। পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাৰ অধীনত ৩৩% আসন মহিলাৰ বাবে সংৰক্ষণ কৰা হয় আৰু তৃণমূল পর্যায়লৈকে মহিলাৰ বিচাৰ কৰাৰ ক্ষেত্রত অধিকাৰৰ স্বাধীনতা দিয়া হয়। ২০০৯ চনত পঞ্চায়তী ৰাজ ব্যৱস্থাৰ অধীনত মহিলাৰ বাবে ৫০% আসন সংৰক্ষণৰ বাবে ভাৰত চৰকাৰে অনুমোদন জনায়।

মহিলাৰ প্রতিনিধিত্বৰ ক্ষেত্রত যোৱা দুটা দশকত বিভিন্ন পৰিৱর্তন দেখা যায় । সেইবোৰৰ কিছুমান হ'ল—

- মহিলাসকলে প্রত্যাহ্বানৰ সন্মুখীন হৈ নিজকে এগৰাকী প্রকৃত নাগৰিক হিচাপে প্রতিষ্ঠা কৰি ৰাজনৈতিকভাৱে নিজৰ অধিকাৰ সাব্যস্ত কৰিবলৈ শিকে।
- ভাৰতীয় পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাৰ মাজেৰে লাভ কৰা অভিজ্ঞতাৰ সহায়ত ১০ লাখতকৈ বেছি মহিলাই প্রত্যক্ষভাৱে ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক জীৱনত প্রৱেশ কৰে।
- স্থানীয়ভাৱেও নাৰীসমস্যাসমূহে অগ্রাধিকাৰ পায় আৰু ফলত ৰাজ্যিক তথা ৰাষ্ট্রীয় পর্যায়তও ই যথাযোগ্য গুৰুত্ব পায়।

  পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাৰ অধীনত মহিলাসকলে আত্মসহায়ক গোট (Self Help Groups), সমবায় সমিতি, সূক্ষ্ম, লঘু আৰু মধ্যম উদ্যোগৰ সৃষ্টি, উন্নয়ন আৰু সমৃদ্ধিৰ কাৰণে কাম কৰে।
- পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাত মহিলাসকলে পথ প্রদর্শকৰ ভূমিকা গ্রহণ কৰে আৰু স্থানীয় প্রশাসনক দৰিদ্রতা, অসমানতা আৰু লিঙ্গ বিভেদ আদিৰ দৰে সমস্যাবোৰৰ প্রতি সজাগ কৰি ৰাষ্ট্রকও সজাগ কৰে।
- পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাত মহিলাসকলে পানীৰ সমস্যা দূৰীকৰণ মাদকদ্রব্য নিবাৰণ, ঘৰুৱা

হিংসা, শিক্ষা, নাৰীৰ শ্লীলতা হানি আদি বিষয়বোৰৰ ওপৰত আইনসন্মত পদক্ষেপ লোৱাত নির্ণায়ক ভূমিকা গ্রহণ কৰে।

- শিশু বিবাহ, ঘৰুৱা কাম-কাজত শিশু শ্রমিক নিযুক্তি আৰু কন্যা শিশুৰ শিক্ষাৰ অধিকাৰ আদি বিষয়ত নাৰীসকলেও আগভাগ লয়।

পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাৰ সহায়ত মহিলাৰ সৱলীকৰণৰ ক্ষেত্রত উল্লেখযোগ্য পৰিৱর্তন আহিলেও বহু ক্ষেত্রত মহিলাসকলে পুৰুষৰ তুলনাত পিছপৰি আছে। এই ক্ষেত্রত মূল সমস্যাসমূহ হ'ল—

- **গঠনগত সমস্যা ঃ** মহিলা প্রতিনিধিসকলে সামাজিক উন্নয়নমূলক ক্রিয়া যেনে— স্বাস্থ্য, স্বচ্ছতা, বৃদ্ধবয়সৰ ভাট্টা আৰু কল্যাণমূলক কাম আদিৰ প্রাধান্য দিলেও পঞ্চায়ত মিটিং সমূহত মূল বিষয় হিচাপে উত্থাপন কৰাত প্রত্যাহ্বানৰ সন্মুখীন হৈ আহিছে। ইয়াৰ বিপৰীতে আন্তঃগাঁথনি (Infrustructure) সম্বন্ধীয় সমস্যাইহে মূল বিষয় হিচাপে প্রাধান্য পায়। সামাজিক কল্যাণমূলক বিষয় যেনে স্বাস্থ্য আৰু শিক্ষাই অগ্রাধিকাৰ নাপায়।
- **সামাজিক আৰু সাংস্কৃতিক বাধা ঃ** পুৰুষৰ তুলনাত মহিলাসকলে নানান সমস্যাৰ সন্মুখীন হয় যাৰ কাৰণে তেওঁলোকে নির্বাচনত ইচ্ছানুসৰি নিজৰ অধিকাৰ সাৱ্যস্ত কৰিব নোৱাৰে। এই সমস্যাসমূহ হ'ল লিঙ্গ সম্বন্ধে অসমান মনোভাৱ, ৰাজনৈতিক সমাজীকৰণ, ৰাজনৈতিক সচেতনতাৰ অভাৱ আদি।
- **লিঙ্গজনিত বৈষম্য ঃ** ৰাজনৈতিক ক্ষেত্রখনৰ তুমুল প্রতিযোগিতামূলক প্রকৃতি আৰু ইয়াৰ আক্রমণশীল প্রকৃতিৰ কাৰণে ৰাজনৈতিকভাৱে সক্ষম হ'বলৈ পুৰুষসুলভ শক্তি থকাটো প্রয়োজনীয় বুলি ধাৰণা কৰা হয়। সেয়েহে নাৰীসকলক প্রকৃতিগতভাৱে শাৰীৰিক আৰু মানসিকভাৱে দুর্বল বুলি বিবেচনা কৰি তেওঁলোকক ৰাজনৈতিকভাৱে দুর্বল নেতৃত্বৰ হ'ব বুলি ধাৰণা কৰা হয় ।
- **ৰাজনৈতিক সমাজিকৰণ ঃ** লিঙ্গ সচেতনতা জন্মৰ সময়ৰ পৰাই আৰম্ভ হয়। সাধাৰণতে দেখা যায় যে ৰাজনীতি পুৰুষশাসিত ক্ষেত্র। সামাজিকৰণ শাখাসমূহ যেনে— পৰিয়াল, বিদ্যালয়, উচ্চশিক্ষা, জন সংযোগ আৰু ধর্মই এই ধাৰণাক বেছিহে প্রকট কৰে।
- **কাম আৰু পৰিয়ালৰ মাজত সমাঞ্জস্য ঃ** কাম আৰু জীৱনৰ মাজত সামঞ্জস্য সাধাৰণতে মহিলাসকলৰ কাৰণে কষ্টকৰ। সমাজে তেওঁলোকক পৰিয়ালৰ, সন্তানৰ মূল শুশ্রূষাকাৰিণী বুলি গণ্য কৰে। সেয়েহে প্রায়ে দেখা যায় যে কাম আৰু পৰিয়ালৰ মাজত সামঞ্জস্য ৰক্ষাৰ কাৰণে মহিলাসকলে তেওঁলোকৰ ৰাজনৈতিক অংশগ্রহণৰ কামনাক বর্জন কৰে বা দেৰিকৈ আৰম্ভ কৰে।

  ওপৰোক্ত সমস্যাসমূহ সমাধান কৰি ৰাজনীতিত মহিলাৰ সৱল আৰু সক্রিয় অংশগ্রহণ সম্ভৱ কৰি তুলিবলৈ কেইটামান পদক্ষেপ লোৱা জৰুৰী।

- গ্রাম্য মহিলাসকলক মূলসুতিলৈ ওভতাই আনিবলৈ হ'লে প্রথমেই পুৰুষ আৰু মহিলাসকলৰ ভাৱধাৰাৰ পৰিৱর্তন আনিব লাগিব। নাৰীসকলক অকল গৃহকার্যতে সীমাবদ্ধ কৰি নাৰাখি

আৰু সন্তান প্রতিপালনৰ কাৰণ উপযোগী বুলি নাভাবি পুৰুষৰ সমান অধিকাৰ আৰু মর্যাদা প্রদান কৰা উচিত ।

- মহিলাসকলে স্বাধীনভাৱে ৰাজনীতিত অংশগ্রহণৰ সুবিধা পোৱা উচিত। ৰাষ্ট্র গঠনত তেওঁলোকে নিজৰ মতামত প্রদর্শন কৰাৰ বাবে পুৰুষৰ সমানেই অধিকাৰ ভোগ কৰা উচিত আৰু সেয়েহে মহিলাৰ সৱলীকৰণৰ বাবে অৰিহণা যোগাব।
- পঞ্চায়তৰ মিটিংসমূহৰ সকলো স্তৰতেই মহিলাৰ অংশগ্রহণৰ বাবে অধিক প্রচেষ্টাৰ আৱশ্যক। সামাজিক বা ৰাজনৈতিক কার্যসমূহত অংশগ্রহণে নাৰীসকলৰ মনত আত্মবিশ্বাস জগাই তোলে আৰু তেওঁলোকৰ ব্যক্তিগত গুণসমূহৰো বিকাশ সাথে। নাৰীয়ে অধিক সাহসেৰে ৰাজনীতিত অংশ গ্রহণ কৰি নিজৰ অধিকাৰ সাব্যস্ত কৰিব পাৰে। ইয়াৰ ফলত নাৰী সৱলীকৰণৰ পথও প্রশস্ত হয়।
- গাঁও পঞ্চায়ত, জিলা পঞ্চায়তত সকলো মহিলা সদস্যৰ উপস্থিতি বাধ্যতামূলক কৰা উচিত।
- চৰকাৰেও মহিলা অনুষ্ঠানসমূহৰ আন্তঃগাঁথনি যোগান তথা বেচৰকাৰী সংস্থা (NGO) সমূহক আর্থিক সাহায্যৰ ব্যৱস্থা কৰি নির্ধাৰিত ৰাজনৈতিক প্রতিনিধি মহিলাসকলৰ সাহস বৃদ্ধি কৰা উচিত। মহিলাসকলৰ ৰাজনৈতিক, সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক অভিজ্ঞতা বৃদ্ধিৰ বাবে শিক্ষামূলক অনুষ্ঠানৰ ব্যৱস্থা কৰা উচিত।
- বিভিন্ন চৰকাৰী নীতি যেনে— ৰাষ্ট্রীয় সাক্ষৰতা অভিযান আৰু সর্বশিক্ষা অভিযান আদিৰ উচিত ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা গ্রামা পুৰুষ-মহিলাসকলৰ শিক্ষাদান আৰু মহিলাৰ সৱলীকৰণত গুৰুত্ব দিয়া উচিত।
- জনসংযোগী মাধ্যমসমূহেও এই ক্ষেত্রত যোগাত্মক ভূমিকা গ্রহণ কৰা উচিত। ই ৰাজনৈতিক সামাজীকৰণৰ এক অংশ হিচাপে ভূমিকা গ্রহণ কৰি সমাজত লিঙ্গ সমানতা আৰু লিঙ্গজনিত অন্যায় ৰোধ কৰাত সহায় কৰিব পাৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ ভাৰতবর্ষৰ জাতিৰ প্রধান বিভাগসমূহ কি কি? প্রতিটো বিভাগেই চমুকৈ বর্ণনা কৰক।

.....

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থা প্রণয়নৰ বাবে আইনৰ কোনটো ধাৰা ব্যৱহৃত কৰা হৈছিল।

.....

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃপঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাৰ অধীনত প্রধান প্রশাসনীয় গাঁথনিসমূহ কি কি?

.....

.....

৬.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ভাৰতৰ জাতি ব্যৱস্থাৰ আৰম্ভণি ২০০০ বছৰ আগৰপৰাই আৰম্ভ হৈছিল ।
- জাতি ব্যৱস্থা প্রথমেই হিন্দুত্ববাদক কেন্দ্র কৰি গঢ় লৈ উঠিছিল, য'ত বৃত্তিক কেন্দ্র কৰি মানুহক জাতিত শ্রেণীবিভাগ কৰা হৈছিল।
- জাতিৰ ইংৰাজী প্রতিশব্দ স্পেনিছ শব্দ 'Caste' Breed বা 'Lineage'ৰ পৰা আহিছে।
- জাতিৰ সংস্কৃত প্রতিশব্দ হ'ল 'বর্ণ' যাৰ অর্থ ৰং, ভাগ, শ্রেণী, প্রকাৰ বা প্রণালী (order)
- জাতি প্রধানকৈ চাৰিটা– ক) ব্রাহ্মণ, খ) ক্ষত্রিয়, গ) বৈশ্য আৰু ঘ) শূদ্র।
- এই চাৰিজাতিৰ বাহিৰত জন্মা লোকসকলক 'অস্পৃশ্য' বুলি কোৱা হৈছিল।
- জাতি পদ্ধতিৰ প্রধান বৈশিষ্ট্য হ'ল— বংশানুক্রম, পৃথকীকৰণ, পৰিত্রতা-অপৰিত্রতা, বৃত্তিগত সংস্থা, সামাজিক আৰু ধর্মীয় নিষেধ, সাংস্কৃতিক পার্থক্য আদি।
- সংস্কৃতকৰণ, পশ্চিমীয়াকৰণ আধুনিকীকৰণ, উদ্যোগীকৰণ আৰু নগৰীকৰণ, বিকেন্দ্রীকৰণ আদিয়ে জাতি ব্যৱস্থাৰ পৰিৱর্তন আৰু বিকাশৰ মূল কাৰণ।
- শ্রেণী হ'ল কিছুমান ব্যক্তি বা ব্যক্তিৰ গোট, যি গোটে একে প্রকৃতিৰ আর্থ সামাজিক প্রস্থিতি লাভ কৰে আৰু সমাজৰ অন্য গোটৰ পৰা ই পৃথক হয়।
- ভাৰত উপমহাদেশত গাঁও পঞ্চায়ত হ'ল প্রাচীন স্থানীয় চৰকাৰ পদ্ধতি। 'পঞ্চায়ত' শব্দৰ অর্থ হ'ল 'সদন' বা 'মেল' যত পাঁচগৰাকী সন্মানীয় বয়স্ক ব্যক্তিৰ স্থানীয় ব্যক্তিসকলৰ দ্বাৰা নির্বাচন কৰা হয়।
- পঞ্চায়তৰ মুখ্য নাগৰিকসম্বন্ধীয় কর্তব্য হ'ল— স্বচ্ছতা সম্পর্কীয় ব্যৱস্থা গ্রহণ, ৰাস্তা-ঘাটত পোহৰৰ ব্যৱস্থা, খোৱা পানীৰ যোগান আদি।
- ১৯৯৩, ২৪ এপ্রিলত পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাই সাংবিধানিক মর্যাদা লাভ কৰে।
- মহাত্মা গান্ধীয়ে পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাক ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাৰ বুনিয়াদী আধাৰ বুলি কৈছিল।
- ১৯৯৩ চনত, পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাৰ অধীনত ৩৩% আসন মহিলাৰ বাবে সংৰক্ষণ কৰা হয় আৰু তৃণমূল পর্যায়ত তেওঁলোকক নিজৰ মতামত ব্যক্ত কৰাৰ অধিকাৰ প্রদান কৰা হয়। ২০০৯ চনত ভাৰত চৰকাৰে আসন সংৰক্ষণৰ হাৰ ৫০% লৈ বৃদ্ধি কৰে।

৬.৮ অধিক জানিবলৈ

১) Laxmikanth. M, (২০১৩) “Indian Polity”, McGraw Hill Education, New Delhi.

৬.৯ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ প্রাথমিকভাৱে প্রধান জাতি চাৰিটা হ’ল — (১) ব্রাহ্মণ (২) ক্ষত্রিয় (৩) বৈশ্য (৪) শূদ্র। ব্রহ্মণসকল হ’ল পুৰোহিত শ্রেণীৰ, শিক্ষিত লোক; ক্ষত্রিয়সকল হ’ল শাসনকর্তা, যোদ্ধা; বৈশ্যসকল হ’ল শিল্পী, ব্যৱসায়ী আৰু কৃষক শ্রেণীৰ; তেনেদৰে শূদ্রসকল হ’ল শ্রমিক শ্রেণীৰ। এই চাৰিজাতিৰ বাহিৰত জন্ম গ্রহণ কৰা লোকসকলক ‘অস্পৃশ্য’ বুলি জ্ঞান কৰা হৈছিল।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ১৯৯২ চনৰ ৭৩ নং অনুচ্ছেদ।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থা প্রধানকৈ তিনিটা স্তৰযুক্ত। সেইকেইটা হ’ল— (১) গাঁও পঞ্চায়ত (২) ব্লক পঞ্চায়ত আৰু (৩) জিলা পৰিষদ ।

৬.১০ আৰ্হি প্রশ্ন

চমু প্রশ্ন (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ ভাৰতবর্ষৰ জাতি পদ্ধতিৰ বিষয়ে উদাহৰণসহ ব্যাখ্যা কৰা ।

প্রশ্ন ২ ঃ শ্রেণী আৰু জাতিক পৰস্পৰৰ পৰা কেনেকৈ পৃথক কৰিব পাৰি

প্রশ্ন ২ ঃ পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থা কি?

প্রশ্ন ৪ ঃ ভাৰতবর্ষত জতি ব্যৱস্থাৰ পৰিৱর্তনৰ মূল কাৰণসমূহ চমুকৈ লিখক।

ৰচনাধর্মী প্রশ্ন (৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ ভাৰতৰ জাতিব্যৱস্থাৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ বহলাই ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ ভাৰতৰ পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাৰ মূল বৈশিষ্ট্যসমূহ বহলাই ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৩ ঃ পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাৰ গঠন আৰু কার্যসম্বন্ধে ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৪ ঃ পঞ্চায়তীৰাজ ব্যৱস্থাত নাৰীসকলে ভোগ কৰা প্রধান অন্তৰায়সমূহ লিখক। এই অন্তৰায়সমূহ আঁতৰ কৰিবলৈ ল’ব লগা ব্যৱস্থাসমূহৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৭ ঃ গ্রাম্য অঞ্চলত মহিলা আৰু শিশুৰ বিকাশ

অধ্যায় গাঁথনি

৭.১ উদ্দেশ্য
৭.২ পৰিচয়
৭.৩ ভাৰতীয় অর্থনীতিত মহিলা
৭.৩.১ মহিলা আৰু শিশু বিকাশ মন্ত্রালয়
৭.৩.১ মহিলাৰ বাবে সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক বিকাশমূলক আঁচনি
৭.৪ সুসংবদ্ধ শিশু সুৰক্ষামূলক আঁচনি
৭.৫ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৭.৬ অধিক জানিবলৈ
৭.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৭.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

৭.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- মহিলা আৰু শিশু বিকাশ মন্ত্রালয়ৰ আৰম্ভণি কেনেদৰে হৈছিল জানিব পাৰিব
- মহিলা সবলীকৰণ আৰু শিশুৰ বিকাশৰ বাবে ভাৰত চৰকাৰে গ্রহণ কৰা বিভিন্ন উন্নয়নমূলক আঁচনিৰ বিষয়ে বুজিব পাৰিব
- সমগ্র ভাৰতবর্ষতে এই আঁচনিসমূহৰ প্রভাৱ আৰু কার্যকাৰিতাৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

৭.২ পৰিচয়

অতীজৰে পৰা ভাৰতীয় মহিলা বিভিন্ন ধৰণৰ বৈষম্যতা, শোষণ আৰু বিবিধ পীড়াৰ মুখামুখি হৈ আহিছে। ভাৰতবর্ষৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ ৪৮.৫২% মহিলাৰদ্বাৰা গঠিত আৰু সেয়ে যিকোনো মুখ্য আঁচনিৰ পৰিকল্পনা মহিলা-কেন্দ্রীক কৰাটো দেশৰ বিকাশৰ বাবে নির্ণায়ক হৈ পৰিছে। এনে কৰাটো জৰুৰী হৈ পৰিছে কিয়নো মহিলা সবলীকৰণ আৰু স্বশাসনে তেওঁলোকৰ ৰাজনৈতিক, সামাজিক, অর্থনৈতিক আৰু স্বাস্থ্যজনিত মর্যাদালৈ বিকাশ কঢ়িয়াই আনিব। স্বাধীনতাৰ পাছত আঁচনি পৰিকল্পনাকাৰীসকলে মহিলাৰ স্বার্থ সুৰক্ষাৰ বাবে বিভিন্ন সাংবিধানিক ব্যৱস্থাৰ কথা ভাবিছিল আৰু তেওঁলোকৰ উৎকর্ষ সাধনার্থে বিবিধ আর্থ-সামাজিক বিকাশমূলক ব্যৱস্থাও হাতত লৈছিল। অতীতৰ বছৰবোৰৰ অভিজ্ঞতাই দেখুৱাইছে যে এই বিকাশমূলক আঁচনিসমূহ সর্বাধিক সফল তেতিয়াহে হয়, যেতিয়া সমাজত মহিলাৰ মর্যাদা উন্নত কৰিবলৈ সময়োপযোগী

পদক্ষেপ লোৱা হয়। এই অধ্যায়টোত স্বাধীনতাৰ পাছত কার্যকৰী হোৱা আঁচনিসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে যিবোৰে সময়ত গৈ 'মহিলা আৰু শিশু বিকাশ মন্ত্রালয়'ৰ সূচনা কৰিছিল।

৭.৩ ভাৰতীয় অর্থনীতিত মহিলা

ভাৰত চৰকাৰে মহিলাৰ বিকাশৰ প্রতি মনোযোগ দিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল প্রথম পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনাৰ সময়ৰ পৰা (১৯৫১-৫৬)। পৰিকল্পনাৰ প্রথম পর্যায়ত মহিলা সম্পর্কীয় বিষয়বোৰ সমাজৰ অৱহেলিত শ্রেণী যেনে— প্রতিবন্ধী, নিৰাশ্রয় আৰু বৃদ্ধ লোকৰ বাবে গ্রহণ কৰা কল্যাণমূলক আঁচনিসমূহৰ লগত সংযুক্ত কৰা হৈছিল। প্রথমৰ পৰা পঞ্চম পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনাৰ সময়ছোৱাত (১৯৫১-৭৯) একে ধাৰা অব্যাহত ৰখাৰ লগতে নাৰী-শিক্ষা, মাতৃ আৰু শিশুৰ স্বাস্থ্য-বিকাশজনিত ব্যৱস্থাক অগ্রাধিকাৰ দিয়া হৈছিল। ষষ্ঠ পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনাৰ সময়ছোৱাত (১৯৮০-৮৫) এই বিষয়টোৱে মহিলাৰ কল্যাণমূলক আঁচনিৰ পৰা 'বিকাশ' লৈ দিশ সলনি কৰিছিল। স্বাস্থ্য, শিক্ষা আৰু কর্মনিযুক্তিৰ ওপৰত এক গভীৰ বিশ্লেষণৰ পাছত ওপৰোক্ত পৰিকল্পনাটোৱে এক বহুমুখী আঁচনি গ্রহণ কৰিছিল।

সপ্তম পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনাই (১৯৮৫-৯০) মহিলাৰ জনসংখ্যা মূলসুঁতিৰ ৰাষ্ট্রীয় বিকাশলৈ কঢ়িয়াবলৈ যত্ন কৰিছিল আৰু তাৰবাবে তেওঁলোকৰ সামাজিক তথা অর্থনৈতিক মর্যাদা বৃদ্ধিত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল। বিকাশৰ এই প্রক্রিয়াত যাতে মহিলাও সম-অংশীদাৰ আৰু ভাগীদাৰ হ'ব পাৰে, তাৰ বাবেই অষ্টম পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনাই (১৯৯২-৯৭) মহিলাৰ বিকাশৰ সুবিধাসমূহ অন্য উন্নয়নমূলক খণ্ডৰ পৰা প্রৱাহিত হোৱাৰ পথ সুনিশ্চিত কৰিছিল।

নৱম পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনাই (১৯৯৭-২০০২) মহিলাৰ বিকাশ-নীতিত দুটা গুৰুত্বপূর্ণ পৰিৱর্তনৰ সূচনা কৰিছিল। প্রথম - 'মহিলা সবলীকৰণ', যাৰ লক্ষ্য আছিল এনে এটা অনুকুল পৰিৱেশৰ সৃষ্টি কৰা, য'ত মহিলাই পুৰুষৰ সম-অংশীদাৰ হৈ ঘৰৰ বাহিৰে-ভিতৰে মুকলিকৈ তেওঁলোকৰ অধিকাৰ সাব্যস্ত কৰিব পাৰে। দ্বিতীয়টো হৈছে, মহিলাৰ বাবে নির্দ্দিষ্ট আৰু মহিলা-সম্বন্ধীয় বিভাগসমূহত উপলব্ধ সেৱাসমূহৰ কেন্দ্রীভূতকৰণ। দশম পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনাৰ (২০০২-০৭) উদ্দেশ্য আছিল মহিলাৰ বাবে কিছু পর্যবেক্ষণীয় লক্ষ্য নির্ধাৰণ কৰা। এই নির্দ্দিষ্ট পৰিকল্পনাটোৱে ধন উপার্জনৰ লক্ষ্য সন্মুখত ৰাখি মহিলা আত্মসহায়ক গোটৰ সংগঠনত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছিল আৰু বিবিধ সেৱা-সুবিধা প্রদান কৰিছিল, যেনে - সাক্ষৰতা, স্বাস্থ্য, অনানুষ্ঠানিক শিক্ষা, পানী যোগান ইত্যাদি। 'মহিলাৰ উপাংশ আঁচনি'ৰ জৰিয়তে সুনিশ্চিত কৰা হৈছিল যাতে বিভিন্ন মন্ত্রালয়ৰ আঁচনিসমূহৰ পৰা ৩০% নিধি মহিলাৰ বাবে আছুতীয়াকৈ ৰখা হয়। পূর্বৰ পৰিকল্পনাসমূহত লিঙ্গ বৈষম্য বোধ তথা মহিলাক অর্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিকভাৱে মুক্ত আৰু সবল কৰিবলৈ এক সক্ষম পৰিৱেশ গঠনৰ বাবে নিৰন্তৰ প্রয়াস কৰা হৈছিল। একাদশ পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনাৰ (২০০৭-১২) এক অনন্য প্রস্তাৱ অনুসৰি ৰাজহুৱা সম্পদৰ লিংগ সংবেদনশীল আবণ্টন সুনিশ্চিত কৰিবৰ বাবে নাৰীবাদী অর্থনীতিজ্ঞৰ এখন কমিটি গঠন কৰা হৈছিল। সেই কমিটিৰ অন্যতম উদ্দেশ্য আছিল অর্থনীতিত মহিলাৰ বাবে গুৰুত্বপূর্ণ প্রৱনতা

চিনাক্তকৰণ তথা বিকাশৰ কার্যসূচীত মহিলাৰ সুসংবদ্ধতাৰ বাবে কিছু ব্যৱস্থাৰ অন্তর্ভুক্তি। দ্বাদশ পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনাত (২০১২-১৭) পৰিকল্পনা আয়োগে অকলশৰীয়া মহিলাৰ বাবে বিশেষ বিতৰণৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল আৰু সকলো মহিলাকে কৃষি আৰু পশুপালনৰ উপৰি স্বাস্থ্য, শিক্ষা, নগৰীকৰণ আৰু শাসনত সক্রিয় অংশগ্রহণৰ বাবে অনুপ্রাণিত কৰিছিল।

৭.৩.১ মহিলা আৰু শিশু বিকাশ মন্ত্রালয়

২০০৬ চনৰ ৩০ জানুৱাৰীত এক পৃথক মন্ত্রালয় হিচাপে 'মহিলা আৰু শিশু বিকাশ মন্ত্রালয়'ৰ সূচনা হৈছিল। পূর্বে এই মন্ত্রালয়ক ভাৰত চৰকাৰৰ মানৱ সম্পদ বিকাশ মন্ত্রালয়ৰ অন্তর্গত 'মহিলা আৰু শিশু বিকাশ বিভাগ' ৰূপে জনা গৈছিল। এই মন্ত্রালয় গঠনৰ মুখ্য উদ্দেশ্য আছিল মহিলা আৰু শিশুৰ বিকাশৰ বাবে ৰাষ্ট্রীয় আৰু ৰাজ্যিক পর্যায়ত গৃহীত উদ্যোগমূলক আঁচনিৰ ব্যৱধানসমূহ উল্লেখ কৰা তথা লিংগ সাম্যতা আৰু শিশু কেন্দ্রীভূত আইন প্রণয়ন, আঁচনি আৰু কর্মসূচী তৈয়াৰ কৰিবলৈ আন্তঃমন্ত্রালয় আৰু আন্তঃবিভাগীয় কেন্দ্রীভূতকৰণৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰা।

এই মন্ত্রালয়ৰ ভৱিষ্য-দর্শন (vision) হৈছে মহিলাৰ সবলীকৰণ যাতে তেওঁলোক হিংসা আৰু বৈষম্যমুক্ত এক সুস্থ পৰিৱেশত সন্মান সহকাৰে বসবাস কৰিব পাৰে আৰু দেশৰ বিকাশলৈ সম-অংশীদাৰ হিচাপে বৰঙনি যোগাব পাৰে আৰু লগতে শিশুৰ সুস্বাস্থ্য, বিকাশ আৰু উন্নতিৰ বাবে সকলো সা-সুবিধা থকা এক অনুকুল আৰু সুৰক্ষিত পৰিৱেশ সৃষ্টিকৰণ।

এই মন্ত্রালয়ৰ আকাংক্ষিত লক্ষ্য (mission) হৈছে সামাজিক আৰু অর্থনৈতিকভাৱে মহিলা সবলীকৰণৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰা, লিংগ বিবেচনাক মূলসুঁতিলৈ অনা, মহিলাৰ অধিকাৰৰ বিষয়ে সজাগতা সৃষ্টি কৰা আৰু তেওঁলোকলৈ সকলো ধৰণৰ আনুষ্ঠানিক আৰু সাংবিধানিক সহযোগিতা আগবঢ়োৱা। দ্বিতীয়তে, শিশুৰ বিকাশজনিত তত্ত্বাৱধান, আৰু সুৰক্ষা সুনিশ্চিত কৰা, শিশুৰ অধিকাৰৰ বিষয়ে সজাগতা সৃষ্টি কৰা আৰু তেওঁলোকৰ সম্পূর্ণ বিকাশৰ সম্ভাৱনীয়তা সুনিশ্চিত কৰাৰ বাবে শিক্ষা, পৰিপুষ্টি, আনুষ্ঠানিক আৰু বিধানিক সহযোগিতাকে আদি কৰি সকলো ধৰণৰ সা-সুবিধা প্রদান কৰা।

৭.৩.২ মহিলাৰ বাবে সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক বিকাশমূলক আঁচনি

নিম্নলিখিত আঁচনিসমূহ 'মহিলাৰ সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক বিকাশ মন্ত্রালয়'ৰ দ্বাৰা কার্যকৰী কৰা হৈছে-

- **বেটি বাঁচাও বেটি পাঢ়াও ঃ** প্রধানমন্ত্রী নৰেন্দ্র মোডীয়ে ২০১৫ চনৰ ২২ জানুৱাৰীত আন্তঃৰাষ্ট্রীয় শিশু কন্যা দিৱস উপলক্ষে হাৰিয়ানাৰ পানিপথ অঞ্চলত

এই প্ৰচাৰ অভিযানৰ সূত্ৰপাত কৰিছিল। ইয়াৰ লক্ষ্য হৈছে অৱনমিত শিশু লিংগ অনুপাতৰ সমস্যাটোৰ প্ৰতিকাৰৰ ব্যৱস্থা কৰা। এয়া হৈছে এক ৰাষ্ট্ৰীয় কাৰ্যতৎপৰতা, যাক 'মহিলা আৰু শিশু বিকাশ মন্ত্ৰালয়', 'স্বাস্থ্য আৰু পৰিয়াল কল্যাণ মন্ত্ৰালয়' আৰু 'মানৰ সম্পদ বিকাশ মন্ত্ৰালয়ে' সম্মিলিতভাৱে পৰিচালিত কৰে।

এই প্ৰচাৰ অভিযানৰ মুখ্য উদ্দেশ্যসমূহ হৈছে—

- লিংগ পক্ষপাতমূলক ভ্ৰূণ হত্যা ৰোধ কৰা
- কন্যা শিশুৰ অস্তিত্ব আৰু সুৰক্ষা সুনিশ্চিত কৰা
- কন্যা শিশুৰ শিক্ষা সুনিশ্চিত কৰা

এই অভিযান আৰম্ভণিৰ মুখ্য কাৰণ আছিল ভাৰতবৰ্ষত পুৰুষৰ বিপৰীতে মহিলাৰ ক্ৰমে নিম্নমুখী অনুপাত। ২০০১ চনৰ লোকপিয়ল অনুসৰি প্ৰতি ১০০০ পুৰুষৰ বিপৰীতে মহিলাৰ সংখ্যাৰ অনুপাত হাৰিয়ানা (৮৬১), পঞ্জাৰ (৮৭১), জম্মু আৰু কাশ্মীৰ (৮৯২), উত্তৰ প্ৰদেশ (৮৯৮), বিহাৰ (৯১৯) আদি ৰাজ্যত নিম্নতম দেখা গৈছিল। লিংগ নিৰ্বাচক গৰ্ভপাত বা কন্যাশিশুৰ ভ্ৰূণহত্যাৰ বাবেই এনে ঘটিছিল।

কন্যা শিশুক সমান গুৰুত্ব দিবলৈ আৰু শিক্ষাৰ ব্যৱস্থা কৰিবৰ বাবে ভাৰতীয় জনতাৰ মাজত সজাগতা আনিবলৈ বৃহৎ পৰিসৰত প্ৰচাৰ, প্ৰসাৰ আৰু যোগাযোগৰ ব্যৱস্থা লোৱা হৈছিল।

- **ৱান ষ্টপ চেণ্টাৰ (মহিলা সুৰক্ষা কেন্দ্ৰ) ঃ** এই কেন্দ্ৰবোৰৰ লক্ষ্য হৈছে ঘৰৰ বাহিৰে-ভিতৰে, পৰিয়ালৰ মাজত, সম্প্ৰদায়ৰ মাজত অথবা কৰ্মস্থলত হিংসাৰ সন্মুখীন হোৱা মহিলালৈ সহায়ৰ হাত আগবঢ়োৱা। যৌন নিগ্ৰহৰ প্ৰচেষ্টা, বলাৎকাৰ, ঘৰুৱা হিংসা, নাৰীদেহৰ ব্যৱসায়, মৰ্যাদা হানিজনিত অপৰাধ, এচিড আক্ৰমণ, অথবা ডাইনী হত্যা আদি যিকোনো ধৰণৰ হিংস্ৰতাৰ সন্মুখীন হোৱা পীড়িত মহিলাসকলক এই কেন্দ্ৰসমূহত বিশেষধৰণৰ সেৱা আগবঢ়োৱা হয়। ২০১৫ চনৰ পহিলা এপ্ৰিলৰ পৰা মহিলা আৰু শিশু বিকাশ মন্ত্ৰালয়ে এই আঁচনি ৰূপায়নৰ আৰম্ভণি কৰে। এই আঁচনিৰ অধীনত পৰ্যায়ক্ৰমে (২০১৭-১৮, ২০১৮-১৯ আৰু ২০১৯-২০ বৰ্ষত) সমগ্ৰ দেশতে এনে মহিলা সুৰক্ষা কেন্দ্ৰসমূহ স্থাপন কৰিবলৈ মনস্থ কৰা হয়। বৰ্ধিত নাৰী সুৰক্ষা আৰু নিৰাপত্তাৰ ব্যৱস্থাৰে এনে কেন্দ্ৰসমূহ স্থাপন কৰিবলৈ ভাৰত চৰকাৰে 'নিৰ্ভয়া পুঁজি' শীৰ্ষক এটা উৎসৰ্গীকৃত নিধিৰ ব্যৱস্থা কৰিছে। এই আঁচনিৰ মূল উদ্দেশ্যসমূহ হ'ল—
  - ঘৰুৱা বা ৰাজহুৱা যিকোনো ঠাইতে হিংসাৰ দ্বাৰা পীড়িত মহিলাসকললৈ একেখন ছাদৰ তলতে সুসংবদ্ধ সহায় আৰু সমৰ্থন আগবঢ়োৱা।
  - মহিলাৰ প্ৰতি হ'ব পৰা যিকোনো ধৰণৰ হিংস্ৰতাৰ বিপক্ষে যুঁজিবলৈ

এখন ছাদৰ তলতে তাৎক্ষণিক, জৰুৰী আৰু সাধাৰণ, এই সকলোধৰণৰ সেৱা, যেনে, চিকিৎসাজনিত, ন্যায়িক, মনস্তাত্বিক বা পৰামৰ্শমূলক সেৱাৰ ব্যৱস্থা কৰা।

- **ৰমেন হেল্পলাইন স্কিম (মহিলা সাহায্য আঁচনি)** ঃ সমগ্র দেশতে এটা ফোন নম্বৰৰ জৰিয়তে হিংস্রতাৰ মুখামুখি হোৱা মহিলাসকলক ২৪ ঘণ্টাই তাৎক্ষণিক আৰু জৰুৰী সেৱা আগবঢ়াবলৈ আৰু মহিলা সম্বন্ধীয় চৰকাৰী আঁচনিসমূহৰ বার্তাপ্রদান কৰিবলৈ এই আঁচনি গ্রহণ কৰা হয়। দেশৰ প্রতিখন ৰাজ্যতে 'মহিলা সাহায্য আঁচনিক' মহিলা সুৰক্ষা কেন্দ্র'ৰ সৈতে সংযোজিত কৰা হৈছে। ২০১৫ চনৰ পহিলা এপ্রিলৰ পৰা 'মহিলা সুৰক্ষা কেন্দ্র'ৰ লগতে এইবিধ আঁচনিৰো সূত্রপাত কৰা হৈছিল। দূৰসংযোগ বিভাগে ১৮১ নম্বৰটো দেশৰ প্রতিখন ৰাজ্য আৰু কেন্দ্রীয়শাসিত অঞ্চলত মহিলা সাহায্য নম্বৰ হিচাপে চিহ্নিত কৰিছে।
  এই আঁচনিৰ মুখ্য উদ্দেশ্যসমূহ এনেধৰণৰ—
  - হিংস্রতাৰ মুখামুখি হৈ সহায় বিচৰা আৰু প্রয়োজনীয় বার্তা বিচৰা মহিলাসকলক ২৪ ঘণ্টাই বিনামূলীয়া দূৰভাষ সেৱা আগবঢ়োৱা।
  - আৰক্ষী/চিকিৎসালয়/ৰোগী পৰিবহন সেৱা/জিলাভিত্তিক ন্যায়িক সেৱা কর্তৃপক্ষ/সুৰক্ষা বিষয়া আদিৰ উল্লেখেৰে সংকটজনক পৰিস্থিতিত মধ্যস্থতা কৰা।
  - উপযুক্ত সহায়-সহযোগিতামূলক সেৱা, হিংসাৰ মুখামুখি হোৱা মহিলাৰ বাবে উপলব্ধ চৰকাৰী আঁচনি আদিৰ বিষয়ে বার্তা প্রদান কৰা। ইয়াৰোপৰি, কোনো নির্দ্দিষ্ট স্থানত কর্মৰত বা বসবাস কৰা মহিলাক অৱস্থিতিমূলক বার্তা প্রদান কৰা।
- **স্বধাৰ গৃহ** ঃ 'মহিলা আৰু শিশু বিকাশ মন্ত্রালয়ে' ২০০২ চনত কঠিন পৰিস্থিতিৰ মুখামুখি হোৱা মহিলাসকলৰ পুনঃপ্রতিষ্ঠাৰ বাবে এইবিধ আঁচনিৰ সূত্রপাত কৰিছিল। এই আঁচনিয়ে, পুনঃপ্রতিষ্ঠাৰ যোগেৰে নিজৰ জীৱন সন্মানজনকভাৰে অতিবাহিত কৰিবলৈ আনুষ্ঠানিক সহযোগিতা বিচৰা মহিলাসকললৈ খাদ্য, বস্ত্র, আশ্রয় আৰু স্বাস্থ্যজনিত সা-সুবিধাৰ লগতে অর্থনৈতিক আৰু সামাজিক সুৰক্ষাও আগবঢ়ায়।

  এই আঁচনি অনুসৰি, দেশৰ প্রত্যেকখন জিলাতে কমেও ৩০ গৰাকী মহিলা থাকিব পৰা একো একোটা স্বধাৰ গৃহ প্রতিষ্ঠা হ'ব। এই আঁচনিৰ মুখ্য উদ্দেশ্যসমূহ এনে ধৰণৰ-
  - খাদ্য, বস্ত্র, আশ্রয়, চিকিৎসা ব্যৱস্থা আদিকে ধৰি প্রাথমিক প্রয়োজনীয়তাসমূহ পূৰণ কৰা আৰু কোনো ধৰণৰ সামাজিক আৰু অর্থনৈতিক সহায়-সহযোগিতাৰ পৰা বঞ্চিত দুখ-যাতনাগ্রস্ত মহিলাসকলৰ

যত্ন লোৱা।

- দুর্ভাগ্যজনক পৰিস্থিতিৰ সৈতে সংগ্রাম কৰি কৰি ভাৰাক্রান্ত হৈ পৰা মহিলাসকলক তেওঁলোকৰ আৱেগিক শক্তি পুনৰ অর্জন কৰিবলৈ সক্ষম কৰি তোলা ।
- পৰিয়াল তথা সমাজৰ মাজলৈ পুনৰ ঘূৰি যাবলৈ প্রয়োজনীয় সকলো আইনী সহায় আৰু দিহা-পৰামর্শৰে তেওঁলোকক সক্ষম কৰি তোলা আৰু অর্থনৈতিক তথা আৱেগিকভাৱে তেওঁলোকৰ পুনঃপ্রতিষ্ঠা কৰা।

➢ **কর্মৰত মহিলাৰ বাবে আবাস ঃ** জীৱিকাৰ সন্ধানত বিভিন্ন মহানগৰী তথা গ্রাম্য আৰু নগৰীয়া ঔদ্যোগিক অঞ্চললৈ বুলি ঘৰ এৰি ওলাই অহা মহিলাৰ সংখ্যা যিমানেই বৃদ্ধি হৈছে সিমানেই তেওঁলোকৰ বাবে সুৰক্ষিত আৰু সুচল অৱস্থানত বাসগৃহ বিচাৰি পোৱাটো কঠিন হৈ পৰিছে। ওপৰোক্ত আঁচনিৰ উদ্দেশ্য হৈছে - জীৱিকাৰ সুবিধা থকা নগৰ, চহৰ অথবা গ্রাম্যাঞ্চলত শিশুৰ চোৱা-চিতাৰ সুবিধাৰে সৈতে মহিলাৰ বাবে সুৰক্ষিত তথা সুচলজনকভাৱে অৱস্থিত বাসগৃহৰ ব্যৱস্থা কৰা। এই কর্মৰত মহিলা হোষ্টেলৰ প্রকল্পটি জাতি, ধর্ম, বিবাহিতা, অবিবাহিতা নির্বিশেষে সকলো কর্মৰত মহিলাৰ বাবেই উপলব্ধ হ'ব। এই আঁচনিয়ে কর্মৰত মাতৃৰ সৈতে ১৮ বছৰ বয়সলৈকে কন্যা সন্তানৰ আৰু ৫ বছৰ বয়সলৈকে পুত্র সন্তানৰ থকা-মেলাৰ ব্যৱস্থা কৰিছে।

➢ মহিলাৰ বাবে প্রশিক্ষণ আৰু নিযুক্তি সাহার্য আঁচনি (STEP) ঃ ১৯৮৬-৮৭ চনতে ৰাষ্ট্রীয় খণ্ডৰ আঁচনি হিচাপে 'মহিলাৰ প্রশিক্ষণ আৰু জীৱিকা আঁচনি'ৰ সূত্রপাত হৈছিল। এই আঁচনিৰ মুখ্য উদ্দেশ্য আছিল - নিজৰ বাবে তথা জীৱিকা উপার্জনৰ বাবে মহিলাসকলৰ দক্ষতা বৃদ্ধি কৰি তেওঁলোকৰ ওপৰত এক গুৰুত্বপূর্ণ প্রভাৱ বিস্তাৰ কৰা। এই আঁচনিৰ জৰিয়তে তেওঁলোকে বিভিন্ন কর্মসূচী হাতত লৈছিল, যেনে— মহিলাৰ কর্মক্ষম দল সঞ্চালন, তেওঁলোকৰ দক্ষতা বৃদ্ধি, জীৱিকাৰ বাবে বিশেষ উৎপাদনকাৰী কৌশলৰ প্রশিক্ষণ, অগ্রসৰ আৰু অনগ্রসৰ সংযোজনৰ সৃষ্টি, বিভিন্ন উন্নত সা-সুবিধাৰ ব্যৱস্থা, সজাগতা সৃষ্টি, লিংগ সংবেদনশীলতা, শিক্ষা, পৰিপুষ্টি, প্রকল্প কর্মচাৰী সংবেদনশীলতা ইত্যাদি। এই আঁচনিৰ চূড়ান্ত উদ্দেশ্য আছিল মহিলাসকলক এনেদৰে সক্ষম কৰি তোলা যাতে প্রকল্পৰ সময়ছোৱা শেষ হোৱাৰ পাছত তেওঁলোকে অন্যতম চৰকাৰী সাহার্য আৰু মধ্যস্থতাৰে নিজ নিজ কর্মথলীত অবিৰতভাৱে আগবাঢ়ি যাব পাৰে। এই আঁচনিৰ মূল উদ্দেশ্যসমূহ এনেধৰণৰ—

- মহিলাসকলক সৰু সৰু কর্মক্ষম দলত সঞ্চালিত কৰা আৰু তেওঁলোকক প্রশিক্ষণৰ জৰিয়তে ঋণ তথা অন্যান্য নিবেশৰ সা-সুবিধা প্রদান কৰা।
- মহিলাসকলক তেওঁলোকৰ নিজস্ব জীৱিকা তথা ধন উপার্জনৰ আঁচনি

গ্রহণ কৰিবলৈ সক্ষম কৰি তোলা।

- মহিলাসকলৰ অতিৰিক্ত বিকাশ আৰু জীৱিকা পৰিস্থিতিৰ উন্নয়নৰ বাবে বিশেষ সেৱা আগবঢ়োৱা আৰু লগতে স্বাস্থ্য সেৱা, সাক্ষৰতা, আইনগত সাক্ষৰতা আৰু অন্যান্য লাগতিয়াল বা-বাতৰি প্রদান কৰা।

➢ **মহিলা ই-হাট ঃ** এই অনন্য আঁচনিখন হৈছে এক পোনপটীয়া ইলেকট্রনিক্ বজাৰকৰণ মঞ্চ, যিয়ে মহিলা শিল্পোদ্যোগীসকলক অথবা আত্মসহায়ক গোট অথবা বেচৰকাৰী সংগঠনসমূহক তেওঁলোকে উৎপাদন কৰা সামগ্রী আৰু সেৱাসমূহ প্রদর্শন কৰিবলৈ সহযোগিতা আগবঢ়ায়। ২০১৬ চনৰ ৭ মার্চ তাৰিখে 'মহিলা আৰু শিশু বিকাশ মন্ত্রালয়ে' 'মহিলা ই-হাট' নামৰ এই দ্বিভাষিক ইলেকট্রনিক্ দ্বাৰৰ সূত্রপাত কৰে। এই ব্যৱস্থাই ব্যৱসায়িক দক্ষতাৰ ক্ষেত্রত এক বিশেষ বৰঙণি যোগায় আৰু সৰহসংখ্যক মহিলা শিল্পোদ্যোগী, আত্মসহায়ক গোট, বেচৰকাৰী সংগঠনৰ পথ সুগম কৰি তোলে। এই ইলেকট্রনিক্ বজাৰকৰণ মঞ্চৰ উদ্দেশ্যসমূহ এনেধৰণৰ -

- ক্রেতা আৰু বিক্রেতাৰ মাজত পোনপটীয়া সংযোগ স্থাপন কৰা
- মহিলা শিল্পোদ্যোগী, আত্মসহায়ক গোট, বেচৰকাৰী সংগঠনসমূহৰ সেৱা আৰু প্রসাৰ অধিক শক্তিশালী কৰিবলৈ তেওঁলোকক নিজৰ সামগ্রীসমূহ পোনপটীয়াভাৱে প্রদর্শন কৰিবলৈ সুবিধা দিয়া।
- এই ইলেকট্রনিক্ বজাৰকৰণ মঞ্চৰ জৰিয়তে 'মহিলা ই-হাট' আঁচনিয়ে পোনপটীয়াকৈ "Make in India" প্রচাৰ অভিযানলৈ সহযোগিতা আগবঢ়াবলৈ সক্ষম হৈছে।

➢ **মহিলা আৰক্ষী স্বেচ্ছাসেৱক ঃ** ঘৰুৱা আৰু ৰাজহুৱা যিকোনো স্থানতে মহিলাসকলে সন্মুখীন হোৱা লিংগ-ভিত্তিক হিংস্রতা, যেনে— ঘৰুৱা হিংসা, যৌন নিগ্রহ, বলাৎকাৰ, গোপন অনুসৰণ, ইত্যাদিবোৰ মহিলাৰ সমতা আৰু সবলীকৰণৰ ওপৰত এক ডাঙৰ ভাবুকিস্বৰূপ। কেন্দ্রীভূত সাম্প্রদায়িক প্রসাৰতাক বৃদ্ধি তথা সুৰক্ষা প্রদান কৰিবলৈ ভাৰত চৰকাৰে প্রত্যেকখন ৰাজ্য আৰু কেন্দ্রীয় শাসিত অঞ্চলতে মহিলা আৰক্ষী স্বেচ্ছাসেৱকৰ ব্যৱস্থা কৰিছে, যাতে ই আৰক্ষী আৰু সম্প্রদায়ৰ মাজত এক যোগসূত্র হিচাপে কাম কৰিব পাৰে। আৰু লগতে দুখ-যাতনাগ্রস্থ মহিলাৰ প্রতি সহায় আগবঢ়াব পাৰে। মহিলা আৰক্ষী স্বেচ্ছাসেৱকৰ মুখ্য উদ্দেশ্যসমূহ এনেধৰণৰ—

- মহিলা সম্বন্ধীয় অপৰাধৰ বিৰুদ্ধে যুঁজ দিবলৈ এগৰাকী স্বেচ্ছাসেৱকে ৰাজহুৱা যোগাযোগ কেন্দ্র হিচাপে সেৱা আগবঢ়াব।
- এগৰাকী স্বেচ্ছাসেৱকে মহিলাৰ বিৰুদ্ধে সংঘটিত যিকোনো হিংসাজনক ঘটনা যেনে— ঘৰুৱা হিংসা, বাল্য বিবাহ, যৌতুকৰ বাবে নির্যাতন

ইত্যাদিবোৰ কর্তৃপক্ষৰ দৃষ্টিগোচৰ কৰিব।

- মহিলা আৰক্ষী স্বেচ্ছাসেৱক এক অবৈতনিক পদ।

➢ **মহিলা শক্তি কেন্দ্ৰ ঃ** মহিলা শক্তি কেন্দ্ৰ হৈছে দক্ষতা বৃদ্ধি, নিযুক্তি, ইলেকট্ৰনিক্ সাক্ষৰতা, স্বাস্থ্য, পৰিপুষ্টি আদিৰ সুবিধা প্ৰদানেৰে গ্ৰাম্য মহিলা সবলীকৰণৰ বাবে সৃষ্টি কৰা 'একক বিৰাম সমকেন্দ্ৰিক সহযোগিতা সেৱা'। এই আঁচনিয়ে গ্ৰামাঞ্চলৰ মহিলাৰ বাবে এক যোগাযোগ কেন্দ্ৰৰূপে কাম কৰিব যাতে তেওঁলোকে নিজৰ আইনগত অধিকাৰ প্ৰাপ্তিৰ বাবে চৰকাৰৰ ওচৰ চাপিব পাৰে। তদুপৰি এই কেন্দ্ৰই মহিলাসকলৰ সবলীকৰণৰ বাবে সজাগতা সৃষ্টি, প্ৰশিক্ষণ তথা দক্ষতা বৃদ্ধিৰ কৰ্ম আঁচনিৰো ব্যৱস্থা কৰিব পাৰে। ২০১৭-১৮ বিত্তীয় বৰ্ষত এই আঁচনিখনৰ কাৰ্যকৰীকৰণৰ বাবে অনুমোদন দিয়া হৈছিল। লিংগ সাম্যতা আৰু স্বেচ্ছামূলক সমাজ সেৱাক উদগণি যোগাবলৈ এনে কেন্দ্ৰত ছাত্ৰ স্বেচ্ছাসেৱকো উপস্থিত থকাৰ ব্যৱস্থা আছে।

ইয়াৰ মুখ্য উদ্দেশ্যসমূহ এনেধৰণৰ—

- এনে কেন্দ্ৰই বিভিন্ন পৰ্যায়ত সেৱা আগবঢ়াব। ৰাষ্ট্ৰীয় পৰ্যায়ত শৈক্ষিক সেৱা আগবঢ়াব আৰু ৰাজ্যিক পৰ্যায়ত মহিলা সম্বন্ধীয় বিষয়বোৰত চৰকাৰক কাৰিকৰী সেৱা আগবঢ়াব। জিলা আৰু উন্নয়ন খণ্ড পৰ্যায়ত মহিলা সবলীকৰণ আঁচনিবোৰৰ ৰূপায়ণৰ বাবে সহায় আগবঢ়াব।
- বিভিন্ন সম্প্ৰদায়ৰ অংশগ্ৰহণেৰে ছাত্ৰ স্বেচ্ছাসেৱকসকলক প্ৰেৰণা যোগোৱা হ'ব আৰু মহিলাসকলৰ জীৱনত প্ৰভাৱ পেলোৱা বিভিন্ন চৰকাৰী কৰ্মসূচী তথা আঁচনি আৰু সামাজিক বিষয়বোৰৰ বিষয়ে সজাগতা অনাৰ ক্ষেত্ৰত এক নিৰ্ণায়ক ভূমিকা ল'ব।

➢ **নাৰী শক্তি পুৰস্কাৰ ঃ** ভাৰতবৰ্ষত মহিলাৰ বাবে সৰ্বোচ্চ অসামৰিক বঁটাটো হৈছে নাৰী শক্তি পুৰস্কাৰ। প্ৰতি বছৰে আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় নাৰী দিৱসত এই পুৰস্কাৰ প্ৰদান কৰা হয়। নাৰী সবলীকৰণৰ বাবে অবিৰতভাৱে কাম কৰি যোৱা ব্যতিক্ৰমী মহিলা আৰু সংগঠনসমূহলৈ এই সন্মানীয় বঁটা আগবঢ়োৱা হয়।

৭.৪ সুসংবদ্ধ শিশু সুৰক্ষামূলক আঁচনি

ভাৰত চৰকাৰে ৰূপায়ন কৰা এইখন এখন চৰকাৰী আঁচনি যাৰ দ্বাৰা শিশুৰ সুৰক্ষা নিশ্চিত কৰা হয়, বিশেষকৈ যত্ন আৰু নিৰাপত্তাৰ প্ৰয়োজন থকা শিশুসকল, আইনগত ব্যৱস্থাৰ মুখামুখি হোৱা কিশোৰ অপৰাধীসকল আৰু অন্যান্য বিপদগ্ৰস্ত শিশুসকলৰ বাবে। এই আঁচনিখনৰ মুখ্য উদ্দেশ্য হৈছে ভাৰতবৰ্ষত ইতিমধ্যে উপলব্ধ আৰু বিকাশৰত শিশু সুৰক্ষা আঁচনিসমূহৰ সূক্ষ্ম বিবেচনা আৰু মানবিশিষ্টকৰণৰ বাবে এক কেন্দ্ৰীয় গাঁথনি তৈয়াৰ কৰা।

২০০৯ চনত এই আঁচনিখন ৰূপায়ন কৰা হৈছিল। ৰাজ্যিক পৰ্যায়ত ৰাজ্যিক শিশু

সুৰক্ষা সমিতি আৰু অন্যান্য অনুষ্ঠানে এই আঁচনি পৰিচালনা কৰে।

সংহত শিশু সুৰক্ষা সেৱাৰ অধীনৰ প্ৰধান যোজনাসমূহ তলত বাখ্যা কৰা হ'ল—

- **সংহত শিশু বিকাশ সেৱা ঃ** ভাৰত চৰকাৰৰ অন্যতম গুৰুত্বপূৰ্ণ এই আঁচনিখনৰ সূচনা কৰা হৈছিল ১৯৭৫ চনৰ ২ অক্টোবৰত আৰু ই শিশুৰ প্ৰাথমিক যত্ন আৰু বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত সমগ্ৰ পৃথিৱীৰ ভিতৰতে অন্যতম বৃহৎ আৰু অদ্বিতীয় যোজনা হিচাপে পৰিগণিত হৈছে। এই আঁচনিখন শিশু আৰু শিশু প্ৰতিপাল কৰা মাতৃৰ প্ৰতি দায়বদ্ধ আৰু অনানুষ্ঠানিক শিক্ষা প্ৰদানৰ লগতে পুষ্টিহীনতা-ৰোগাৰস্থা-অধোগামী শিক্ষা গ্ৰহণ ক্ষমতা আৰু বৰ্ধিত মৃত্যুহাৰৰ দুষ্ট পাক- চক্ৰটোৰ অন্ত পেলোৱাটো ইয়াৰ অন্যতম লক্ষ্য।

  এই আঁচনিৰ মূল হিতাধিকাৰীসকল হৈছে ছয় বছৰৰ তলৰ শিশু, গৰ্ভৱতী মহিলা আৰু স্তনপান কৰোৱা মাতৃসকল। এই আঁচনিখনৰ উদ্দেশ্যসমূহ হৈছে—

  - ছয় বছৰৰ তলৰ শিশুসকলৰ পৰিপুষ্টি আৰু স্বাস্থ্যৰ অৱস্থাৰ উন্নতি ঘটোৱা।
  - শিশুৰ শাৰীৰিক, মানসিক আৰু সামাজিক বিকাশৰ বাবে আধাৰ স্থাপন কৰা।
  - শিশুৰ মৃত্যুহাৰ, ৰোগাৰস্থা, অপুষ্টি আৰু অসমাপ্তকৈ বিদ্যালয় ত্যাগ কৰাৰ দৰে ঘটনাসমূহ হ্ৰাস কৰা।
  - শিশুৰ বিকাশৰ উন্নতিৰ বাবে বিভিন্ন বিভাগসমূহে কৰা আঁচনিসমূহ আৰু সেইবোৰৰ ৰূপায়নৰ বাবে কাৰ্যকৰী সমন্বয় সাধন।
  - শিশুৰ সাধাৰণ স্বাস্থ্য আৰু পৰিপুষ্টিজনিত প্ৰয়োজনীয়তাৰ দিশত চকু দিবলৈ মাতৃসকলক পৰিপুষ্টি আৰু স্বাস্থ্য-শিক্ষা প্ৰদানেৰে অধিক সক্ষম কৰি তোলা।

- **ৰাষ্ট্ৰীয় শিশু ভৱন আঁচনি ঃ** নিয়োগৰ সুবিধা বাঢ়ি যোৱাৰ লগে লগে ঘৰত থাকি বা অন্য ঠাইত থাকি কাম কৰা মহিলাৰ সংখ্যা ক্ৰমান্বয়ে বাঢ়ি আহিছে। একে সময়তে তেওঁলোকৰ শিশুসকলৰ উপযুক্ত যত্ন লোৱা আৰু সুৰক্ষাৰ ব্যৱস্থা কৰাটো তেওঁলোকৰ বাবে প্ৰত্যাহ্বানজনক হৈ উঠিছে কাৰণ দ্ৰুত গতিত একক পৰিয়ালৰ সংখ্যা বাঢ়ি আহিছে আৰু যৌথ পৰিয়ালৰ অন্য সদস্যসকলৰ অন্য ঠাইলৈ স্থানান্তৰ ঘটিছে। মাকে কাম কৰি থকা সময়ছোৱাত তেওঁলোকৰ শিশুসকলৰ উপযুক্ত তত্ত্বাৱধান আৰু সুৰক্ষাৰ ব্যৱস্থা কৰা নিতান্তই জৰুৰী হৈ পৰিছে।

  ৰাষ্ট্ৰীয় শিশু ভৱন আঁচনিয়ে এক সুৰক্ষিত স্থানৰ ব্যৱস্থা কৰিছে য'ত কৰ্মৰত মাতৃসকলে তেওঁলোকৰ শিশুসকলক থৈ যাব পাৰে। এই শিশু-ভৱনসমূহত কণমানিবোৰক এক আকৰ্ষণীয় আৰু সজীৱ পৰিৱেশত চোৱা-চিতা কৰা হয় যিয়ে সিহঁতৰ সামগ্ৰিক বিকাশত অৰিহণা যোগায়।

  ৰাষ্ট্ৰীয় শিশু-ভৱন আঁচনিৰ মুখ্য উদ্দেশ্যসমূহ এনেধৰণৰ—

  - কৰ্মৰত মাতৃৰ ছয় মাহৰ পৰা ছয় বছৰীয়া সন্তানসকলক দিনৰ সময়ছোৱাত চোৱা-চিতা কৰা।
  - কণমানিবোৰৰ স্বাস্থ্য আৰু পৰিপুষ্টি বজায় ৰখা।

- কণমানিবোৰৰ দৈহিক শক্তি, বোধশক্তি, সামাজিক আৰু আৱেগিক বিকাশৰ ব্যৱস্থা কৰা।
- শিশুসকলৰ উত্তম তত্ত্বাৱধানৰ বাবে পিতৃ-মাতৃ আৰু অভিভাৱকসকলৰ প্ৰশিক্ষণৰ ব্যৱস্থা কৰা আৰু সক্ষম কৰি তোলা।

- **কিশোৰীসকলৰ বাবে আঁচনি ঃ** কিশোৰীসকলে প্ৰজন্মজুৰি ভুগি অহা লিংগ বৈষম্যতা আৰু পৰিপুষ্টিজনিত অসুবিধাবোৰ দূৰ কৰাৰ লক্ষ্যৰে আৰু তেওঁলোকৰ আত্ম-বিকাশৰ বাবে এক অনুকুল পৰিৱেশ সৃষ্টিৰ উদ্দেশ্যে শিশু বিকাশ সেৱা আঁচনিৰ আন্তঃগাঁথনিৰে ২০১০ চনত এই নতুন আঁচনিখনৰ পৰিকল্পনা কৰা হয়। এই আঁচনিখন প্ৰধানকৈ বিদ্যালয়লৈ নোযোৱা ১১- ১৪ বছৰীয়া কিশোৰীসকলক লক্ষ্য কৰি প্ৰস্তুত কৰা হৈছে। শিশু বিকাশ সেৱা আঁচনিৰ অন্তৰ্ভুক্ত অংগনবাদী সেৱা কেন্দ্ৰসমূহৰ সহায়েৰে এই আঁচনিখন ৰূপায়ন কৰা হৈছিল।

  এই আঁচনিখনৰ মূল উদ্দেশ্যসমূহ -
  - কিশোৰীসকলক আত্ম-বিকাশ আৰু সবলীকৰণৰ বাবে সক্ষম কৰি তোলা ।
  - তেওঁলোকৰ স্বাস্থ্য আৰু পৰিপুষ্টিৰ বাবে যত্ন লোৱা।
  - বিদ্যালয়লৈ নোযোৱা কিশোৰীসকলক পুনৰ আনুষ্ঠানিক শিক্ষা গ্ৰহণৰ বাবে সহায় আগবঢ়োৱা বা কাৰিকৰী প্ৰশিক্ষণ লোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰা।
  - তেওঁলোকৰ ঘৰুৱা তথা জীৱন-শৈলীৰ মান উন্নত কৰা।
  - উপলব্ধ ৰাজহুৱা সেৱাসমূহ, যেনে— প্ৰাথমিক স্বাস্থ্য কেন্দ্ৰ, গ্ৰাম্য চিকিৎসালয়, ডাকঘৰ, বেঙ্ক, আৰক্ষী থানা ইত্যাদিৰ বিষয়ে তেওঁলোকক অৱগত কৰা তথা দিহা দিয়া।(৯৭)

- **সংহত শিশু সুৰক্ষা আঁচনি ঃ** চৰকাৰী আৰু বেচৰকাৰী সংস্থাৰ সহযোগিতাৰে জটিল পৰিস্থিতিৰ সন্মুখীন হোৱা আৰু অসুৰক্ষিত শিশুসকলৰ বাবে এক সুৰক্ষিত বাতাৱৰণ সৃষ্টি কৰাই হৈছে কেন্দ্ৰীয় পৃষ্ঠপোষকতাৰে আৰম্ভ কৰা এই আঁচনিখনৰ লক্ষ্য। এই আঁচনিখনৰ প্ৰস্তাৱ ২০০৬ চনত উত্থাপিত হয় আৰু ২০০৯ চনত ৰূপায়ন কৰা হয়। ৰাজ্যিক পৰ্যায়ত ৰাজ্যিক শিশু সুৰক্ষা সমিতি আৰু জিলা পৰ্যায়ত অন্য অনুষ্ঠানৰ লগতে শিশু সুৰক্ষা সমিতিয়ে এই আঁচনিখনৰ পৰিচালনা কৰে।

  ইয়াৰ মুখ্য উদ্দেশ্যসমূহ এনেধৰণৰ—
  - শিশু সুৰক্ষাৰ বাবে কাৰ্যকৰী হৈ থকা কেইবাখনো আঁচনি আৰু শিশুৰ সুৰক্ষা আৰু হ'ব পৰা ক্ষতি ৰোধ কৰিবলৈ লোৱা অতিৰিক্ত কাৰ্য-ব্যৱস্থাবোৰৰ মাজত সমন্বয় আনি এখন সৰ্বাত্মক আঁচনিৰ অধীনলৈ অনা।
  - ই আঁচনিখনে শিশু সুৰক্ষাৰ লগত জড়িত জৰুৰী সেৱাসমূহক আনুষ্ঠানিক ৰূপ দিছে, আন্তঃগাঁথনি সবল কৰিছে, প্ৰত্যেক পৰ্যায়তে দক্ষতা বৃদ্ধি কৰিছে, শিশু সুৰক্ষামূলক সেৱাসমূহৰ বাবে তথ্য-পাতিৰ যোগান ধৰিছে আৰু পৰিয়াল তথা

সমাজত শিশু সুৰক্ষা শক্তিশালী কৰিছে।

- এই আঁচনিৰ এক লক্ষ্য হৈছে শিশু সুৰক্ষাৰ বাবে এক তথ্য ভাণ্ডাৰ স্থাপন কৰি তাৰ পৰিচালনাৰ ব্যৱস্থা কৰা যাতে ফলপ্রদ কৌশল ৰচনা কৰিব পৰা যায় আৰু ফলাফল পর্যবেক্ষণ কৰিব পৰা যায়।

অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন ১ ঃ মহিলা আৰু শিশু বিকাশ মন্ত্রালয় গঠন কৰাৰ প্রধান উদ্দেশ্য কি আছিল?

.....

প্রশ্ন ২ ঃ 'মহিলা সুৰক্ষা কেন্দ্র' প্রতিষ্ঠা কৰাৰ উদ্দেশ্যে চৰকাৰে গঠন কৰা পুঁজিটোৰ নাম কি আছিল?

.....

প্রশ্ন ৩ ঃ STEP কেতিয়া সংগঠিত হৈছিল আৰু ইয়াৰ মুখ্য উদ্দেশ্য কি আছিল?

.....

প্রশ্ন ৪ ঃ মহিলা আৰক্ষী স্বেচ্ছাসেৱক আঁচনি কি উদ্দেশ্যে গৃহীত হৈছিল?

.....

৭.৫ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- ভাৰত চৰকাৰে মহিলাৰ বিকাশৰ প্রতি মনোযোগ দিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল প্রথম পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনাৰ সময়ৰ পৰা (১৯৫১-৫৬)
- ষষ্ঠ পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনাৰ (১৯৮০-৮৫) সময়ছোৱাত মহিলাৰ 'কল্যাণমূলক আঁচনি'ৰ পৰা মহিলাৰ 'বিকাশ'লৈ দিশ সলনি হৈছিল।
- নৱম পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনাই (১৯৯৭-২০০২) মহিলাৰ বিকাশ-নীতিত দুটা গুৰুত্বপূর্ণ পৰিৱর্তনৰ সূচনা কৰিছিল। প্রথম - 'মহিলা সবলীকৰণ', যাৰ লক্ষ্য আছিল এনে এটা অনুকুল পৰিৱেশৰ সৃষ্টি কৰা, য'ত মহিলাই পুৰুষৰ সম-অংশীদাৰ হৈ ঘৰৰ বাহিৰে-ভিতৰে মুকলিকৈ তেওঁলোকৰ অধিকাৰ সাব্যস্ত কৰিব পাৰে। দ্বিতীয়টো হৈছে, মহিলাৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট আৰু মহিলা-সম্বন্ধীয় বিভাগসমূহত উপলব্ধ সেৱাসমূহৰ কেন্দ্রীভূতকৰণ।
- দশম পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনাই ২০০২-২০০৭ মহিলাসকলক আত্মসহায়ক গোট সংগঠনৰ জৰিয়তে ধন উপার্জন কৰিবলৈ অনুপ্রাণিত কৰিছিল।
- দ্বাদশ পঞ্চবার্ষিক পৰিকল্পনাত (২০১২-১৭) পৰিকল্পনা আয়োগে অকলশৰীয়া মহিলাৰ বাবে বিশেষ বিতৰণৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল আৰু সকলো মহিলাকে কৃষি আৰু পশু পালনৰ

উপৰি স্বাস্থ্য, শিক্ষা, নগৰীকৰণ আৰু শাসনত সক্রিয় অংশগ্রহণৰ বাবে অনুপ্রাণিত কৰিছিল।

- ২০০৬ চনৰ ৩০ জানুৱাৰীত এক পৃথক মন্ত্রালয় হিচাপে মহিলা আৰু শিশু বিকাশ মন্ত্রালয়ৰ সূচনা হৈছিল।
- **বেটি বাচাও বেটি পাঢ়াও ঃ** প্রধানমন্ত্রী নৰেন্দ্র মোডীয়ে ২০১৫ চনৰ ২২ জানুৱাৰীত আন্তঃৰাষ্ট্রীয় শিশু কন্যা দিৱস উপলক্ষে হাৰিয়ানাৰ পানিপথ অঞ্চলত এই প্রচাৰ অভিযানৰ সূত্রপাত কৰিছিল।
- মহিলা আৰু শিশু বিকাশ মন্ত্রালয়ে ২০১৫ চনৰ ১ এপ্রিলৰ পৰা নাৰী সুৰক্ষা কেন্দ্রসমূহৰ কার্যকৰীকৰণৰ আৰম্ভণি কৰিছিল।
- ২০১৫ চনৰ পহিলা এপ্রিলৰ পৰা মহিলা সুৰক্ষা কেন্দ্র'ৰ লগতে মহিলা সাহার্য আঁচনিৰো সূত্রপাত কৰা হৈছিল।
- ২০১৬ চনৰ ৭ মার্চ তাৰিখে 'মহিলা আৰু শিশু বিকাশ মন্ত্রালয়ে' 'মহিলা ই-হাট' নামৰ এক দ্বিভাষিক ইলেকট্রনিক্ দ্বাৰৰ সূত্রপাত কৰে। মহিলা শিল্পোদ্যোগীসকলৰ পথ সুগম কৰাৰ ক্ষেত্রত এই মঞ্চই বিশেষ ভূমিকা পালন কৰিছে।
- মহিলা শক্তি কেন্দ্র হৈছে দক্ষতা বৃদ্ধি, নিযুক্তি, ইলেকট্রনিক্ সাক্ষৰতা, স্বাস্থ্য, পৰিপুষ্টি আদিৰ সুবিধা প্রদানেৰে গ্রাম্য মহিলা সবলীকৰণৰ বাবে সৃষ্টি কৰা 'একক বিৰাম সমকেন্দ্রিক সহযোগিতা সেৱা'।
- ভাৰতবর্ষত মহিলাৰ বাবে সর্বোচ্চ অসামৰিক বঁটাটো হৈছে নাৰী শক্তি পুৰস্কাৰ। প্রতি বছৰে আন্তঃৰাষ্ট্রীয় নাৰী দিৱসত এই পুৰস্কাৰ প্রদান কৰা হয়।
- ভাৰত চৰকাৰৰ অন্যতম গুৰুত্বপূর্ণ এই আঁচনিখনৰ সূচনা কৰা হৈছিল ১৯৭৫ চনৰ চ অক্টোবৰত আৰু ই শিশুৰ প্রাথমিক যত্ন আৰু বিকাশৰ ক্ষেত্রত সমগ্র পৃথিৱীৰ ভিতৰতে অন্যতম বৃহৎ আৰু অদ্বিতীয় যোজনা হিচাপে পৰিগণিত হৈছে।
- চৰকাৰী আৰু বেচৰকাৰী সংস্থাৰ সহযোগিতাৰে জটিল পৰিস্থিতিৰ সন্মুখীন হোৱা আৰু অসুৰক্ষিত শিশুসকলৰ বাবে এক সুৰক্ষিত বাতাৱৰণ সৃষ্টি কৰাই হৈছে কেন্দ্রীয় পৃষ্ঠপোষকতাৰে আৰম্ভ কৰা এই আঁচনিখনৰ লক্ষ্য। এই আঁচনিখনৰ প্রস্তাৱ ২০০৬ চনত উত্থাপিত হয় আৰু ২০০৯ চনত ৰূপায়ন কৰা হয়।

৭.৬ অধিক জানিবলৈ

১) Rao. M. Koteswara, (2005) ''Empowerment of Women in India'', Discovery Publishing House, New Delhi.

২) Chopra. G, (2015) "Child Rights in India, Challenges and Social action", Springer, New Delhi.

৭.৭ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ এই মন্ত্রালয় গঠনৰ মুখ্য উদ্দেশ্য আছিল মহিলা আৰু শিশুৰ বিকাশৰ বাবে ৰাষ্ট্রীয় আৰু ৰাজ্যিক পর্যায়ত গৃহীত উদ্যোগমূলক আঁচনিৰ ব্যৱধানসমূহ উল্লেখ কৰা তথা লিংগ সাম্যতা আৰু শিশু কেন্দ্রীভূত আইন প্রণয়ন, আঁচনি আৰু কর্মসূচী তৈয়াৰ কৰিবলৈ আন্তঃমন্ত্রালয় আৰু আন্তঃবিভাগীয় কেন্দ্রীভূতকৰণৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰা।

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ নাৰী সুৰক্ষা কেন্দ্র স্থাপন কৰিবলৈ ভাৰত চৰকাৰে গঠন কৰা নিধিটোৰ নাম আছিল 'নির্ভয়া পুঁজি'।

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ STEP ১৯৮৬-৮৭ চনত সংগঠিত হৈছিল। ইয়াৰ মুখ্য উদ্দেশ্যসমূহ আছিল-

- মহিলাসকলক সৰু সৰু কর্মক্ষম দলত সঞ্চালিত কৰা আৰু তেওঁলোকক প্রশিক্ষণৰ জৰিয়তে ঋণ তথা অন্যান্য নিবেশৰ সা-সুবিদা প্রদান কৰা।
- মহিলাসকলক তেওঁলোকৰ নিজস্ব জীৱিকা তথা আয় উপার্জনৰ আঁচনি গ্রহণ কৰিবলৈ সক্ষম কৰি তোলা।
- মহিলাসকলৰ অতিৰিক্ত বিকাশ আৰু জীৱিকা পৰিস্থিতিৰ উন্নয়নৰ বাবে বিশেষ সেৱা আগবঢ়োৱা আৰু লগতে স্বাস্থ্য সেৱা, সাক্ষৰতা, আইনগত সাক্ষৰতা আৰু অন্যান্য লাগতিয়াল বা-বাতৰি প্রদান কৰা।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ আৰক্ষী আৰু সম্প্রদায়ৰ মাজত এক যোগসূত্র হিচাপে কাম কৰিবলৈ মহিলা আৰক্ষী স্বেচ্ছাসেৱক আঁচনি গ্রহণ কৰা হৈছিল।

৭.৮ আৰ্হি প্রশ্ন

চমু প্রশ্ন (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ মহিলা আৰু শিশু বিকাশ মন্ত্রালয়ৰ আৰম্ভণি কেতিয়া হৈছিল? এই মন্ত্রালয়ৰ ভৰিষ্য-দর্শন (Vision) আৰু সাধন লক্ষ্য (Mission) উল্লেখ কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ নাৰী সুৰক্ষাৰ বাবে চৰকাৰে গ্রহণ কৰা আঁচনিসমূহৰ নাম লিখক। প্রত্যেকখন আঁচনিৰ বিষয়ে একোটা চমুটোকা লিখক।

প্রশ্ন ৩ ঃ মহিলা শিল্পোদ্যোগীসকলৰ বিকাশৰ বাবে চৰকাৰে গ্রহণ কৰা আঁচনিসমূহৰ নাম লিখক। (প্রত্যেকখন আঁচনিৰ বিষয়ে একোটা চমুটোকা লিখক।

ৰচনাধর্মী প্রশ্নসমূহ (৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ ভাৰত চৰকাৰে গ্রহণ কৰা সংহত শিশু সুৰক্ষা আঁচনিখনৰ মুখ্য উদ্দেশ্য কি আছিল? এই আঁচনিৰ অন্তর্ভুক্ত বিভিন্ন কর্মসূচীসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

*** ***** ***

অধ্যায় ৮ ঃ গ্রাম্য ধর্ম

অধ্যায় গাঁথনি

৮.১ উদ্দেশ্য
৮.২ পৰিচয়
৮.৩ ধর্ম ঃ সংজ্ঞা আৰু অর্থ
৮.৪ সমাজতাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগীৰে ধর্মৰ আলোচনা
৮.৫ ধর্মৰ সামাজিক কার্যাৱলী
৮.৬ ভাৰতৰ গ্রাম্যাঞ্চলৰ ধর্ম ঃ এক সংক্ষিপ্ত বিৱৰণ
৮.৭ গ্রাম্য ধর্মৰ অধ্যয়নৰ তাৎপর্য
৮.৮ ভাৰতৰ গ্রাম্য ধর্মৰ বৈশিষ্ট্য
৮.৯ পৰিৱর্তিত দৃশ্যপট
৮.১০ গ্রাম্য ধর্মীয় ব্যৱস্থাৰ প্রধান কার্যসমূহ
৮.১১ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৮.১২ অধিক জানিবলৈ
৮.১৩ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
৮.১৪ আৰ্হি প্রশ্ন

৮.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি -

- ধর্মৰ বিভিন্ন সংজ্ঞা সম্পর্কে আলোচনা কৰিব পাৰিব
- ধর্মৰ অর্থ, ধাৰণা আৰু প্রকাৰসমূহ আলোচনা কৰিব পাৰিব
- মানৱ সমাজত ধর্মৰ বিভিন্ন কার্যাৱলী বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব
- গ্রাম্য সমাজৰ উৎপত্তি সম্পর্কে জ্ঞাত হ'ব
- ভাৰতীয় গ্রাম্য সমাজৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ আলোচনা কৰিব পাৰিব
- গ্রাম্য সমাজত ধর্মৰ ভূমিকা আৰু কার্যৰ লগতে ইয়াৰ মানদণ্ড সম্পর্কে বুজিব পাৰিব।

৮.২ পৰিচয়

আমি জানো যে পৃথিৱীৰ সকলো সম্প্রদায়ৰ সংস্কৃতিৰ এটা প্রধান উপাদান হৈছে ধর্ম। ধর্মই মানুহক কেৱল এই পৃথিৱীতে নহয় মৃত্যুৰ পিছতো সুৰক্ষা প্রদান কৰে। ধর্মই মানুহক কেৱল দৈহিক আৰু সামাজিক পৰিৱেশৰ সম্পর্কতেই নহয় কিছুমান অপৰিচিত শক্তি আৰু প্রাণীৰ পৰা সুৰক্ষা প্রদান কৰে। মানুহে এই অচিনাকী শক্তি আৰু প্রাণীৰ জগতখনক অলৌকিক শক্তিৰ পৃথিৱী আখ্যা দিয়ে।

জানি থোৱা ভাল

ধর্মৰ ইংৰাজী শব্দটো মধ্যযুগীয় ইংৰাজী শব্দ 'Religioun' ৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা - যিটো পুৰণি ফৰাছী শব্দ 'religion'ৰ পৰা আহিছে। এই শব্দটো লেটিন 'religo' ৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা, যাৰ অর্থ হৈছে শুভ বিশ্বাস (Good Faith), ধর্মীয় নীতি-নিয়ম বা আন তেনে ধৰণৰ অর্থ। কিছুমানে আকৌ এই শব্দটো লেটিন শব্দ religare ৰ পৰা অহা বুলি মতপোষণ কৰে, যাৰ অর্থ হৈছে 'জোৰকৈ বান্ধি ৰখা'।

সাধাৰণ অর্থত ধর্ম হৈছে কোনো এক অলৌকিক আৰু উত্তম শক্তিৰ প্রতি ৰখা বিশ্বাস। এই বিশ্বাস সকলো সমাজতে বিভিন্ন ৰূপত দেখা পোৱা যায়। এই অলৌকিক (supernatural) শক্তিবিধৰ সমাজত এক বিশেষ প্রভাৱ আৰু নিয়ন্ত্রণ থাকে বুলি বিশ্বাস কৰে। আজিৰ পৰা যাঠি হাজাৰ বছৰ আগৰে পৰা সমাজত অলৌকিক শক্তি আৰু ইয়াৰ প্রভাৱ সম্পর্কে বিশ্বাস থকা বুলি প্রমাণ পোৱা যায় প্রত্নতত্ত্ববিদে পোৱা তথ্য মতে নিয়েনডাৰথেল (Neanderthal) সকলে তেওঁলোকৰ মৃতকৰ সৈতে বহুতো শিলৰ সামগ্রী আৰু অলংকাৰ কবৰ দিছিল । ধর্ম হৈছে কোনো এক অলৌকিকতাৰ (supernatural) প্রতি থকা মানুহৰ সুসংগঠিত সঁহাৰি; যদিও এই অলৌকিক শক্তিৰ প্রতি থকা বিশ্বাসক বিভিন্ন ধর্মমত, ধর্মীয় অভ্যুত্থানে সময়ে সময়ে অস্বীকাৰ কৰি আহিছে। সি যি কি নহওক ধর্মৰ এই সংজ্ঞাটো বা ধর্মৰ উৎপত্তি সম্পর্কে এই মতবাদটো বিভিন্ন তর্ক-বিতর্কৰে ভৰা। অলৌকিক শক্তিৰ প্রতি থকা বিশ্বাস, কিম্বদন্তি (Myth), ধর্মীয় নীতি-নিয়ম তথা অনুশীলন ইত্যাদিৰে ধর্মৰ ধাৰণাটো ভৰি আছে।

যদিও ধর্ম সর্বসাধাৰণে বুজি পোৱা এক পৰিঘটনা, তথাপি ইয়াক মানুহে বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন প্রকাৰে সজ্ঞাবদ্ধ কৰি আহিছে। ধর্মত সাধাৰণতে এজন মহাপুৰুষৰ বাণী আৰু সর্বসাধাৰণে গ্রহণ কৰা ধাৰণা বিভিন্ন ৰূপত পোৱা যায়। গতিকে ধর্মৰ প্রকৃতি সম্পর্কে এটা সর্বসন্মত ধাৰণা পোৱা নাযায়। সমাজতত্ত্ববিদসকলেও সেইকাৰণে ধর্মৰ এটা প্রকৃত ব্যাখ্যা উলিয়াব পৰা নাই।

আকৌ, এই কথাটোও মন কৰিবলগীয়া যে ধর্মীয় বিশ্বাস আৰু অনুশীলনীবিলাকৰ এখন সমাজৰ সৈতে অন্য এখন সমাজৰ, এটা সম্প্রদায়ৰ সৈতে আন এটা সম্প্রদায়ৰ বা এখন ঠাইৰ সৈতে অন্য এখন ঠাইৰ মাজত ভিন্নতা দেখা যায়। এই পার্থক্য আনকি একেটা ধর্মমতৰ মাজতো পৰিলক্ষিত হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে গাঁৱলীয়া পৰিৱেশতকৈ নগৰ অঞ্চলত ধর্মীয় নীতিবিলাকৰ এক শিথিলতা আছে। এই পার্থক্যসমূহৰ বিষয়ে বিতংকৈ আলোচনা কৰাৰ আগতে ধর্মৰ অর্থ, সংজ্ঞা আৰু ইয়াৰ সামাজিক দিশত থকা প্রধান কর্তব্য সম্পর্কে আলোচনা কৰো আহক।

৮.৩ ধর্ম ঃ সংজ্ঞা আৰু অর্থ

দার্শনিকসকলে সকলো ধর্মৰ মাজতে সাদৃশ্য থকা ধর্মৰ এটা বৈশিষ্ট্য উদ্ভাৱন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰি আহিছে। নৃতত্ত্ববিজ্ঞানৰ জনক হিচাপে খ্যাত ই. বি. টাইলৰৰ মতে ধর্ম হৈছে পৰমাত্মাৰ প্রতি থকা অগাধ বিশ্বাস। টাইলৰৰ এই সংজ্ঞাটোৰ বর্তমানৰ সমাজতো যথার্থতা থকা বুলি বহুতো বিজ্ঞানীয়ে মত পোষণ কৰে। দার্শনিক জেমছ ফ্রেজাৰৰ মতে ধর্মই এক বিশেষ শক্তিক সন্তুষ্ট কৰাকে বুজায়।

বিখ্যাত সামাজিক দার্শনিক এমিল ডুৰখেইমে তেখেতৰ বিখ্যাত গ্রন্থ 'Elementary Forms of the Religious Life'ত ধর্মৰ সংজ্ঞা সম্পর্কে এনেদৰে কৈছিল যে, "ধর্ম হৈছে কোনো এক পৱিত্র বস্তুৰ প্রতি থকা বিশ্বাস আৰু অনুশীলন পদ্ধতি। এই পদ্ধতিত সেই পৱিত্র বস্তু বিধক বিশ্বাস আৰু কর্মৰ জৰিয়তে সর্বসাধাৰণৰ পৰা পৃথক কৰা হয় আৰু এনেকুৱা এক উচ্চ আৰু পৱিত্র স্থানত স্থাপন কৰা হয় য'ৰ পৰা মানুহে এক বিশেষ সম্প্রদায় হিচাপে এটা বিশেষ ধর্মীয় নীতিৰ প্রতি দায়বদ্ধ হয়। সাধাৰণতে এই পৱিত্র স্থানটোক বা সম্প্রদায়টোক গীর্জা বা ধর্মীয় গোট আখ্যা দিয়া হয়।"

জেমছ জি. ফ্রেজাৰে, তেখেতৰ বিখ্যাত গ্রন্থ "The Golden Bough"ত কৈছিল যে "ধর্ম হৈছে কোনো অলৌকিক শক্তিত থকা বিশ্বাস; মানুহে এই বিশ্বাসৰ জৰিয়তে প্রকৃতি আৰু মানৱ জাতিৰ সুৰক্ষা তথা নিয়ন্ত্রণ নিশ্চিত কৰে।"

মেকভাৰ আৰু পেজে ধর্ম সম্পর্কত কৈছিল যে ধর্ম শব্দটোৱে অকল এজন মানুহৰ অন্য এজন মানুহৰ সৈতে থকা সম্পর্ককে নুবুজায়, ই এজন মানুহৰ অন্য এক উচ্চ শক্তিসম্পন্ন ক্ষমতাৰ সৈতে থকা সম্পর্ককো বুজায়।

অগবার্ণে আকৌ ধর্মক কোনো এক অলৌকিক শক্তিৰ অধিকাৰী মানুহৰ প্রতি থকা বিশ্বাস বুলি কৈছে।

মেক্স মূলাৰৰ মতে ধর্ম হৈছে মানুহৰ এক মানসিক ক্ষমতা যাৰ জৰিয়তে মানুহে নিজৰ অসম্পূর্ণতাক পূর্ণ কৰিব পাৰে।

স্পাইৰোৱে (Spiro), ১৯৬৬ চনত, এই কথাটো স্পষ্ট কৰি কৈছিল 'অলৌকিক প্রাণীৰ প্রতি বিশ্বাস' ধর্মৰ সকলো সংজ্ঞাৰেই প্রধান উপাদান। এষ্টনী ৱালেছে আকৌ এই বুলি মতপোষণ কৰে যে ধর্ম হৈছে এনে এক মানৱীয় আচৰণ যাক অলৌকিক শক্তি আৰু ক্ষমতাৰ প্রতি ৰখা বিশ্বাস আৰু নীতি-নিয়মৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বিভিন্ন ভাগত বিভক্ত কৰিব পাৰি। সুৰজিৎ সিন্হাৰ মতে ধর্ম হৈছে এনে এক ব্যৱস্থাপনা য'ত কোনো এক পৱিত্র বস্তুৰ প্রতি থকা বিশ্বাস, অনুশীলন আৰু মূল্যবোধ জড়িত হৈ থাকে। ধর্মৰ কোনো এক অলৌকিক শক্তিৰ সৈতে সম্পর্ক থাকে; যি শক্তিক মানৱ জাতিৰ সকলো ঐচ্ছিক তথা সাংসাৰিক সৃষ্টিৰ আদি বুলি ভবা হয়।

ধর্ম সম্পর্কে থকা বিভিন্ন পৰম্পৰাগত সংজ্ঞাসমূহৰ পৰা আমি ধর্মক তলত উল্লেখ কৰা দিশসমূহৰ সৈতে জড়িত বুলি সিদ্ধান্ত ল'ব পাৰোঁ—

- এখন অলৌকিক জগতত অলৌকিক শক্তি বা আচৰণৰ ওপৰত কৰা বিশ্বাস।
- অলৌকিক শক্তিৰ ওপৰত সহায়, উৎসাহ আৰু শক্তিৰ বাবে নির্ভৰ কৰা।
- ধর্মীয় নীতি-নিয়ম আৰু আচৰণৰ আর্হিসমূহত এই নির্ভৰশীলতা প্রকাশ পায়।
- ধর্মই মানুহক একত্রিত কৰে।

পৃথিৱীত এনে কিছুমান ধর্ম আছে যিবিলাক ধর্মৰ পৰম্পৰাগত সংজ্ঞাৰ অন্তর্ভুক্ত নহয়। যদিও ধর্মই কোনো এক অলৌকিক শক্তিৰ ওপৰত কৰা বিশ্বাস আৰু অনুশীলন পদ্ধতিক বুজায়, তথাপিও মূল বৌদ্ধ ধর্মত কিন্তু তেনে কোনো অতি প্রাকৃতিক সত্ত্বাৰ বহন নাই। কিন্তু আন ধর্মসমূহৰ নিচিনা এই ধর্ময়েও এটা বিশ্ববীক্ষা আগবঢ়ায়। আমাৰ চাৰিওফালৰ পৰিঘটনাসমূহ ব্যাখ্যা কৰে, আমাক জটিল সময়ত কামত লগাব পৰাকৈ উপায় আগবঢ়ায়। সি যি কি নহওঁক ধর্মৰ মূল বৈশিষ্ট্য হৈছে ইয়াৰ পৱিত্রতা।

জানি থোৱা ভাল

এন্থনী এফ. চি. ওৱালেছে (Anthony F. C. Wallace) ধর্মক চাৰিটা ভাগত বিভক্ত কৰিছে। এই ভাগসমূহ যদিও সকলো ধর্মৰ সৈতে খাপ নাখায়, তথাপি ইয়াৰ যথার্থতা নুই কৰিব নোৱাৰি।

- **ব্যক্তিবাদী** (Individualistic) ঃ ই আটাইতকৈ সৰল আৰু মৌলিক ধর্মমত।
- **স্বামানবাদী যাদু বিদ্যা** ঃ স্বামানসকল সময়-ভিত্তিক (Part-time) ধর্ম চর্চা কৰোঁতা। তেওঁলোকে ধর্মৰ অনুভূতি বা অলৌকিকতাক তেওঁলোকৰ অনুগত সকলৰ বাবেহে ব্যৱহাৰ কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে শ্বামান বা তান্ত্রিক সকল আধ্যাত্মিক, ঐশ্বৰিকবাদী, হস্তৰেখাবিদ ইত্যাদি। এই ক্ষেত্রত সেই সকলহে পাকৈত হ'ব সিয়ে ধর্মৰ সর্বোচ্চ ক্ষমতাত আৰোহণ কৰিব পাৰে ।
- **সাম্প্রদায়িক** ঃ সাম্প্রদায়িকতা কিছুমান বিশ্বাস আৰু অনুশীলনীৰ সমষ্টি। সম্প্রদায়সমূহ সাধাৰণতে বংশগতিৰ ভিত্তিত, জন্মগতভাৱে, বয়স বা ধর্মীয় অনুভূতিৰ জৰিয়তে গঠিত হয়। মানুহে এই সম্প্রদায়বোৰত নিজৰ জ্ঞান আৰু পূর্বপুৰুষ পূজাৰ জৰিয়তে নিজৰ ভূমিকা পালন কৰে।
- **ধর্মযাজক কেন্দ্রিক ধর্মী** (Ecclesiastical) ঃ এই বিধেই আটাইতকৈ জটিল। ইয়াত ধর্মগ্রন্থসমূহৰ অন্তর্ভুক্ত বিভিন্ন ধর্মীয় নীতি নিয়মক প্রধান উপাদান হিচাপে গ্রহণ কৰা হয়। ধর্মযাজক সকলেই হ'ল গুৰি ধৰোতা।

৮.৪ সমাজতাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগীৰে ধর্মৰ আলোচনা

ভাৰতবর্ষত পৃথিৱীৰ সকলোবিলাক ধর্মৰে মানুহ পোৱা যায়। ভাৰতবর্ষৰ ধর্মৰ মূল বিষয়বস্তু সম্পর্কে আমি নৱম অধ্যায়টিত বিশদভাৱে আলোচনা কৰিম। এই অধ্যায়টিত আমি ভাৰতৰ গ্রাম্য ধর্ম আৰু (Rural religion) আৰু ইয়াৰ গুৰুত্ব তথা কার্যাৱলীসমূহ আলোচনা কৰিম। এই

অধ্যায়ত ধর্মসমূহৰ মাজত চলা প্রতিযোগিতা বা অৰিয়া অৰিৰ কথা আলোচনাৰ বাহিৰত ৰখা হব। কাৰণ সমাজ শাস্ত্রত প্রধানকৈ ধর্মৰ সামাজিক উপযোগিতা তথা ইয়াৰ বিশ্বাস অনুশীলনীসমূহৰ ওপৰতহে গুৰুত্ব দিয়া হয়। এতিয়া আমি সমাজতাত্ত্বিক বিজ্ঞানীসকলে সততে উত্থাপন কৰা ধর্ম সম্পর্কীয় কেইটামান প্রশ্নৰ বিষয়ে আলোচনা কৰো আহক।

- ধর্মই কেনেকৈ বিশ্বাস আৰু পূজা অর্চনাৰ যোগেদি কোনো এটা সংগঠনক একত্রিতভাৱে পুনৰুজ্জীৱিত কৰে? (ডুৰখিম্)
- ধর্মই কেনেকৈ ব্যক্তিৰ আবেগিক আৰু বৌদ্ধিক বিকাশত অন্তৰায়ৰ সৃষ্টি কৰে? (মার্ক্সৰ মত)
- ধর্মই কেনেকৈ পুঁজিবাদৰ দৰে এটা নির্দিষ্ট অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাৰ সৃষ্টি কৰে? (মেক্সৱেবাৰৰ মত)

৮.৫ ধর্মৰ সমাজিক কার্যাৱলী

ধর্মই ব্যক্তিৰ ব্যক্তিগত আৰু সামাজিক জীৱন উভয়তে এক উল্লেখযোগ্য ভূমিকা পালন কৰে। এই ভূমিকা সমাজভেদে বিভিন্ন ধৰণৰ হ'ব পাৰে।

- ব্যক্তিগতভাৱে ধর্মই মানুহক আবেগিক ক্ষেত্রত সুৰক্ষা দিয়ে। ধর্মই মানুহক নিজৰ বিপদক বা পীড়াক যুক্তিযুক্তভাৱে বিচাৰ কৰি সহ্য কৰিবলৈ শিকায়।
- ধর্মই ব্যক্তিৰ জীৱনত দিক্ নির্ণয় কৰে।
- ধর্মই ব্যক্তিৰ চাৰিওফালে ঘটি থকা বিভিন্ন ঘটনাৱলীৰ যথার্থতা আৰু সঠিক ব্যাখ্যা দাঙি ধৰে।
- সামাজিকভাৱে ধর্মই সমাজ নিয়ন্ত্রণৰ এক শক্তিশালী আহিলা হিচাপে কাম কৰে। অলৌকিক শক্তিৰ কোপদৃষ্টিৰ ভয়েৰে মানুহৰ আচৰণ আৰু ব্যৱহাৰ নিয়ন্ত্রণ কৰিব পাৰে। ধর্মৰ এই প্রভাৱ বা অনুভৱ মানুহে সৰুৰে পৰা সামাজিক জীৱনৰ পৰা শিকে বা আয়ত্ত কৰে।
- ইয়াৰ উপৰিও ধর্মই মানুহক এটা গোট হিচাপে একত্রিত কৰি ৰাখে।

একোটা ধর্মীয় অনুভূতি অনুসৰণ কৰা মানুহৰ মাজত ধর্মই যদিও একতাৰ মনোভাৱ সৃষ্টি কৰে তথাপিও কেতিয়াবা ই ভিন্ন ধর্মৰ মাজত মতানৈক্যৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে। এই অনৈক্যতাৰ প্রধান কাৰণ হৈছে ধর্মীয় অনুভূতি সম্পর্কে হোৱা ভুল ধাৰণা।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

খালী ঠাই পূৰণ কৰক ঃ

প্রশ্ন নং ১ ঃ (ক) কোনো এক পৰিত্র বস্তুৰ প্রতি দেখুওৱা বিশ্বাস আৰু অনুশীলনীসমূহক একত্রিতভাৱে .....বোলা হয়।

(খ) টাইলৰৰ মতে, "ধর্ম হৈছে — প্রতি ৰখা বিশ্বাস"।

প্রশ্ন নং ২ ঃ শুদ্ধ নে অশুদ্ধ নির্ধাৰণ কৰক ঃ

(ক) ডুৰখেইমৰ ধর্মৰ আলোচনাবিলাক ধর্মই সমাজত পালন কৰা ভূমিকাতে কেন্দ্রীভূত আছিল।

(খ) বৌদ্ধ ধর্ম অলৌকিক শক্তিৰ পৰা মুক্ত আছিল।

(গ) বৌদ্ধ ধর্মই আমাক বিপদৰ পৰা পৰিত্রাণ পাবলৈ আমাৰ চাৰিওফালে ঘটা ঘটনাৱলীৰ এক সঠিক ব্যাখ্যা দাঙি ধৰে।

৮.৬ ভাৰতৰ গ্রাম্যাঞ্চলৰ ধম ঃ এক সংক্ষিপ্ত বিৱৰণ

গ্রাম্য সমাজত ধর্মৰ প্রভাৱ অপৰিসীম। পৃথিৱীৰ সকলো বিলাক গ্রাম্য সমাজ ব্যৱস্থাতে জন্ম, মৃত্যু, বিবাহ, মহামাৰী, প্রাকৃতিক দুর্যোগ, আকাল, বানপানী ইত্যাদি সামাজিক পৰিঘটনাসমূহৰ এটা ধর্মীয় ব্যাখ্যা থকা দেখা যায়। আনকি ল'ৰা-ছোৱালীয়ে প্রাপ্তবয়স্ক বা যৌৱন প্রাপ্ত হ'লেও বহুতো ধর্মীয় ৰীতি-নীতি তথা পূজা পাতল কৰা হয় যাতে তেওঁলোকৰ এই সামাজিক স্তৰৰ পদোন্নতিৰ (অবিবাহিত স্তৰৰ পৰা বিবাহৰ যোগ্যতা পোৱা স্তৰ) ক্ষণ অশুভ শক্তিৰ প্রভাৱৰ পৰা মুক্ত হয়। তেওঁলোকৰ মতে অকল মহামাৰী বা প্রাকৃতিক দুর্যোগেই নহয় জন্ম, মৃত্যু, বিবাহ, বেমাৰ-আজাৰ ইত্যাদিও এক ডাঙৰ সামাজিক ঘটনা। এইবিলাক বিষয়ত পালন কৰা ধর্মীয় ৰীতি-নীতিৰ পৰিমাণ সমাজ অনুসৰি কম বেছি হ'ব পাৰে। এই পার্থক্য আমি গ্রাম্য আৰু নগৰ অঞ্চলৰ সমাজ ব্যৱস্থাসমূহক তুলনা কৰি চালে ওলাই পৰে। সাধাৰণতে গ্রাম্য অঞ্চলত ধর্মীয় নীতিসমূহ কঠোৰভাৱে পালন কৰা হয় কিন্তু চহৰ অঞ্চলত এই ৰীতিসমূহক প্রতীকী ভাবেহে পালন কৰে। ইয়াৰ প্রধান কাৰণ হৈছে চহৰাঞ্চলৰ লোকসকল বেছি আধুনিক আৰু লগতে তেওঁলোকৰ এই ৰীতিসমূহ পালনৰ সময় আৰু সুবিধা দুয়োটা কম থাকে। তলৰ আলোচনাত আমি প্রধানকৈ গ্রাম্য অঞ্চলত ধর্মৰ লগত জড়িত বিভিন্ন দিশৰ লগতে ভাৰতীয় গ্রাম্য সমাজখনৰ এক সম্যক ধাৰণাৰে ধর্মৰ বিভিন্ন দিশসমূহ উল্লেখ কৰা হ'ব।

৮.৭ গ্রাম্য ধর্মৰ অধ্যয়নৰ তাৎপর্য

ভাৰতবর্ষ হৈছে গ্রাম্য প্রধান ৰাষ্ট্র। যদিও ভাৰতবর্ষত সিন্ধু সভ্যতাৰ সময়ৰে পৰা চহৰৰ অৱস্থিতি থকাৰ প্রমাণ আছে তথাপি গাঁও অঞ্চলৰ অনুপাতে চহৰ অঞ্চলৰ পৰিমাণ তেনেই নগন্য। ২০০১ চনৰ লোকপিয়ল অনুসৰি ভাৰতবর্ষত ৪৩৭৮ খন নগৰ থকাৰ কথা উল্লেখ আছে।

ভাৰতীয় সভ্যতাক গ্রাম্য আৰু নগৰীয়া এই দুয়োটা দিশতে অধ্যয়ন কৰা হয়। গ্রাম্য সমাজ ব্যৱস্থা যদিও সমাজৰ সাধাৰণ ধাৰণাৰ অন্তর্ভুক্ত তথাপি এই সমাজ ব্যৱস্থাৰ এনে কিছুমান মৌলিক উপাদান আছে যিবিলাকৰ বাবে ইয়াক নগৰ আৰু সাধাৰণ সমাজৰ ধাৰণাৰ পৰা পৃথককৈ বুজা যায়। যোৱা শতিকাজুৰি ভাৰতবর্ষৰ নগৰীয়া আৰু গ্রাম্য সমাজ ব্যৱস্থাত প্রচলিত ধর্মসমূহৰ

এক বিস্তৃত পর্যালোচনা চলোৱা হৈছিল। যোৱা শতিকাত ভাৰতবর্ষত উদ্ভৱ হোৱা বিভিন্ন ধর্মীয় বিশ্বাস তথা ধর্মীয় অনুষ্ঠানৰ উপস্থিতিয়ে এই বক্তব্যৰ যথার্থতা নিৰূপণ কৰে।

গ্রাম্য সমাজ ব্যৱস্থা সাধাৰণতে সু-সংগঠিত আৰু এক শক্তিশালী এনাজৰীৰে সাঙোৰ খাই থাকে। ভাৰতীয় গ্রাম্য জীৱক সাধাৰণতে ভূমি, পৰিয়ালৰ গাঁথনি, জাতিগত বৈষম্য আৰু বিভিন্ন ধর্মই প্রভাৱিত কৰি আহিছে। ধর্মই আনকি সমাজৰ এক বৃহৎ অংশৰ মানুহৰ কার্য আৰু চিন্তাধাৰাক প্রভাৱিত কৰে। মানুহৰ এই ধর্মীয় অনুভূতিয়ে ভাৰতৰ আর্থ-সামাজিক দিশকো যথেষ্ট প্রভাৱিত কৰিছে। সমাজত প্রচলিত বহুতো ধর্মীয় নিষেধাজ্ঞা আৰু অনুশাসনে মানুহৰ কেৱল জীৱন দর্শনক নিয়ন্ত্রিত কৰাই নহয়, তেওঁলোকৰ অর্থনৈতিক কার্যকলাপতো কিছুমান বাধ্যবাধকতা আৰোপ কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, বুদ্ধ ধর্মত প্রচলিত অহিংসা নীতিৰ বাবে বৌদ্ধ ধর্মী লোকসকলৰ মাজত মাংস আৰু উলৰ ব্যৱহাৰ কম হয়। গতিকে দক্ষিণ পূব এছিয়াৰ সৰহ সংখ্যক দেশত প্রধানকৈ শ্রীলংকা, চীন, ভূটান, জাপান, ম্যানমাৰ ইত্যাদি বৌদ্ধ ধর্মী লোকৰ প্রাদুর্ভাৱ থকা দেশসমূহত উলৰ ব্যৱহাৰ কম হোৱা দেখা যায়। আকৌ মুছলমান প্রধান ৰাষ্ট্রসমূহত বেংক ব্যৱসায় কম হোৱা দেখা যায়। কাৰণ ইছলাম ধর্মমতত সূত লোৱাটো পাপ হিচাপে গণ্য কৰা হয়। তেওঁলোকৰ সমাজত গাহৰি মাংস নিষেধ কৰা বাবে মুছলমান বসতি প্রধান সমাজত গাহৰি পোহা নিয়ম নাথাকে। আকৌ হিন্দু সমাজ ব্যৱস্থা বিভিন্ন জাতি আৰু জাতিগত আচাৰ-ব্যৱহাৰেৰে ভৰপূৰ। এ. আৰ. দেশায়ে (A. R. Desai) ভাৰতৰ গ্রাম্য ধর্মীয় ব্যৱস্থা সম্পর্কে কৰা অধ্যয়ন সেই বাবে তলৰ কাৰণসমূহৰ বাবে বিশেষ তাৎপর্যপূর্ণ—

- এইটো কথা স্পষ্ট যে গ্রাম্য অঞ্চলৰ মানুহে ধর্মৰ বিষয়ত নগৰ অঞ্চলৰ মানুহতকৈ অধিক জড়িত হৈ থাকে। পৃথিৱীত গ্রাম্য অঞ্চলৰ ধর্মীয় পৰম্পৰা তেওঁলোকৰ বৌদ্ধিক, আবেগিক আৰু দৈনন্দিন জীৱনে নির্ধাৰণ কৰে। সাধাৰণতে চহা (গ্রাম্য) জীৱনত এনেকুৱা কোনো বিষয় নাই যিটো ধর্মীয় পৰম্পৰাৰ অন্তর্গত নহয়। তেওঁলোকৰ জাতি প্রথা (Caste System), সামাজিক জীৱন, অর্থনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক ইত্যাদি প্রতিটো দিশ কম-বেছি পৰিমাণে ধর্মীয় আদর্শৰে পৰিচালিত হয়।
- ভাৰতবর্ষৰ গ্রাম্য সমাজ ব্যৱস্থা সাধাৰণতে জীৱিকা বা অর্থনৈতিক ব্যৱস্থাৰ ওপৰত নির্ভৰশীল আৰু গ্রাম্য অর্থনৈতিক ব্যৱস্থা এতিয়াও প্রকৃতিৰ ওপৰতে নির্ভৰশীল। কেতিয়াবা বৈজ্ঞানিক আৰু প্রযুক্তিবিদ্যাৰ প্রয়োগে উপযুক্ত সফলতা লাভ কৰিব পৰা নাই। মানুহে বিভিন্ন প্রাকৃতিক দুর্যোগ যেনে, ভূমিস্খলন, বানপানী, খৰাং ইত্যাদি ধর্মীয় বিশ্বাসৰ জৰিয়তে সমাধান কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। চহা ৰাইজে প্রায়ে তেওঁলোকৰ কৃষি কার্যৰ বাবে বিভিন্ন ধর্মীয় উৎসৱ তথা পূজা-পাতল অনুষ্ঠিত কৰা দেখা যায়।
- **গ্রাম্য সমাজত পুৰোহিত শ্রেণীৰ নেতৃত্ব ঃ** গ্রাম্য সমাজত পুৰোহিতৰ প্রাধান্যতা অন্য এটা প্রধান বৈশিষ্ট্য বুলি ধৰিব পাৰি। সাধাৰণতে অশিক্ষিত চহা তথা গ্রাম্য সমাজত মানুহক পুৰোহিত বা ব্রাহ্মণ সম্প্রদায়ে ধর্মীয় অনুভূতিৰ জৰিয়তে পৰিচালিত কৰে। তেওঁলোকে ধর্মৰ জৰিয়তে পৰম্পৰাগত গ্রাম্য শাসন ব্যৱস্থা বা পঞ্চায়তকো নিয়ন্ত্রণ

কৰে। গ্রাম্য জীৱনৰ ধর্মীয় অনুভূতি আৰু পৰম্পৰাক তথাকথিত এই ধর্মীয় নেতাসকলে পৰিচালনা আৰু নিয়ন্ত্রণ কৰে। গতিকে আমি এই কথা স্পষ্টভাৱে ক'ব পাৰো যে ভাৰতীয় গ্রাম্য জীৱন ধর্মীয় অনুভূতিৰ দ্বাৰাই পৰিচালিত হৈ থাকে।

- **পৰিৱর্ত্তনশীল গ্রাম্য ধর্ম ঃ** গ্রাম্য জীৱনৰ ধর্মীয় দর্শন বিভিন্ন সময়ত পৰিৱর্তন হৈ থাকে। গ্রাম্য ধর্মীয় সমাজ ব্যৱস্থা বিভিন্ন সময়ত কিছুমান ধর্মনিৰপেক্ষ জাতীয়তাবাদী চিন্তাধাৰা আৰু নতুন ৰাজনৈতিক পৰিৱেশৰ প্রভাৱত সলনি হয়; যদিও এই কাৰকসমূহ ধর্মনিৰপেক্ষ বা ধর্মমূলক নহ'বও পাৰে। সাধাৰণতে গণতান্ত্রিক অভ্যুত্থানে ধর্মৰ এই পুৰণি মতবাদক সমালোচনা তথা সলনি কৰিব বিচাৰে।

  দেশাইৰ মতে বর্তমানৰ ভাৰতীয় গ্রাম্য সমাজৰ ধর্ম হৈছে পুৰণিকলীয়া ধর্মীয় বিশ্বাস আৰু আধুনিক সমাজৰ প্রভুত্বৰ যুদ্ধক্ষেত্র স্বৰূপ। এই প্রতিযোগিতাই ভাৰতীয় সমাজৰ প্রচলিত ধর্মীয় ব্যৱস্থাৰ অধ্যয়নত এক বিশেষ মাত্রা প্রদান কৰে।

৮.৮ ভাৰতৰ গ্রাম্য ধর্মৰ বৈশিষ্ট্য

ভাৰতৰ ধর্মীয় পৰিৱেশ বৰ জটিল। কাৰণ ভাৰতত একেলগে বহুকেইটা ধর্ম আৰু ধর্মীয় মতবাদ পোৱা যায়। যিহেতু ভাৰতবর্ষ এখন ধর্মনিৰপেক্ষ ৰাষ্ট্র গতিকে ভাৰতৰ সংবিধানত কোনো ৰাষ্ট্রীয় ধর্মৰ কথা উল্লেখ কৰা নাই আৰু ভাৰতত বাস কৰা সকলো মানুহেই স্বাধীনভাৱে নিজৰ ধর্মৰ চর্চা কৰিব পাৰে। গতিকে ভাৰতীয় জনসাধাৰণ বিভিন্ন ধর্মীয় বিশ্বাস আৰু মতত বিভক্ত হৈ আছে। আনহাতে বিভিন্ন ধর্মমতত বিভক্ত এই লোকসকলৰ সামাজিক গাঁথনিতো পার্থক্য দেখা যায় আৰু তেওঁলোকেও বিভিন্ন পৰম্পৰা আৰু ৰীতি-নীতি অৱলম্বন কৰে। সেইদৰে বিভিন্ন ধর্মাৱলম্বী সম্প্রদায়ৰ মাজতো বিভিন্ন প্রকাৰৰ সামাজিক সংগঠন থাকে।

ভাৰতীয় গ্রাম্য ব্যৱস্থাৰ ক্ষেত্রতো একেটা কথাই প্রযোজ্য হোৱা দেখা যায়। ভাৰতীয় গাঁওসমূহৰ বৈশিষ্ট্য, ঠাই, অঞ্চল আৰু সম্প্রদায় অনুসৰি ভিন্নতা দেখা যায়। কাৰণ ভাৰতীয় গাঁওসমূহৰ বৈশিষ্ট্য সাধাৰণতে সমাজ, সংস্কৃতি, অর্থনীতি, ভৌগলিক আৰু পৰিৱেশৰ বিভিন্ন কাৰকে নির্ধাৰণ কৰে। প্রত্যেকখন গাঁৱৰে এটা মৌলিক জীৱন ধাৰণৰ প্রণালী থাকে আৰু সেইবাবে মানুহৰ মাজত ধর্মীয় ক্ষেত্রতো ভিন্নতা দেখা যায়।

তথাপি ভাৰতৰ গ্রাম্য সমাজত থকা এই বৈচিত্রতাৰ মাজতো কিছুমান উমৈহতীয়া বৈশিষ্ট্য দেখা পোৱা যায়, যিবিলাকে ভাৰতীয় সমাজখনক একতাৰ দোলেৰে বান্ধি ৰাখিছে। বহুতো সমাজতত্ত্ববিদ আৰু নৃতত্ত্ববিদে ভাৰতীয় গ্রাম্য সমাজ দর্শন গভীৰভাৱে অধ্যয়ন কৰি তলৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ উল্লেখ কৰিছে ঃ

- **ভাৰতীয় ধর্ম বিশেষভাৱে বাস্তৱমুখী** (Practical) ঃ ভাৰতীয় সমাজত প্রচলিত ধর্ম, বিশেষকৈ, হিন্দু বা হিন্দু ধর্ম যদিও আটাইতকৈ প্রাচীন ধর্মমত, তথাপি ভাৰতৰ গ্রাম্য সমাজত পোৱা হিন্দু ধর্মৰ আচাৰসমূহ প্রাচীন নহয়। বিখ্যাত সমাজবিজ্ঞানী এছ. চি.

ডুবেই কৈছিল ভাৰতৰ গ্রাম্য সমাজত প্রচলিত হিন্দু ধর্মটোৰ প্রাচীন ভাৰতীয় হিন্দুত্বৰ দর্শনৰ সৈতে অমিল দেখা যায়। হিন্দু ধর্ম হ'ল এটা উপবাস আৰু উৎসৱৰ ওপৰত আধাৰিত ধর্ম যিয়ে মানৱ জীৱনৰ সকলোবিলাক সংঘাতকৈ ধর্মীয় ৰীতি-নীতিৰে ঢাকি ৰাখিব বিচাৰে। কিন্তু মানুহৰ অতীতে এই কথাই কৈছিল যে আধ্যাত্মিকতাবাদ কোনো এটা সম্প্রদায়ৰ ধর্মৰ চাবিকাঠি বুলি ক'ব নোৱাৰি। ইয়াৰ বিপৰীতে অধ্যাত্মিকতাৰ বাহিৰেও ধর্মত বেছিভাগেই বাস্তৱৰ কথা বিলাকেহে প্রাধান্য পায়।

- ভাৰতীয় গ্রাম্য জীৱনৰ সকলোবিলাক দিশকে ধর্মই প্রভাৱিত কৰিছে। এই দিশসমূহৰ ভিতৰত অর্থনৈতিক, সামাজিক, ৰাজনৈতিক, ব্যক্তিগত, ক'লা, সংস্কৃতি ইত্যাদিয়েই প্রধান আৰু এই দিশসমূহৰ মাজত এটা পাৰস্পৰিক সম্পর্ক আছে।
- **চুবুৰীয়া** (Neighbourhood) **জীৱনৰ আর্হি ঃ** ভাৰতৰ গ্রাম্যাঞ্চলৰ চুবুৰীয়া জীৱনৰ আর্হি গাঁও অনুসৰি বেলেগ বেলেগ হোৱা দেখা যায়। সাধাৰণতে গাঁওসমূহত লোকসকল এটা ধর্মীয় গোট বা বহু-ধর্মীয় গোট হিচাপে বাস কৰা দেখা যায়। জাতিগত বৈসাদৃশ্যও ভাৰতীয় গ্রাম্যাঞ্চলৰ প্রধান বৈশিষ্ট্য। গ্রাম্যাঞ্চলত একেলগে বিভিন্ন জাতিৰ মানুহে বাস কৰে আৰু প্রত্যেকটো জাতিৰ মানুহে আকৌ কিছুমান পৃথক ৰীতি-নীতি আৰু আদর্শ অনুসৰণ কৰা দেখা যায়।
- বিভিন্ন ধর্মৰ আৰু জাতিৰ সহাৱস্থান ভাৰতীয় গ্রাম্য ধর্মীয় জীৱনৰ এটা প্রধান বৈশিষ্ট্য।
- **ধর্মীয় বা পৱিত্র স্থানৰ অৱস্থিতি ঃ** গ্রাম্য ধর্মত এক উমৈহতীয়া উপাসনাস্থলী বা মন্দিৰ, মছজিদ ইত্যাদি পৱিত্র অনুষ্ঠানৰ অৱস্থিতি আন এটা প্রধান বৈশিষ্ট্য। যিকোনো ধর্মৰ মানুহেই নাথাকক কিয় গ্রাম্যাঞ্চলত প্রত্যেকৰে এটা সমূহীয়া উপাসনাস্থলী বা পৱিত্রস্থান থাকে আৰু উপাসনাস্থলীবোৰ সাধাৰণতে গাঁৱৰ ওখ গছৰ তলত বা নৈৰ পাৰত স্থাপন কৰা হয়। এই অনুষ্ঠানসমূহক গাঁওখনৰ ঐতিহ্য আৰু পৰম্পৰা অনুসৰি নিজ সম্প্রদায়ৰ ধর্মীয় ৰীতি- নীতি আৰু উৎসৱ পার্বন ইত্যাদি সুৰক্ষিত কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। এই অনুষ্ঠানসমূহৰ সৈতে কিছুমান জনশ্রুতি আৰু সাধুকথাও জড়িত হৈ থাকে আৰু এইবোৰ গাঁৱৰ মানুহৰ মুখে মুখে প্রচলিত আৰু প্রসাৰিত হৈ থাকে। সাধাৰণতে এই অনুষ্ঠানৰ সৈতে কিছুমান ৰাজহুৱা সম্পত্তি বা ৰাজহুৱা টকা জমা থাকে। কোনো কোনো ক্ষেত্রত এই অনুষ্ঠানসমূহক ব্যক্তিগতভাৱেও নির্মাণ কৰা হয়।
- ভাৰতৰ গ্রাম্য জীৱনধাৰা অলৌকিক পৃথিৱী এখনৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত হৈ থাকে। এই অলৌকিক পৃথিৱীখন বহুতো দেৱ-দেৱী তথা শক্তিৰে পৰিপূর্ণ। এই দেৱতাসকলৰ ভিতৰত প্রধান হৈছে যক্ষ, ভূত-প্রেত, স্থানীয় তথা ব্যক্তিগতভাৱে আৰাধ্য দেৱ-দেৱীসকল। এই দেৱ-দেৱীসকলকো আকৌ মহিমা আৰু শক্তিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বিভিন্ন শ্রেণীবিভাজন কৰা হয়। ৰাজহুৱাভাৱে আৰাধনা কৰা ধর্মীয় অনুষ্ঠানৰ উপৰিও হিন্দু ধর্মাৱলম্বী লোকসকলৰ ঘৰে ঘৰে মন্দিৰ থকা দেখা যায়। এই ধৰণৰ ধর্মীয় চর্চা আৰু বিশ্বাস পৌৰাণিক কালৰ পৰা বর্তমানলৈকে একে ধৰণে প্রচলিত হৈ আহিছে। গ্রাম্য সমাজত প্রচলিত স্থানীয়

দেৱ-দেবী (Local Gods) সমূহে গ্রাম্য সমাজ আৰু গ্রাম্য জীৱন ধাৰাত এক উল্লেখযোগ্য ভূমিকা পালন কৰে। সাধাৰণতে মন্দিৰসমূহ চাপৰ বেৰাৰে তিনিটা দিশ আগুৰি কৰা কিছুমান ঘৰ মাথোন। পকী ঘৰৰ মন্দিৰ অতি কম দেখা পোৱা যায়। এই অতি সাধাৰণ গাঁথনিৰ মন্দিৰসমূহৰ ভিতৰত সাধাৰণতে কিছুমান ভিন্নাকৃতিৰ শিল বা গছৰ মূঢ়া থাকে আৰু মন্দিৰসমূহ নৈৰ পাৰত বেছিকৈ থকা দেখা যায়। একোখন এনেধৰণৰ বিভিন্ন মন্দিৰ বেলেগ বেলেগ দেৱ-দেৱীক পুজা কৰাৰ বাবেও স্থাপন কৰা হয়।

- **পৰিয়ালৰ উপাসনা স্থান ঃ** গাঁওসমূহৰ ৰাজহুৱা মন্দিৰৰ উপৰিও প্রতিটো পৰিয়ালতে একোটা ব্যক্তিগত মন্দিৰো থাকে। এই মন্দিৰসমূহত পৰিয়ালৰ সদস্যসকলে পৰিয়ালৰ আৰাধ্য দেৱতাজনক পূজা কৰে।
- গ্রাম্য সমাজত পালন কৰা ধর্মীয় উৎসৱ আৰু ৰীতি-নীতিসমূহ হৈছে গ্রাম্য জীৱনৰ প্রধান চালিকা শক্তি। এই উৎসৱ সমূহৰ জৰিয়তে সমাজত একতা বৃদ্ধি পায়। গ্রাম্য ধর্ম সমূহ সাধাৰণতে সমাজত প্রচলিত পৰাম্পৰাগত জীৱন ভিত্তিক ৰীতি-নীতি (জন্ম, মৃত্যু আৰু বিবাহ), আর্থ-সামাজিক ক্ষেত্রত জড়িত বিভিন্ন উৎসৱ তথা পূর্বপুৰুষক কৰা পূজা-অর্চনাসমূহৰ মাজত বিচাৰি পোৱা যায়। সমাজতত্ত্ববিদ্ আৰু নৃতত্ত্ববিদসকলে এই ধর্মীয় কার্যাৱলী সমূহক বিভিন্ন ভাগত বিভক্ত কৰিছে। এই বিভাগসমূহৰ ভিতৰত প্রধান হৈছে প্রার্থনা, উচর্গা, ৰীতি-নীতি, উপবাস, উৎসৱ ইত্যাদি।
- **পৱিত্র কার্যাৱলীসমূহ ঃ** ভাৰতৰ গাওঁ সমূহত পুৰোহিতালি, পণ্ডিত, মৌলবী, যাজক ইত্যাদি বিভিন্ন কার্যত নিয়োজিত ব্যক্তি থকা দেখা যায়। এই কার্য বা বৃত্তিসমূহৰ ভিতৰত কিছুমান আংশিক বা আন কিছুমান সম্পূর্ণভাৱে নিয়োজিত থাকে। যিবিলাকে এই বৃত্তিসমূহত সম্পূর্ণভাৱে নিয়োজিত হৈ থাকে, তেওঁলোকে সমাজৰ অন্য কামসমূহৰ পৰা আঁতৰি থাকে। গ্রাম্য সমাজৰ সহজ জনজীৱন ব্যৱস্থাত আংশিক বৃত্তিধাৰী, জ্যোতিষ, হস্তৰেখাবিদ্, কবিৰাজ ইত্যাদিয়ে এক উল্লেখযোগ্য ভূমিকা পালন কৰিছিল।

জানি থোৱা ভাল

শ্বামান আৰু ধর্মীয় নেতা (Shaman and Religious Leader)

শ্বামান হৈছে এনেকুৱা এজন ব্যক্তি যিজন কোনো এক নির্দ্দিষ্ট ধর্মৰ সৈতে জড়িত নহয়, কিন্তু তেখেতৰ কোনো এক ঐশ্বৰিক শক্তিৰ সৈতে প্রত্যক্ষ সম্পর্ক থকা বুলি বিশ্বাস কৰা হয়। শ্বামনসকলে সাধাৰণতে কোনো এক ঐশ্বৰিক বা অলৌকিক শক্তিৰ সহায়ত মানুহক ভূত-প্রেত, দেৱ-দেৱী তথা বেমাৰ-আজাৰৰ পৰা ৰক্ষা কৰে। এই শক্তি তেওঁলোকে ব্যক্তিগতভাৱে আহৰণ কৰে আৰু এই শক্তিৰ

সাধনা তেওঁলোকে নির্জন ঠাইত কৰে। শ্বামানসকলক এগৰাকী ধর্মীয় সংগঠক বুলিব পাৰি যিজনে মানুহৰ কল্যাণৰ হকে কাম কৰে। তেওঁলোকে কোনো এক অলৌকিক

শক্তিৰ সহায়ত মানুহৰ বেমাৰ আজাৰ আৰু অপমৃত্যুৰ প্ৰকৃত কাৰণ উদ্‌ঘাটন কৰি তাৰ প্ৰতিকাৰৰ ব্যৱস্থা কৰে। এই ক্ষেত্ৰত শ্বামনসকলে মানুহ আৰু অলৌকিক শক্তিৰ মাজত যোগসূত্ৰ হিচাপে কাম কৰে। পুৰোহিত বা যাজকসকলে সাধাৰণতে মানুহৰ কৰ্তব্য সম্পৰ্কে সোঁৱৰায়, আনহাতে শ্বামানে কিন্তু সেই অলৌকিক শক্তিটোকহে আদেশ দিয়ে। সি যি কি নহওঁক শ্বামান আৰু যাজক দুয়োগৰাকীয়ে মানুহৰ পৰা এই কামৰ বাবে পইচা বা পুৰস্কাৰ গ্ৰহণ কৰে।

শ্বামানসকলক যদিও সহজ-সৰল আৰু সাধাৰণ সমাজত পোৱা যায় তথাপি তেওঁলোকক জটিল আৰু ডাঙৰ সমাজতো কেতিয়াবা দেখা পোৱা যায় ।

ধৰ্মীয় নেতাসকল হৈছে এটা সু-সংগঠিত ধৰ্মৰ প্ৰধান অংগ আৰু তেওঁলোকক পুৰোহিত বা যাজক আখ্যা দিয়া হয়। ধৰ্মীয় নেতা সকলক ধৰ্ম অনুযায়ী বিভিন্ন নাম আৰু ৰূপত পোৱা যায় যদিও তেওঁলোকৰ মূল কামবিলাক সকলোৰে ক্ষেত্ৰত একে দেখা যায়। তেওঁলোকে ধৰ্মৰ নীতি-নিয়ম আৰু পৰম্পৰা সমূহ ৰক্ষা কৰে। তেওঁলোক সাধাৰণতে জটিল আৰু ডাঙৰ সমাজিক ব্যৱস্থাত দেখা পোৱা যায়। যাজক বা পুৰোহিত সকলৰ ব্যক্তিগতভাৱে কোনো ঐশ্বৰিক শক্তি নাথাকে আৰু তেওঁলোকে নিজৰ নিজৰ সম্প্ৰদায়ত পালন কৰা ধৰ্মীয় উৎসৱ পাৰ্বন ইত্যাদিৰ শুভাৰম্ভ কৰে। তেওঁলোকৰ ক্ষমতা আৰু মহত্ব অনুযায়ী তেওঁলোকৰ কাৰ্য আৰু পদাংক নিৰ্ধাৰণ কৰা হয় আৰু এই কাম কৰিবলৈ এটা সৰ্বোচ্চ সংস্থা থাকে।

৮.৯ পৰিৱৰ্তিত দৃশ্যপট

স্বাধীনতাৰ পিছত ভাৰতীয় সমাজ ব্যৱস্থাত বিভিন্ন নতুন ধাৰাৰ উপস্থিতি দেখা গৈছে। এই নব্য ধাৰাসমূহে ভাৰতীয় সমাজৰ বিভিন্ন দিশত এক পৰিৱৰ্তন আনিছে। তলত ধৰ্মৰ দিশত হোৱা বিভিন্ন পৰিৱৰ্তনসমূহ আলোচনা কৰা হ'ল—

- **সাম্প্ৰদায়িকতাবাদৰ উত্থান ঃ** স্বাধীনতাৰ পিছত ভাৰতত বিশেষকৈ গ্ৰাম্যাঞ্চলত বিভিন্ন ধৰ্মীয় সম্প্ৰদায়ৰ মাজত গোষ্ঠীগত সংঘৰ্ষৰ সূত্ৰপাত হৈছে। বিশেষকৈ ধৰ্মীয় সংখ্যালঘু সকলৰ মাজত সুৰক্ষাৰ অভাৱ অনুভৱ কৰিয়েই এনেবোৰ ঘটা দেখা গৈছে। আমি জানো যে ভাৰতবৰ্ষ এখন বহু ধৰ্মীয় ৰাষ্ট্ৰ। আনকি একোটা ধৰ্মগোষ্ঠীতে সৰু সৰু বিভিন্ন ধৰ্মীয় মতবাদ প্ৰচলিত আছে। ইতিহাসত এনে বহু উদাহৰণ আছে য'ত দুটা ভিন্ন মতবাদৰ ধৰ্মীয় সম্প্ৰদায়ৰ মাজত সংঘাত হৈছে। এই ধৰ্মীয় সংঘাত চহৰ অঞ্চলত খুব কম হোৱা দেখা যায়। সাম্প্ৰদায়িকতাবাদ বৰ্তমান সমাজত সুসংগঠিত ৰূপত দেখা গৈছে আৰু ই ৰাজনৈতিক পৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰিছে।
- ভাৰতীয় গ্ৰাম্য সমাজক বিশ্বায়ন, পুঁজিবাদ, আৰু ভোগবাদৰ দৰে বহুতো নব্য ধাৰাই আৱৰি ধৰিছে। এইবিলাকৰ উপৰিও জনসংযোগৰ মাধ্যমৰ প্ৰভূত উত্থানে ভাৰতীয় সমাজখনত ম'বাইল ফোন, আৰু বিভিন্ন ইলেক্ট্ৰনিক্ মাধ্যমৰ বহুল প্ৰচাৰ হৈছে আৰু

ইয়াৰ প্ৰভাৱ গ্ৰাম্য সমাজ ব্যৱস্থাত বেয়াকৈ পৰিছে। ওপৰোক্ত ধাৰা আৰু শক্তিসমূহৰ সমাজত মৌলিক আদৰ্শ ধৰ্মৰ ওপৰত কুপ্ৰভাৱ পৰিছে।

- **ৰাজনীতিৰ প্ৰভাৱ ঃ** সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষত ধৰ্মক ৰাজনৈতিক লাভালাভৰ এক প্ৰধান অস্ত্ৰ হিচাপে লোৱা দেখা গৈছে। স্থানীয় ৰাজনীতিৰ পৰা ৰাষ্ট্ৰীয় পৰ্যায়লৈকে ধৰ্মৰ জৰিয়তে মানুহৰ মাজত বিভিন্নভাৱে বিভেদ সৃষ্টি হৈছে। ৰাজনীতিৰ এই নৰ্য্য ধাৰাটোৱে অদূৰ ভৱিষ্যতে ধৰ্মক গ্ৰাম্য সমাজৰ প্ৰধান বিভেদকামী শক্তি হিচাপে প্ৰক্ষেপ কৰিব।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৩ ঃ (ক) গ্ৰাম্য ভাৰতত ধৰ্মৰ দুটা সামাজিক কাৰ্য্যৱলী উল্লেখ কৰক।

.....

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ (খ) গ্ৰাম্য সমাজত ধৰ্মৰ দিশত হোৱা দুটা আধুনিক পৰিৱৰ্তন উল্লেখ কৰক।

.....

৮.১০ গ্ৰাম্য ধৰ্মীয় ব্যৱস্থাৰ প্ৰধান কাৰ্যসমূহ

- **দলীয় পৰিচয় প্ৰদান** (Identity) ঃ গ্ৰাম্য ধৰ্মীয় ব্যৱস্থাৰ এটা প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হৈছে দলীয় পৰিচয় বা দলীয় আনুগত্যতা। ব্যক্তিগত ভাৱে পালন কৰা ধৰ্মীয় ৰীতি-নীতি আৰু পূজা-পাতলৰ উপৰিও আন বহুতো উৎসৱ আৰু ৰীতি-নীতিয়ে সমাজত প্ৰচলিত প্ৰমূল্য আৰু বিশ্বাসসমূহক পুনৰ্জীৱিত কৰি তোলে। সাধাৰণতে ধৰ্মৰ এই কাৰ্যক ৰাজনৈতিক উদ্দেশ্যৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়, যাৰ বাবে ইয়াৰ প্ৰকৃত কাৰ্যটো অৱদমিত হৈ থাকে। উৎসৱ পাৰ্বণ আৰু ৰীতি-নীতিসমূহে দলীয় পৰিচয়ৰ প্ৰতি মানুহৰ মাজত এক শক্তিশালী অনুভূতিৰ সৃষ্টি কৰে। মানুহে ধৰ্মীয় অনুভূতি তথা ৰীতি-নীতিসমূহক সামাজিক বান্ধোন আৰু পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক শক্তিশালী কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰে।
- **সমাজ নিয়ন্ত্ৰণৰ আহিলা** (Means of Social Control) ঃ ধৰ্ম হৈছে সমাজ নিয়ন্ত্ৰণৰ এক শক্তিশালী আহিলা। প্ৰত্যেক ধৰ্মই অনুৰাগীসকলক কিছুমান নীতি আৰু আদৰ্শ পালন কৰিবলৈ শিকায়। এই নীতিসমূহ মানুহে ঐশ্বৰিক শক্তিৰ ভয়ত ভংগ নকৰে। এইদৰে গ্ৰাম্যাঞ্চলত ধৰ্মৰ নীতি সমূহৰ জৰিয়তে সমাজখন সুশৃংখলিতভাৱে পৰিচালিত হৈ থাকে।
- **খাদ্যাভাসৰ প্ৰতি নিয়ন্ত্ৰণ ঃ** গ্ৰাম্যাঞ্চলৰ ধৰ্মীয় ৰীতি-নীতিসমূহ খাদ্যৰ সৈতে জড়িত হৈ থাকে। সাধাৰণতে কিছুমান ধৰ্মত কোনো এক প্ৰকাৰৰ খাদ্য খাবলৈ উৎসাহ দিয়ে আনহাতে সেই একেবিধ খাদ্যকে অন্য এটা ধৰ্মত খোৱা নিষেধ। এনেধৰণে মানুহৰ খাদ্যাভাসতো ধৰ্মই বিভিন্নতা আনে।
- **উচ্চ-নীচ ভেদভাৱৰ সংৰক্ষণ আৰু গঠন ঃ** ভাৰতীয় গ্ৰাম্য সমাজ হৈছে শ্ৰেণীভূক্ত সমাজ।

ই প্রধানতঃ জাতিৰ ওপৰত আধাৰিত হয়। জাতি প্রথা কেৱল যে হিন্দুসকলৰ মাজতেই প্রচলিত এনে নহয়। সমাজ বিজ্ঞানীসকলৰ মতে খ্রীষ্টান, মুছলিম, বুদ্ধধর্মী আৰু ভাৰতৰ অন্যান্য ধর্মৰ লোকসকলৰ মাজতো জাতিপ্রথা আছে।

ধর্মই প্রচলন কৰা নীতি-নিয়ম, আচাৰ-অনুষ্ঠানসমূহৰ দ্বাৰাও গ্রাম্য সমাজত শ্রেণীবিভাগ বর্তাই ৰখা হৈছিল। মেক্ কিম্ মেৰিঅ'টৰ মতে গ্রাম্য সমাজ ব্যৱস্থাত প্রচলিত বংশগত সম্পর্কৰ ধর্মীয় আৰু ৰীতি-নীতি সম্বন্ধীয় দিশসমূহ পাপ-পূণ্যৰ ধাৰণাৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত। আনকি গাঁৱত আয়োজিত ভোজ-ভাতৰ ক্ষেত্রতো এই প্রভাৱ দেখিবলৈ পোৱা যায়।

- **আন্তঃজাতিগত** (Inter-caste) **সম্পর্ক ঃ** হিন্দু ধর্মত প্রচলিত জাতি প্রথা যজমানি প্রথাৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত। প্রত্যেকটো জাতিৰে এটা নির্দিষ্ট জন্মগত বৃত্তি থাকে আৰু এই বৃত্তিৰে তেওঁলোকে প্রতিবেশী আৰু অন্যান্য জাতিৰ লোকক সেৱা আগবঢ়ায় আৰু বিনিময়ত অন্যান্য সেৱা গ্রহণ কৰে। গ্রাম্যাঞ্চলৰ জাতি গঠনৰ প্রক্রিয়াটো যজমানী প্রথাৰ দ্বাৰা পৰিচালিত। যোগেন্দ্র সিঙৰ মতে, যজমানি প্রথা গাঁও অঞ্চলৰ বিভিন্ন জাতিৰ মাজত পাৰস্পৰিক আদান- প্রদানৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত এটা সামাজিক প্রথা। লীছৰ মতে যজমানী প্রথাই শ্রম আৰু গ্রাম্য অর্থনীতিক নিয়ন্ত্রণ তথা পৰিচালনা কৰে।
- ধর্মীয় ৰীতি-নীতিয়ে অৱসৰ আৰু আমোদৰ আহিলা হিচাপে কাম কৰে। ধর্মীয় উৎসৱ পার্বণসমূহে মানুহক জীৱনত প্রভূত আনন্দ আৰু উৎসাহ যোগায়। গ্রাম্যাঞ্চলত পালন কৰা সকলোধৰণৰ মেলাৰেই এক ধর্মীয় ভিত্তি থাকে। এইদৰে তেওঁলোকে ধর্মৰ বাবে উদ্যাপন কৰা এই উৎসৱসমূহৰ জৰিয়তে অৱসৰৰ লগতে আনন্দ প্রকাশৰো সুবিধা পায়। এই উৎসৱসমূহলৈ বিভিন্ন প্রান্তৰৰ পৰা মানুহৰ সমাগম হয়, যাৰ জৰিয়তে দূৰ-দূৰণিৰ মানুহৰ সৈতে সম্পর্ক স্থাপন হয়।

চিন্তা চর্চা কৰক

- আপুনি জনা গ্রাম্যাঞ্চলৰ বিভিন্ন উৎসৱৰ এখন তালিকা প্রস্তুত কৰক।
- কৃষি চক্র অনুসৰি পদ্ধতিগতভাৱে বিহু উৎসৱসমূহক সজাওক।

৮.১১ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যয়টি অধ্যয়নৰ পৰা আমি এই কথাটো জানিলোঁ যে ধর্মই গ্রাম্য সমাজত তথা গ্রাম্য জন-জীৱনত একগুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে। তেওঁলোকৰ জীৱন দর্শন ধর্মই পৰিচালিত কৰি ৰাখে। জীৱনৰ প্রতিটো দিশ প্রধানতঃ অর্থনীতি, বিশ্বাস, আচৰণ, স্বাস্থ্য, জন্ম, মৃত্যু, গ্রাম্য আৰু বিবাহ ইত্যাদি সকলোবিলাক ধর্মৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত। ধর্ম প্রচাৰক বা চর্চাকাৰীসকলে সমাজত

এক উচ্চস্থান লাভ কৰে। তেওঁলোকক সমাজত বা সম্প্রদায়ৰ প্ৰেৰণা শক্তি হিচাপে ভবা হয়। ধর্মই আকৌ সমাজত প্রতিজন সদস্যকে একেডাল জৰীৰে বান্ধি ৰাখে। আধুনিক যুগৰ বিভিন্ন নৱ্য ধাৰা বিশেষকৈ সাম্প্রাদায়িকতাবাদ, ভোগবাদ, পুঁজিবাদ, ৰাজনীতি ইত্যাদিয়ে গাওঁ আৰু নগৰৰ দুয়োখন সমাজৰে ধর্মীয় ব্যৱস্থাত এক আমূল পৰিৱর্তন আনিছে।

৮.১২ অধিক জানিবলৈ

১) Sankar Rao, C. N. Society in India, S. Chand & Co. New Delhi.

২) Madan, T. N. Religion in India, O. U. P, New Delhi.

৩) Madan, T. N. India's Religion, O. U. P, New Delhi.

৪) Robinson, Rowena Sociology of Religion in India, Sage Publications.

৮.১৩ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) ধর্ম (খ) আত্মাৰ (Spiritual)

২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ (ক) সত্য (খ) সত্য

৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ধর্মই দলীয় পৰিচয় প্রদান কৰে আৰু সমাজৰ নিয়ন্ত্রক হিচাপে কাম কৰে।

৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সামাজিক জীৱনত ধর্মত প্রভুত্ব হ্রাস আৰু ধর্মক ৰাজনীতিকৰণ।

৮.১৪ আৰ্হি প্রশ্ন

চমু প্রশ্ন (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ ভাৰতৰ গ্রাম্য ধর্ম বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি?

ৰচনাধর্মী প্রশ্নসমূহ (৩০০-৫০০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্রশ্ন ১ ঃ ধর্মৰ সামাজিক কার্যসমূহ ব্যাখ্যা কৰক। গ্রাম্য ধর্ম অধ্যয়নৰ তাৎপর্য আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ ভাৰতত গ্রাম্য ধর্মৰ পৰিৱর্তনসমূহ আলোচনা কৰক।

*** ***** ***